

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İMAR FAALİYETLERİ
(TÜRKİYE ÖRNEKLERİ)

DOKTORA TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Ahmet HALAÇOĞLU

Hazırlayan
A. Şevki DUYMAZ

ISPARTA-2003

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR.....	VII
ÖZET.....	VIII
ABSTRACT.....	IX
ARAŞTIRMADA AMAÇ, YÖNTEM VE KAYNAKLAR	X
GİRİŞ.....	1
KLASİK OSMANLI İMAR TEŞKİLATI'NIN KURULUŞU VE GELİŞİMİ	6
A) HASSA MİMARLAR OCAĞI VE MİMARLAR.....	7
1- Merkez Elemanları.....	7
2- Merkeze Bağlı Diğer Mimarlar.....	12
3- Hassa Mimarlar Ocağı Taşra Elemanları.....	14
4- Hassa Mimarlar Ocağı Dışındaki Mimarlar.....	17
B) OSMANLI İMAR SİSTEMİNİN İŞLEYİŞİNDE DİĞER GÖREVLİLER.....	18
1- Teknik Elemanlar.....	18
2- Yardımcı ve İdari Elemanlar.....	20
C) KLASİK OSMANLI DÖNEMİ OSMANLI İMAR FAALİYETLERİNİN MALİ KAYNAKLARI	24
1- Sultanların İmar Faaliyetlerine Yaptığı Özel Harcamalar.....	25
2- Şahısların İmar Faaliyetlerine Yaptığı Harcamalar.....	27
3- Vakıfların İmar Faaliyetlerine Yaptığı Harcamalar.....	29

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYIL OSMANLI İMAR TEŞKİLATI VE II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İMAR FAALİYETLERİNDE ETKİN OLAN KURUMLAR

A) XIX. YÜZYIL OSMANLI İMAR TEŞKİLATI.....	32
1- Ebniye-i Hassa Müdürlüğü.....	32
2- Ebniye-i Hassa Muavinliği.....	35
3- Ebniye Meclisi İdaresi.....	36
4- Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürlüğü.....	38
5- Ebniye-i Seniyye İdaresi.....	39
6- Evkaf Tamirat Müdürlüğü.....	39
7- İmar Meclisleri.....	40
B) II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İMAR TEŞKİLATI.....	42
1- Belediye Teşkilatı.....	42
2- Nâfia Nezareti.....	47
3- İmar Faaliyetlerinin Uygulanmasında Yer Alan Nizamnameler.....	57
a) Turuk ve Ebniye Nizamnamesi.....	58
b) Ebniye Kanunu.....	59
c) Nâfia Nezareti'nin Sûret-i Teşkil ve Vezâifine Dair Nizamname.....	60
4- İmar Faaliyetlerinde İşçi Ücretleri.....	62

İKİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İMAR FAALİYETLERİNİ MEYDANA GETİREN ORTAM VE BU ORTAMA ETKİ EDEN FAKTÖRLER

A) OSMANLI DEVLETİ'NDE BATILILAŞMA DÖNEMİ İMAR ORTAMI.....	66
1- Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma Hareketleri.....	66
2- Osmanlı Mimarîsinde Batılılaşma Anlayışı.....	73
B) II. ABDÜLHAMİD'İN İMAR FAALİYETLERİNE ETKİ EDEN GÖRÜŞLERİ...83	
1- Siyasi Görüşleri.....	83
2- Dini Görüşleri.....	85
3- Ekonomik Görüşleri.....	85
4- Sanat Görüşü.....	86

C) II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ SİYASAL, SOSYAL, EKONOMİK YAPI İÇERİSİNDE İMAR FAALİYETLERİNE ETKİ EDEN DİĞER FAKTÖRLER.....	87
1- Osmanlıcılık İdeolojisinin Etkisi	89
2- Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin Etkisi.....	91
3- Osmanlı-Alman İlişkileri'nin Etkisi.....	93
4- Hicaz Demiryolu Projesi'nin Etkisi.....	94
D) II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ'NDE GAYRİMÜSLİM TEBAA VE YABANCI MİMARLARIN FAALİYETLERİ.....	95
1- Osmanlı Tebaası Gayrimüslim Mimarlar ve Faaliyetleri.....	97
2- Yabancı Mimarlar ve Faaliyetleri.....	99

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İMAR FAALİYETLERİ

A) ASKERİ YAPILAR.....	105
B) DİNİ YAPILAR.....	109
1- Camiler.....	110
2- Türbeler.....	119
3- Tarikat Yapıları.....	121
C) EĞİTİM-KÜLTÜR YAPILARI.....	121
1- Medreseler.....	125
2- Mektepler.....	126
a) İdadiler.....	126
b) Sanayi-i Nefise Mektebi.....	151
c) Mekteb-i Tıbbiye-î Şahane.....	152
d) Diğer Mektepler	152
3- Kütüphaneler.....	156
4- Müzeler.....	156
D) SİVİL YAPILAR.....	157
1- Ticaret Yapıları.....	157
2- Saat Kuleleri.....	159
3- Konut Mimarisi.....	168

E) SAĞLIK YAPILARI.....	171
1- Darülâceze.....	171
2- Hastahaneler.....	172
F) RESMÎ YAPILAR.....	174
1- Bayındırlık Yapıları.....	174
a) Çeşmeler.....	174
b) Baraj-Bent ve Sulama Tesisleri.....	182
c) Hamam ve Kaplıcalar.....	183
d) Yol, Cadde, Sokak Çalışmaları.....	183
e) Köprüler.....	185
f) Demiryolu Yapıları.....	186
g) Liman ve Rıhtımlar.....	192
2- Kamu Yapıları.....	193
a) Tütün Rejisi Binası-Osmanlı Bankası.....	193
b) Düyûn-ı Umûmiye Binası.....	193
c) Hükümet, Adliye ve Belediye Konakları.....	194
d) Hapishaneler.....	196
e) Askerlik Daire-Şubesi, Redif, Telgraphane ve Diğer Binalar.....	196
G) YILDIZ SARAYI.....	199
SONUÇ.....	208
BİBLİYOGRAFYA.....	213
BELGELER VE FOTOĞRAFLAR.....	240

ÖNSÖZ

XVI. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti gücünün ve ihtişamının zirvesindedir. XVII. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti, tarihte yeni bir döneme girmeye başlar. Bu dönem duraklama ve gerilemedir. Bu durumun ana kaynağı dünyadaki siyasal, sosyal ve ekonomik alandaki değişimdir. Özellikle batının gelişim ve üretim anlayışında çağı yakalaması ve yönlendirmesiyle bu duruma ayak uyduramayan Osmanlı Devleti'ni temelinden sarsmaya başlamıştır.

XIX. yüzyılın başlarından itibaren bilim ve teknolojide ilerleme kaydeden Avrupa, sanayi ve ticaretini geliştirerek doğuya yönelmesi sonucu kendini geliştirememiş toplumlar üzerinde üstün bir konuma geçer. Osmanlı toplumu ise, bu dönemlerde sanayi ve ticaret oldukça geri hatta üretim mekanik olmaktan uzak hâla elle yapılmakta ve üretilen mallar ise batılı ürünlerle rekabet edemez haldedir. Rekabet ortamının olmadığı bir toplum artık ucuz hammaddenin elde edildiği bir kaynak ve malların pazarlandığı açık pazar haline gelir.

Osmanlı Devleti içerisinde meydana gelen önemli iç ve dış olaylar, devletin dağılışı ve çöküşüne ivme kazandırır. Bu durumu önlemek amacıyla bir çok çaba ortaya konur. Ordunun modernizasyonu, ekonominin düzeltilmesi için yapılan mali reformlar, siyasi ve idari alandaki yenilikler, Tanzimat ve Islahat Fermanları, Meşrutiyetin ilanı gibi girişimler kötü gidişe bir son vermek için ortaya koyulan çabalardır. Ancak çabaların sonucu devletin kurtarılmasına yetmemiştir. Aslında devletin çöküşünün temelinde, bu sorunlara ek olan sosyo-ekonomik sorunlar yatar.

Osmanlı Devleti'nin batı ile arasında gelişim açısından en önemli fark; bilim, teknik, ekonomik ve siyasal alanda gelişimi yakalayan ve topluma entegre edecek insan faktörünün olmamasıdır. XIX. yüzyılın sonlarında farkına varılan bu gerçek için, her alanda yetişmiş elaman ihtiyacını karşılamak ve batı seviyesini yakalamak amacıyla eğitime önem verilir.

Osmanlı Devleti'nin kalkınmasında yer alan en önemli unsurlardan biri de, ülke coğrafyası üzerinde yaşayan insanların aynı ölçüde devlet imkanlarından yararlanmasıdır. Bu da ülkenin imarı ile mümkün olacaktır. Şehirleşme, ulaşım, sanayi, ticaret, tarım gibi olgular ciddi anlamda yol, su, mimari gibi inşaa ve imar faaliyetleriyle mümkün olacaktır.

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan son dönemine değin ortaya konulan imar faaliyetleri ülkenin gelişmişlik göstergesinin yanında kültürünün de bir yansıması olmuştur. II. Abdülhamid dönemi imar faaliyetleri, devletin içerisinde bulunduğu tüm olumsuzluklara rağmen, yoğun bir şekilde ortaya koyulmaya çalışılır. Bu dönem Osmanlı toprakları içerisinde yer alan imar faaliyetleri örneklerinden günümüze kadar ulaşabilenler Türk toplumunun bir kültür varlığı olarak yerini almıştır.

Bir toplumun kültür varlıkları, o toplumun geçmişten geleceğe uzanan köprüleridir. Kültür varlıkları mevcut olduğu sürece, toplumda bir tarih kavramından söz edilebilir. Bu da milli ve tarihi bir şura sahip olmakla mümkündür. Toplumlar, varlıklarının temeli olan kültür mirasına sahip çıkmadığı sürece de tarih sahnesinden silinmeye mahkum olurlar.

Bu açılarından bakmamı, bir tarih bilincimin oluşmasını sağlayarak araştırma konumuzun belirlenmesinde bana yol gösteren ve çalışmamın başlangıcından sonuna kadar destek veren hocam, Prof. Dr. Bayram KODAMAN'a minnettarım. Tezin araştırma, yöntem açısından gelişimi ve oluşumunda yardımlarını esirgemeyen tez danışman hocam Doç. Dr. Ahmet HALAÇOĞLU'na sonsuz şükranlarımı sunarım. Çalışmamın çoğu aşamasında her konuda yardımlarını esirgemeyen Yrd. Doç. Dr. Hasan BABACAN'a, Alper BİÇER'e, Ferruh TORUK'a ve çalışmamın başlangıcından sonuna kadar büyük bir özveriyle beni destekleyen eşim Ayşen DUYMAZ'a sonsuz minnet ve şükranlarımı sunarım.

KISALTMALAR

<i>a.g.e.</i>	: adı geçen eser
<i>a.g.m.</i>	: adı geçen makale
<i>a.g.w.s.</i>	: adı geçen web sayfası
bkz.	: bakınız
Fot.	: Fotoğraf
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Y.A.HUS	: Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı
Y.A.RES.	: Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı
Y.EE.	: Yıldız Esas Evrakı
Y.MTV	: Yıldız Mütenevvî Maruzat Evrakı
Y.PRK.	: Yıldız Perâkende Evrakı
Y.PRK.BŞK	: Yıldız Perâkende Evrakı Başkitâbeti
Y.PRK.HH	: Yıldız Perâkende Evrakı Hazîne-i Hassa Nezareti Maruzatı
IRCICA	: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
T.	: Ticaret, Nâfia, Zirâat, Orman, Meâdin Nezaretlerine ait Evrak ve Defterler Kataloğu
TTK	: Türk Tarih Kurumu
YÖK	: Yüksek Öğrenim Kurumu
TDVİA	: Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

ÖZET

XVII. yüzyılla birlikte Osmanlı Devletinde başlayan yenileşme-batılılaşma hareketleri, II. Abdülhamid döneminde de devam etmiştir. Toplumsal hayatın her alanında kendini hissettiren batılılaşma hareketi bu dönemde de, gerek devlet politikası gerekse batının etkisiyle kültür ve sanat alanında da etkin bir biçimde kendisini göstermiştir. Bu etkide, İstanbul'da yaşayan farklı kültürlere ait toplulukların, batı ile olan siyasî ve ekonomik işbirliğinin payı büyüktür. Batı etkisinin sanat ve mimari alanda gelişimi ise, batı kökenli askeri uzmanlar, mimarlar, sanatçılar ve gayrimüslim halk tarafından sağlanmıştır. Mimaride batı kaynaklı etkiler, Neo-Klasik, Neo-Gotik, Art Nouvea üsluplarıdır. II. Abdülhamid dönemi İstanbul'da inşa edilen yapıların çoğunluğunda bu üsluplar göze çarpar. Bu da dönemin mimari anlayışını ortaya koymuştur. Batılı tarzlarının dışında, Panislamist politikanın da etkisiyle oluşan İslam Eklektizmi de yaygın bir şekilde mimaride kullanım alanı bulmuştur.

II. Abdülhamid dönemi imar ve inşa faaliyetleri, devletin içerisinde bulunduğu ekonomik sıkıntıya rağmen yoğun bir uygulama alanı bulur. Bu dönem imar ve inşa faaliyetlerinin sayısal değerini vermek oldukça zordur. İmar faaliyetleri, sultan, yönetici sınıf, halk ve bu üçünün ortak girişimleriyle oluşturulmuştur. Bu dönemde imar faaliyetleri, devlet sınırları içerisinde yer alan tüm yerleşim birimlerinde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu faaliyetler öncelikli olarak devletin kalkınması ve halkın ihtiyaçları ön planda tutularak yapılmıştır. Hicaz Demiryolu inşası bunun en iyi göstergesidir.

II. Abdülhamid dönemi inşa edilen ve dönemin önemli mimarî yapıları olarak günümüze kadar gelen, Yıldız Sarayı, Yıldız Camii, Sirkeci ve Haydarpaşa Gar Binası, Darülâceze, Mekteb-i Tıbbiye-î Şahane yapıları yalnızca İstanbul'daki birkaç örnektir. Başkent dışında Anadolu'da da, okul, hastane, adliye binası, hükümet konağı, saat kuleleri, çeşmeler, köprü, yol, cadde ve demiryolu yapısı inşa ve imar faaliyetleri örnekleri yer almaktadır.

Bu dönemde inşa ve imarı yapılan, günümüzde de mevcut olan eserlerin birçoğu aslına uygun olarak işlevini sürdürmektedir. Bunun en iyi örnekleri, eğitim yapıları ve saat kuleleridir. Günümüze kadar ulaşamayan örnekler ise plansız ve çarpık kentleşme ile tarih bilincinden yoksun toplumsal anlayış sonucu yok olmuştur.

ABSTRACT

The westernization movements commenced in XVII century also continued during the Abdulhamid's time. The westernization movements that felt in the every field of the social life were also seen effectively in the field culture and arts as the result of both national policy and western influence. The political and economic relations of the multi-ethnic societies in Istanbul with the West played a major role in this process. The military experts who were western origin, architectures, artists and non-Muslims developed the increasing western influence in the field of arts and architect. Western origins effects in the architect are the style of Neo-Classic, Neo-Gothic and Art Nouvea. These styles are dominated mostly in the buildings in Istanbul which were constructed during the Abdulhamid's time. These constitute the architectural comprehension of this period. Apart from these styles, Islamic eclecticism as the result of pan-Islamism policy were widely used in the architect.

Despite the increasing financial problems, the activities of reconstruction and building of the Abdulhamid period were carried out. It is quite difficult to reveal the number of the activities of reconstruction and building of this period. Reconstruction activities were carried out by the initiative of sultan, administrative class and people. These activities were tried to materialized in the whole residential area within the boundaries of the state. These activities were carried out to develop the state and to meet the people's needs: The construction of the Hidjaz Railway was the best example of it.

Yıldız Palace, Yıldız Mosque, the building of Sirkeci and Haydarpaşa Railway Station, Royal Faculty of Medicine (Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane), Alms-house (Darülâceze) are a few example that reached today from Abdulhamid's time. Apart from these, many more reconstructions and buildings activities at everywhere in Anatolia had done such as schools, hospitals, watch towers, bridges, roads, fountain, streets and railways.

Many of these buildings which were built and reconstructed during this period that are still in used today maintain its function. Education buildings and watch towers are the best examples. The buildings which could not reach today were destroyed as the result of distorted urbanization and lack of historical conscious.

ARAŞTIRMADA AMAÇ, YÖNTEM VE KAYNAKLAR

a) Araştırmanın Amacı ve Önemi

XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin her alanda hızlı bir düşüşün yaşandığı döneme rastlar. Devletin kurtarılması yolundaki girişimlere üst seviyede gerçekleştirilmesine gayret edilmiştir. Yenileşme adına yapılan bu girişimlerin özünü, batılılaşma hareketi oluşturur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda batılılaşma ve yenileşme hareketlerinin ana amacı devletin bozulan düzenin ve itibarının yeniden kazandırılması esasına dayandırılmıştır. Tanzimat ve Islahat Fermanının ilan edilmesi, bu amaca yönelik girişimlerdenidir. Bu fermanlar devletin her alanda yeniden yapılanmasını öngörür. Mimarî alanda yapılan yenilikler de bu fermanlar sayesinde bir ivme kazanarak, yenileşme hareketinin başarıya ulaşmasında kültür ve sanat alanının vazgeçilmez bir unsuru olacaktır.

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başları gerek Türk gerekse dünya siyasi tarihi açısından önemli olayların yaşandığı bir dönem olması nedeniyle II. Abdülhamid ve dönemi ile alakalı yapılan çalışmalar daha çok siyasi alanda yoğunlaşır. Ancak imar faaliyetleri noktasında yapılan çalışmalara bakıldığında aynı yoğunluğu göremiyoruz. Bu eksikliğin bir ölçüde giderilmesi çalışmamızın hazırlanmasındaki ana çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Çalışmanın konu içeriğini, Osmanlı Devleti'nde imar faaliyetlerinin teşkilat yapısı, teşkilatın tarihi süreç içerisindeki değişim ve gelişimi, Osmanlı imar sisteminin kaynakları ve bunlara bağlı olarak II. Abdülhamid döneminde ortaya konulan imar faaliyetleri oluşturmaktadır. İmar faaliyetleri çerçevesinde ele alınan konunun daha spesifik olması açısından da çalışmamız, "II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri (Türkiye Örnekleri)" olarak adlandırılmıştır.

Bu çalışmada temel amaç, II. Abdülhamid'in saltanatı boyunca, günümüz Türkiye'si sınırları içerisinde yer alan imar faaliyetleri ile geniş bir coğrafi alana yayılmış olan eserlerin, toplu halde ve yapı türlerine göre ele alınması hedeflenmiştir. Bir çok eserin ilk inşasından günümüze değin geçirdiği evre ve bugünkü durumunun belirlenmesi de çalışmaya özgünlük katacaktır. Ayrıca imar faaliyetlerinin, XIX. yüzyıl Osmanlı dünyası üzerindeki ekonomik ve kültürel etkileri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

b) Araştırmada Yöntem

Çalışmamızın konu içeriği bakımından, dönemin imar faaliyetlerinin, sağlıklı bir şekilde ortaya konulması ile sonuçlarının yazıya aktarılma aşaması şu şekilde gerçekleşmiştir.

1- Yayın Tarama

Ankara ve İstanbul kütüphanelerindeki konu ile ilgili olan, süreli yayın ve kitaplar incelenmiştir. Ankara’da, Türk Tarih Kurumu, Bilkent Üniversitesi, Yüksek Öğrenim Kurumu Dökümantasyon Merkezi ve Milli Kütüphane çalışmamızla ilgili ana kaynakların yer aldığı merkezlerdir. Özellikle, Bilkent Üniversitesi Kütüphanesinde yer alan *II. Abdülhamid Albümleri* çalışmamızın en önemli materyallerinden biridir. Albümlerden çalışmamızla ilgili görsel malzeme elde edilmiştir¹. Yüksek Öğrenim Kurumu Dökümantasyon Merkezi tez tarama servisinde konumuz çerçevesine giren yüksek lisans ve doktora tezleri taranmış olup bu tezlerin konu ve plan içerikleri de araştırmamızın şekillenmesinde yardımcı olmuştur.

İstanbul’da, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi Kütüphanesi, İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Basın Müzesi ve Taksim Atatürk Kitaplığı’ndan çalışmamızla ilgili bilgiler içeren belge ve dokümanlar elde edilmiştir.

2- Arşiv Çalışması

Arşiv çalışması, konumuz ile doğrudan bağlantılı olan belgelerin yer aldığı İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde yapılmıştır. Araştırmamız kapsamındaki dönemi içeren tüm kataloglar tek tek taranarak konu ile doğrudan alâkalı belgelere ulaşılmıştır. Arşiv belgelerinin taranması noktasında karşılaşılan en büyük sorun; *müceddeden* ve *tevsîan* ibareli belgeler olmuştur. *Müceddeden*, önceki döneme ait yeniden inşa veya restore; *Tevsîan*, mevcut yapının belli birimlerinin genişletilerek inşa edilmesi anlamına gelmektedir. Çalışmamızı ait olan dönemde yer alan yapılarda bu tür ve bunun dışındaki belge örneklerine de yer verilmiştir. Ancak, çalışmamız için önem arz eden, *ilk inşa* ibareli belgeler olup konumuzun ana temasını da bu ibareye ait belgeler oluşturmaktadır. Yani, padişah hükümlerini içeren, *İrade* veya *İrade-i Seniyye* kararları doğrultusunda bir yapının temelinden bitişine kadar olan evredeki imar

¹ Albümler, Türkiye’de, İstanbul Ün. Küt., IRCICA ve Bilkent Ün. Küt. mevcuttur. Bu konudaki yardımlarından dolayı Bilkent Ün. Küt. Audiovisual bölüm sorumlusu Kütüphaneci sayın Evrim Ergin’e teşekkür ederim.

faaliyetler olarak ele alınmıştır.

3- İnternet Taraması

Küreselleşme olgusuyla küçülen dünyanın, bilgiye ulaşmadaki önemli aracı internettir. Çalışmamız kapsamında, internette yapmış olduğumuz taramalarda 5710 web sayfasına ulaşılmıştır. Ancak bu sayfaların büyük çoğunluğu birbirini tekrarlayan sayfalar niteliğindedir. Elde edilen bilgi, belge ve dokümanlar da çalışmamız için önemli kaynak olma özelliğini taşımaktadır.

4- Alan Araştırması

Araştırmamızın, arşiv çalışmasından sonraki safhası, mevcut bilgilerin doğrulanması açısından mimarî yapıların günümüzdeki durumunun tespiti için yerinde yapılan alan araştırmasıdır. Çalışmamız kapsamında, Türkiye'nin birçok kentine gidilip buralarda II. Abdülhamid dönemini içeren ve günümüze kadar gelebilen yapıların yerinde tespiti yapılmış ve bunların resimleri çekilerek mevcut durumları belgelenmiştir. Bu noktadaki önemli eksikliğimiz, coğrafi sahanın geniş olması nedeniyle birçok kente gidilememiş olmasıdır. Ancak bu noktadaki eksikliğimiz mevcut kaynaklar ve internet taraması dışında, ikili ilişkiler neticesinde, yapıların bugünkü mevcut durumlarını gösteren fotoğrafların elde edilmesiyle giderilmiştir.

5- Tasnif Çalışması ve Yazım Aşaması

Tasnif, elde edilen bilgi ve belgelerin değerlendirilip yazım aşamasına getirilmesidir. Bu bilgilerin, tez danışmanı ve tez izleme komitesince değerlendirilmesi ve mevcut eksikliklerin belirli dönemlerde giderilmesinin ardından bir plan oluşturularak yazım aşamasına geçilmiştir.

Tez çalışmasının içeriğini bir bütün hâlinde gösteren *İçindekiler*, tez çalışmasının oluşmasında büyük payı ve emeği olan kişiler için ayrılmış *Önsöz*, metin içerisindeki gereksiz tekrarları önlemek açısından oluşturulan *Kısaltmalar*, tezin İngilizce ve Türkçe *Özet* kısmı, tezimizin hangi amaçla yazıldığını ve önemini vurgulayan *Araştırmada Amaç, Yöntem ve Kaynaklar* başlığı altında ele alınmıştır. Çalışmamızın Birinci Bölüm öncesi, imar ve mimari kavramlarının tanımlanması, bu kavramların insanla olan ilişkisinin kronolojik bir biçimde anlatıldığı, Klasik Osmanlı İmar Teşkilatı'nın Kuruluş ve Gelişimi içerisinde Hassa Mimarlar Ocağının işleyişi, teşkilatı, mimarlar ve diğer görevliler ile bu dönem imarın mali kaynaklarının ele alındığı *Giriş* ile devam etmektedir.

Birinci Bölüm, *XIX. Yüzyıl Osmanlı İmar Teşkilatı ve II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetlerinde Etkin Olan Kurumlar* ana başlığıyla incelenmiştir. Bölüm içerisinde, XIX. yüzyıl Osmanlı imar teşkilatının tarihi gelişimi ve imar teşkilatında yer alan kurumlara yer verilmiştir. Bölümün çalışmamız için önem arz eden *II. Abdülhamid Dönemi İmar Teşkilatı* içerisinde yer alan Belediye Teşkilatı ve Nâfia Nezareti incelenerek nezaretin mali kaynakları ele alınmıştır. Ayrıca dönemin imar uygulamalarına ait nizamnameler ve imar faaliyetlerinde işçi ücretlerine de yer verilmiştir.

İkinci Bölüm, *II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetlerini Meydana Getiren Ortam ve Bu Ortama Etki Eden Faktörler* adı ile ele alınmıştır. Bu bölümde, Osmanlı Devleti'nde batılılaşma dönemi imar ortamı içerisinde, batılılaşma ve mimariye yansımaları, padişahın ve dönemin siyasal, sosyal, ekonomik yapı içerisinde imar faaliyetlerine etkisi ile bu dönemde yer alan gayrimüslim, yabancı mimarlar ve faaliyetleri üzerinde durulmuştur. Kültür ve imar politikalarını oluşturan siyasal, sosyal, ekonomik etkiler ile bu etkilere bağlı olarak II. Abdülhamid'in görüşleri üzerinde durulmuştur. İkinci bölümde amaçlanan, dönemin kültür ve sanat ortamının geldiği kaynakları ortaya koymaktır.

Üçüncü bölüm, *II. Abdülhamid Dönemi İmar Faaliyetleri*'ne ayrılmıştır. Bu bölümde, II. Abdülhamid döneminde inşa edilen yapılar hakkında bilgiler verilmiştir. İmar faaliyetleri, *Askerî, Dinî, Eğitim-Kültür, Sivil, Sağlık ve Resmî Yapılar* olarak guruplandırılmıştır. Yıldız Sarayı, yönetim ve idari merkez olması yanında dönemin özgün yapı gurubunu oluşturması nedeniyle ayrı olarak ele alınmıştır. Yapı gurupları kendine ait inşa edilmiş olan yapı örneklerine göre ayrılmıştır. Bu ayrım örneklerin bir grup altında daha sistematize olmasını sağlamıştır. İncelenen her yapı, metin hâlinde anlatıldıktan sonra ekler kısmında -var ise- her yapıya ait ilk hâli ile günümüzdeki durumunu gösteren fotoğraflar, ilk inşa tarihlerine ve onarımlara ait arşiv belgeleriyle yer almıştır.

Sonuç bölümünde, elde edilen tüm veriler ışığında konunun bir değerlendirmesi yapılmıştır. Bu değerlendirmelerde, dönemin imar faaliyetlerini oluşturan kaynaklar, ortam, kurumlar ve örneklerin analizi yer almaktadır.

Çalışmamız, mevcut kaynak ve yayınlara ait *Bibliyografya* ile arşiv belgeleri ve fotoğrafların yer aldığı *Belgeler ve Fotoğraflar* bölümleriyle son bulmuştur.

c) Araştırma Kaynakları

1- Arşiv Belgeleri

Arşiv Belgeleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde yer alan II. Abdülhamid Dönemi analitik tasnifli kataloglardır. *Cevdet Tasnifi Katalogları*'nda da II. Abdülhamid'in saltanatın ilk yıllarına ait belgeler mevcuttur. Ancak bu kataloglarda yer alan belgeler konumuz için yetersiz olduğu görülmüştür.

Çalışmamızla ilgili en önemli arşiv belgeleri, Yıldız Sarayı Arşiv Belgeleri ve Hazîne-i Evrak Müdürlüğü-İradeler Katalogları'dır.

a) Yıldız Sarayı Arşiv Belgeleri:

II. Abdülhamid'in saltanatı boyunca Yıldız Sarayı'nda toplanmış olan defter, belge ve gazetelerden oluşan fondur. Belgeler beş grupta ele alınır².

1-Yıldız Esas Evrakı (Y.EE)

II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayında bulunduğu dönemdeki devlet işleriyle ilgili çalışmaları, resmî ve özel makamların saraya sundukları arzlar, yerli yabancı devlet adamları ve elçilerle yapılan görüşmeler gibi konuları ele alan raporlar, teklifler, mütalaanameler, jurnaller, istirhamlar gibi vesika ve risaleler yer alır. *Sadrızam Kamil Paşa Evrakı* da daha sonra bu evrakın sonuna eklenmiştir³. Çalışmamızda, bu evrakın son bölümlerinde yer alan fotoğraflardan oluşan bir albüm ile İstanbul'da, inşa ve tamirleri yapılan, saray ve yalılara ait masraf defterlerinden ilgili bölümlerde bahsedilmiştir.

2- Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (Y.A.RES.)

Padişaha sunulmadan önce Sadaret makamında tutulan tezkirelerdir. İradeleri çıkmadığı için sarayda kalan tezkirelerin yer aldığı evraktır. İradesi çıkan belgeler ise *İradeler Tasnifi*'nde yer alır⁴. Bu evraka ait bir dosya çalışmamızda kullanılmıştır.

3- Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (Y.A.HUS)

Padişaha bilgi vermek amacıyla, Sadaret makamınca takip edilen, iç ve dış konuların yer aldığı, Osmanlı devletini ilgilendiren belgelerdir⁵. Çalışmamızda bu evrakla ilgili üç dosya yer almaktadır.

² Komisyon, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul 2000, s. 361.

³ Komisyon, *a.g.e.*, s. 361-364.

⁴ Komisyon, *a.g.e.*, s. 365.

⁵ Komisyon, *a.g.e.*, s. 365.

4-Yıldız Mütenevvî Maruzat Evrakı (Y.MTV)

Genelde askerî konular içeren bu evrak aslında içerisinde yer alan konular itibarıyla çok çeşitlilik arz eder. Bu evrakta, adlî, idarî, malî ve haricî konular yer almaktadır⁶.

5- Yıldız Perâkende Evrakı (Y.PRK.)

II. Abdülhamid'in saltanatı döneminde "maruzat" adıyla saraya sunulan belgeleri içermektedir. Yıldız Sarayı Arşiv Belgeleri içerisinde en fazla belge çeşitliliğine sahip evrak bölümüdür⁷. Yıldız Perâkende Evrakı Hazîne-i Hassa Nezareti Maruzatı (Y.PRK.HH), Yıldız Perâkende Evrakı Maarif Nezareti Maruzatı (Y.PRK.MF), Yıldız Perâkende Evrakı Mâbeyn Başkitâbeti (Y.PRK.BŞK)'ne ait belgeler çalışmamızda yer almaktadır.

6- Ticaret, Nâfia, Zirâat, Orman, Meâdin Nezaretlerine Ait Evrak ve Defterler Kataloğu (T)

II. Abdülhamid dönemi öncesi ve sonrası dönemleri içeren her defter kronolojik olarak tasnif edilmiştir. Çalışmamız kapsamında ele aldığımız Nâfia'ya ait belgelerde yoğun olarak, teskereler, gelir-gider makbuzları, bina ruhsatları, ihtarnameler, izinler, maaşlar gibi belgeler karşımıza çıkar. Ancak imar faaliyetleri açısından nadiren rastlanılan belgeler mevcuttur. Bu bölüme ait defterlerin tamamı henüz açılmamış olup analitik tasnifi yapıldığında imar faaliyetlerine ait bir çok belge çıkacağı şüphesizdir.

b) Hazîne-i Evrak Müdürlüğü-İradeler Tasnifi Katalogları:

İrade, dilemek, arzu etmek, meram etmek manasında olup *İrade-i Seniyye* ve *İrade-i Şahane* ise Padişah tarafından yapılması ve yapılmaması istenen emir ve buyruklar olarak ifade edilir⁸.

BOA'da yer alan iradeler beş ayrı grup altında ele alınmış olup bu iradelerin tamamı gözden geçirilmiştir. Çalışmamızda, *İrade Evkaf I (1310-1334H./1892-1916M.)*, *İrade Maarif I (1310-1334H./1892-1916M.)*, *İrade Dahiliye I (1310-1315H./1892-1897M.)* katalogları en yoğun olarak kullanılan kataloglardır.

⁶ Komisyon, *a.g.e.*, s. 366-367.

⁷ Komisyon, *a.g.e.*, s. 368-369.

⁸ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, İstanbul 1993, s.75-79.

2- Yayın ve Araştırmalar

a) Salnameler

Salname; belirgin bir bölgede, belirli zamanlarda, sosyal, ekonomik, coğrafi, demografik vb. bilgiler içeren yıllıklardır⁹.

Çalışmamızda, 1300 H.-1327 H./1883-1910 M. yılları arası, *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye* adlı Devlet Salnamesi ile Vilayet Salnameleri, Maarif Salnameleri ve Nevsaller incelenmiştir. Bu salnameler hakkında ilgili bölümlerde bilgi verilmiştir. Özellikle, *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye:1319-21*'de dönemin eğitim politikaları hakkında istatistiki bilgiler ve eğitim yapılarının resimleri yer almaktadır.

b) Gazeteler

II. Abdülhamid döneminde yayınlanan, *İkdam*, *Malûmat*, *Osmanlı*, *Sabah*, *Servet*, *Servet-i Fünûn*, *Tercüman-ı Hakikat* gazetelerinde, özellikle padişahın tahta çıkışının 25. yıl törenleriyle ilgili olarak yapılan açılış, temel atma ve şenliklerle ilgili bilgiler verilmektedir¹⁰. Bu bilgilerin çalışmamıza ait inşaa ve imar faaliyetleriyle ilgili bölümlerinden yararlanılmıştır.

c) Fotoğraf Albümleri

Fotoğraf Albümleri, Osmanlı toprakları içerisinde kalan tarihî, coğrafi ve kültürel öneme sahip birçok eserin fotoğraflarından oluşmaktadır. *II. Abdülhamid Albümleri* olarak bilinen bu albümlerin çoğunluğu ABD Washington DC Kongre Kütüphanesi, Hollanda-Leiden Inter Documantation Company, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi, IRCICA ve Bilkent Üniversitesi'nde mevcuttur¹¹. Albümler, araştırmaya ait görsel materyalin, dönem içerisindeki mevcut durumu ile günümüzdeki durumunun karşılaştırılması açısından önem arz eder.

d) Araştırma ve İncelemeler

II. Abdülhamid dönemi, Osmanlı tarihî araştırmaları içerisinde en yoğun çalışmaların ve yazılı kaynağın mevcut olduğu dönem olarak görebiliriz. Konumuzla ilgili doğrudan ele alınmış kapsamlı bir çalışma olmamakla birlikte daha dar kapsamlı ya da konuyu farklı yönleriyle ele alan kitap, makale ve yayınlanmamış lisansüstü tezler

⁹ Pakalın, *a.g.e.*, c. III, s. 105-107.

¹⁰ Bu konu ile ilgili olarak bkz. Sevim Çakmak, *Sultan II. Abdülhamid'in 25. Cülüs Yıldönümü Kutlamaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2000.

¹¹ Albümlerin bulunduğu bu yerlerle temasa geçilmiş ve Bilkent Üniversitesi'nde mevcut olan kopyadan istifade edilmiştir.

mevcuttur. Çalışmamızın olgunlaşması safhasında bu kaynaklardan da büyük ölçüde istifade edilerek destek sağlanmıştır. Eserlerin çokluğu nedeniyle tamamından burada söz edemiyoruz. Ancak yararlandığımız eserlerin tümü dipnotlarda ve bibliyografya bölümünde verilmiştir.

Çalışmamıza esas olan imara ait bilgilerin yer aldığı kaynaklara bakıldığında, II. Abdülhamid'in hayatı, kişiliği, saray hayatı ve hatıraları ile ilgili çalışmalarda inşa ve imar ile ilgili bilgiler kısa ifadeler halinde yer almaktadır. II. Abdülhamid dönemini imar faaliyetleri açısından ele alan eserler şunlardır¹²:

Ufuk Gülsoy'un *Hicaz Demiryolu* adlı eserinde, demiryolu inşasının meydana gelişi, sebepleri, mali kaynağı, inşası ve II. Abdülhamid dönemi sonrası durumu ele alınmıştır. Arşiv belgelerinin ağırlıklı olarak ele alındığı eserde demiryolu güzergâhında yer alan yapılar hakkında bilgiler eksik kalmaktadır.

Aydın Talay'ın, *Eserleri ve Hizmetleriyle Sultan Abdülhamid* adlı eserinde; II Abdülhamid dönemi tümüyle ele alınmış ve padişahın saltanatı boyunca yapmış olduğu her alandaki faaliyetleri bir el kitabı niteliğinde sunulmaya çalışılmıştır. Eserde çoğunlukla dönemin salnamelerinden ve gazetelerinden yararlanılmıştır. İmar faaliyetleriyle ilgili bölümlerinde topluca yer aldığı önemli bir çalışma olarak görülebilir. Ancak eserde, bilimsel yöntem açısından net verilere ulaşılamıyor.

Pars Tuğlacı'nın, *Osmanlı Şehirleri*, adlı eser kentlerin kısa tarihçeleri verilerek bu kentlerde imar edilmiş eserlerin inşa tarihi ve isimlerinden söz edilir. Eser, Türkiye içi ve dışı, özellikle XIX yüzyıl Osmanlı mimari eserlerini anlatması açısından önem arz eder. Ancak kaynak gösterilmemesi eserin güvenilirliğini kaybeder. Yazar'ın *Balyan Ailesi* adlı eseri batılılaşma dönemi Osmanlı dünyası kültür, sanat, mimari açısından tek ve özgün çalışma olarak görülebilir.

Dönemi eğitim-kültür faaliyetler açısından ele alan, Osman Ergin'in, *Türk Maarif Tarihi 1-4*, adlı eserin II. Abdülhamid dönemi eğitim kurumların gelişimi ve bu eğitim kurumlarının ayırımına gidilerek bilgiler verilmesi eseri alanında özgün kılmaktadır. Bayram Kodaman'ın, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Hasan Ali Yücel'in, *Türkiye'de Orta Öğretim* adlı eseri yazıldığı dönemde mevcut tüm eğitim kurumların künyesi ve fotoğraflarının verilmesi karşılaştırma açısından önem arz etmiştir. Ancak, mevcut eserler de daha çok, dönemin eğitim sisteminin gelişimi

¹² Analizi yapılan eserlerin tam künyesi bibliyografya kısmında yer almaktadır.

üzerinde durulmaktadır. Konuyu imar ve tarihi açıdan ele alan çalışmalar, tek bir örnek üzerinde yoğunlaşmıştır. Atilla Çetin'in "Bursa'da Bir Eğitim-Öğretim Kurumu: Bursa İdâdisi (1883) ve Sosyo-Kültürel Önemi", Hüseyin Köroğlu, *Konya Lisesi Tarihi*, Hüseyin Albayrak, *Tarih İçinde Trabzon Lisesi* gibi çalışmalar örnek verilebilir.

İmar faaliyetlerinde ağırlıklı olarak verilen yazılı eserler, mimarî alanda oluşmuştur. Bunların tamamı tek bir konu üzerinde spesifik ve başkent merkezli çalışmalardır. Örneğin, Afife Batur'un, "19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında Bir Stilistik Karşılaştırma Denemesi: A. Vallaury / R. D'Aronco", ve "Yıldız-Serencebey'deki Şeyh Zafir Türbe, Kitaplık ve Çeşmesi", Mustafa Cezar'ın, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, İ. Hakkı Konyalı'nın, *Abideleri ve Kitabeleri ile Üsküdar Tarihi*, Metin Sözen'in, *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı* adlı eserlere yer vermek mümkündür. Ayrıca dönemin mimari üsluplarının oluşmasında etkin olan yabancı mimarlarla ilgili olarak, Mustafa Akpolat'ın, *Fransız Kökenli Levanten Mimar Alexandre Vallaury*, Afife Batur'un "A. Jasmund", Ayşe Nasır'ın, *Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar*, Mehmet Yavuz'un. "Osmanlı'da Alman Mimarlar ve Eserleri", adlı çalışmaları yer almaktadır.

II. Abdülhamid dönemi taşrada yer alan imar faaliyetlerini anlatan eserler, İstanbul örnekleri kadar yoğun değildir. Bunlara örnek olarak, Hakkı Acun'un *Anadolu Saat Kuleleri*, Abdülkadir Dünder'ın *Arşivlerdeki Plan ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII. ve XIX. Yüzyıl)* adlı yayınlar zikredilebilir. Ayrıca dönemin imar politikalarının Anadolu'daki uygulamalarının hayata geçirilmesine dair raporların ele alındığı, Hayri Mutluçağ'ın "Yakın Tarihimizde İlk Kalkınma Planı (Sosyal-İktisadi ve Teknik)" adlı çalışma önem arz etmektedir. Taşrada dönemin imar faaliyetleri, monografik kent çalışmaları içerisinde de rastlamak mümkündür. Kemal Kutgün Eyüpgiller, *Bir Kent Tarihi:Kastamonu*, Komisyon, *Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler,I-IV*, İsmail Hakkı Akansel, *Erzincan'da Tarihi Kışla ve Askeri Yapılar*, Kazım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, Murat Yüksel, *Trabzon'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeleri* adlı eserler örnek verilebilir.

Dönemin imar faaliyetlerinin yürütülmesinde etkin olan kurumlar, XIX.-XX. yüzyıl Osmanlı imar sisteminin değişim ve gelişim sürecini de ortaya koymuştur. Osman Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik*

Yapıları, İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, İlhan Tekeli, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kentsel Dönüşüm”, Arzu T. Terzi, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Ebniye-i Seniyye İdaresi (Görevleri ve Teşkilatı)” adlı eserler önem arz etmektedir.

Çalışmamızı ilgilendiren tezler mevcut yayınlardaki eksikliği biraz da olsa gidermeye yöneliktir. Bunun en önemli nedeni mevcut yayınların daha önce yazılmış olması yeni bilgilerin eksik kalmasına yol açmıştır. Bu çalışmalara bazı örnek eserler olarak, Sevim Çakmak’ın *Sultan II. Abdülhamid’in 25. Cülüs Yıldönümü Kutlamaları*, Dilek Dişbudak’ın *İstanbul’da 19. Yüzyılın İkinci Yarısından 1923’e Eğitim Binaları*, Ayşe Nasır’ın *Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar*, Burcu Özgüven’in *İdâdî Schools: Standart Secondary School Buildings in the Ottoman Empire (1884-1908)*, Neşe Yıldırım’ın, *İstanbul’da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarîsi* adlı çalışmalar gösterilebilir.

GİRİŞ

İmar kelimesinin kökeni, arapça bir isim olan “umran”dan gelmektedir. Anlamı ise, şenlendirme, bayındır hale getirme, ma’murluk, medeniyet, ilerleme ve mutluluk şeklinde ifade edilir¹. İnsan yaşadığı yeri veya şehri ihtiyaçları oranında yaşanılır bir hale getirme çabası içerisinde. Bulunduğu çevreyle uyum sağlayan insan, bu çevreyi değiştirmek, geliştirmek ve yaşanılır mekânlar oluşturmak adına da îmar ve mimarî faaliyetlerde bulunur.

Mimarî, insanoğlunun yerleşik hayata geçmesiyle birlikte, ihtiyaçlarını karşılamak amacı ile ortaya çıkan bir yapı biçimidir. Bir yapının mimarî eser olabilmesi için dört ana unsuru olması gereklidir. Bunlar, *işlevsellik, estetik, teknik ve sıhhîlik*². Mimarlık, her toplumun yapısına, ihtiyaçlarına, ekonomisine ve teknolojik gelişmelerine bağlı bir sanattır³.

İnsanoğlunun varoluşundan günümüze yaşadığı coğrafyada en dikkate değer uğraşlarından biri de bulunduğu çevreyi ihtiyaçları doğrultusunda düzenlemek ve değiştirmektir. Bu değişimin ilk örneği konut yapımıdır⁴. Tabiattaki tüm canlılar gibi insanlar da dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı bir yere, bir şeye sığınma ihtiyacı duymuşlardır. Ancak, konutu sadece fiziki ihtiyaçların karşılandığı maddi öğeler olarak değerlendirmek yanlıştır. Bunlar aynı zamanda sosyal, kültürel ve duygusal ihtiyaçlarımızı da karşılayan, insana ait olma hissini aşıl原因an ortamlardır.

İnsanın yerleşik hayata geçmesiyle beraber, ilk imar faaliyetlerini de ortaya koymuştur. Ortaya konulan ilk eserler, tapınak, saray, kale gibi anıtsal mimarî ürünlerinden daha öncelikli, ihtiyaçların ön planda olduğu basit konutlar ve depolar olmuştur. Bu durum, mimarînin kökeninin konut mimarîsinde olduğunu göstermektedir.

¹ Ferit Devellioğlu , *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 2000, s.433,1120.

² Celal Esad Arseven, *Sanat Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul 1993, s. 1352.

³ Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul 1975, s. 308.

⁴ Vitruvius, *Mimarlık Üzerine On Kitap*, (Çev: Suna Güven), İstanbul 1993, s.27.

Uygarlığın başlangıç noktası sayılan Anadolu'da, eski yerleşim merkezlerine baktığımız zaman, yerleşik hayatın ilk örneklerine rastlamamız mümkündür. İlk yerleşimler su kaynaklarına yakın düzlüklere ve yamaçlara yapılmıştır. Alacahöyük, Çatalhöyük, Çayönü yerleşimleri ilk köy denilebilecek yapıya sahip eski yerleşimlerdir. Özellikle Çatalhöyük, bir avlu etrafında kümelenmiş, birbirine bitişik, dikdörtgen planlı, açıklıkları fazla olmayan, küçük evlerden oluşan dönemine göre büyük sayılabilecek bir kent diyebiliriz⁵. Bu durum bir kentin imarında, *savunma* öncelikli bir yapıyı ön plana alması anlamına gelmektedir.

Anadolu'da ortaya çıkan uygarlıklar olarak bildiğimiz, Asur, Hitit, Urartu, Frig, Yunan, Hellen, Roma ve Bizans topluluklarında imar ve buna bağlı olan mimarînin ortak belirleyicisi *savunma* ve *inanç* olmuştur. Bu dönemlerde kentler, surlarla çevrili, coğrafi şartların uygun olduğu (iklim, toprak yapısı vs.) bölgelerde imar edilmeye çalışılmıştır⁶. İmar edilen bu şehirler dinî, siyasî ve ticarî merkez olarak inşa edilmiştir.

Türklerde yerleşik hayata dair izler, M.Ö.III-IV. yüzyıllara kadar eskiye dayandığı Maverâünnehir, Dehistan, Sistan, Harezmi, Cürcan, Talas ve Çu ovalarındaki kalıntılar göstermektedir⁷. İç Asya'da uzun yıllar göçebe ve yarı-göçebe bir hayat süren Türklerin konut ihtiyaçlarını yazı geçirdikleri *yaylaklarda* yurt adı verilen çadırlarda, kışı ise *kışlaklar* adı verilen ahşap veya kerpiç evlerde geçirdiklerini tarihi kaynaklardan öğreniyoruz. Özellikle çadır, göçebe Türklerin hayatında önemli bir yer işgal etmiş, hatta gerek Orta Asya'da gerekse Anadolu'da taş-tuğla gibi malzemelere dayalı mimarîyi bile etkilemiştir⁸.

Göktürkler döneminde etrafı surlarla çevrili bir kentin imarı söz konusu olmuştur. Ancak, Çinlilerin sayıca üstün olması böyle bir kentte savunma zorluğu yaşanacağı için bundan vazgeçilmiştir. Yaşam şekli olarak kışlak ve yaylak biçimli

⁵ Firuzan Kılal, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1991, s.12.

⁶ Vitruvius, *a.g.e.*, s.12-16.

⁷ Metin Sözen-Cengiz Eruzun, *Anadolu'da Ev ve İnsan*, İstanbul 1992, s.20

⁸ Josef Strzygowski-Heinrich Gluck-Fuat Köprülü, *Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi*, Ankara 1973, s.60.

konar-göçer anlayış hakimdir. Ötüken ve Karakurum gibi kentler bu anlayışla idari ya da ticari merkez olarak kullanılmıştır⁹.

Türklerde şehir hayatında batıya doğru geldikçe bir artışın ve buna bağlı bir imar anlayışının ortaya konulduğu gözlenir. Türkistan ve Maverâünnehir bölgelerinde bir *kent-şehir* kavramını içeren yerleşik hayata dair kerpiç evler karşımıza çıkar. Şehir, Arapça'da "*medine*" eski Türkçede ise "*Balık*" anlamına gelmektedir. Moğolcası "*balsagun*" olup Karabalsagun kentinin adı da buradan gelmektedir¹⁰.

Türklerde en eski yerleşim birimi olarak, Karluklular dönemine ait Ak-Beşim (Balasagun) şehri sayılmaktadır. X-XII. yüzyıllarda Türk şehirleri büyümeye, gelişmeye ve kendilerine özgün bir şehir anlayışına büründüğünü görmekteyiz. Kentlerin imarı üç ana kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısım, yönetici biriminin ve yapılarının yer aldığı *İçkale* (diz, kuhandiz), ikinci kısım halkın yaşadığı, sosyal hayatın yer aldığı *Şehiristan* (şahrıstan), üçüncü kısım ise alışveriş, tarım ve hayvancılığın yapıldığı *Rabat* (birun) olarak adlandırılmaktadır¹¹.

Uygur Türkleri, yerleşik hayata ve bunun gereklerini yerine getiren kent kültürüne geçen ilk Türk kavmi olmuştur. Budizme inanan Uygurlar, şehirlerinin biçimlenişi ve imarını da buna göre düzenlemişlerdir. Bir Uygur kenti olan Hoço (İdikut), kareye yakın dikdörtgen planlı oluşu budist inançlarından kaynaklanmaktadır¹².

Türklerin İslamiyeti kabulüyle birlikte kentlerin ve buna bağlı olarak oluşturulan mimarî eserlerin imarında din merkezli olma özelliğini göstermektedir. Dini anlayışın en önemli mimarî yansıması olan Cami etrafında oluşan bir şehirleşme olgusu karşımıza çıkar. Ulu cami merkezli yerleşimde, caminin etrafında oluşan sivil ve idari yapılaşma söz konusudur. Semerkant, Özkent, Kaşgar, Leşker-i Bazar, Karahanlı ve Gazneli dönemi imar edilmiş önemli kentlerdir¹³.

⁹ Üstün Alsaç, *Türk Kent Düzenlemesi ve Konut Mimarlığı*, İstanbul 1993, s.12.

¹⁰ Üstün Alsaç, *a.g.e.*, s. 13.

¹¹ Mustafa Cezar, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977, s.90.

¹² Üstün Alsaç, *a.g.e.*, 15.

¹³ Mustafa Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, İstanbul 1985, s.31.

Büyük Selçuklu dönemi şehirleşme ve imar anlayışına, gelişen ve değişen zamanın da etkisiyle, ticaretin ve buna bağlı ortaya çıkan kervansarayların katkısı büyük olmuştur. Ticaret sayesinde, tarım ve el sanatları gelişerek kentlerin nüfus artışına ve değişimine sebep olmuştur. Bugünkü Çin-Türkistan-İran-İrak-Suriye-Anadolu hattında yer alan kervanyolları ve bu yollar üzerindeki şehirler büyük ölçüde imar edilmişlerdir. Bu dönemlerde savunma yapısı olarak inşa edilen Ribat'lar daha sonra sınırların genişlemesiyle birlikte kervansaraylara dönüşmüşlerdir¹⁴.

XIII. yüzyılda Moğolların batıya doğru ilerleyişinde birçok kent yağmalanmış ve yok edilmiştir. Çok geniş bir coğrafi alanda etkisi olan bu ilerleyiş sonucu, Türkistan, İran ve Anadolu'daki önemli kentler eski ihtişamını kaybetmiştir. Zamanla kentlerin imarı için yeniden inşa ve onarımı söz konusu olmuştur.

Türklerin Anadolu'ya girmesi ve yurt edinmesiyle birlikte, burada daha önce varolan uygarlıkların izleriyle karşılaşmışlardır. Bu izlerin varlığı olan kültürlerin yaşadığı topraklarda, yeni kentler kurma ve imar etme yoluna gitmişlerdir. Türkler, Anadolu'nun X-XV. yüzyıllarda Türkleşmesiyle birlikte önceden varolmuş kültürlerle ait izlerin çevresinde kendi kentlerinin imarını yapmaya başlamışlardır. Antalya, Alanya, Konya, Kayseri, Sivas gibi kentler Anadolu Selçuklu döneminin önemli kentleridir.

Anadolu Selçuklu döneminde kentlerin, dini, idari ve ticari rollerinin ön plana çıkması gelişmelerinde etken rol oynamıştır. Kentlerin imarında büyük ölçüde Sultanların rolü vardır. Sultanlar isimlerini yaşatmak için, kanallar, köprüler, kaleler, yeni yerleşim merkezleri, binalar, ribatlar ve medreseler yapamayı bir görev saymaktadır¹⁵. Özellikle ticaret yapısı olan kervansaraylar tamamen Sultanın isteği ve finansı ile yapılmış olup bunların himayesini de üstlenmiştir¹⁶. Bu durum ekonominin gelişmesine ve ülke kalkınmasına doğrudan etkisi olmuştur.

Türk-İslam mimarîsine baktığımız zaman, başlangıcından XVI. yüzyıla kadar nasıl bir yapılanma içine girdiği hakkında elimizde fazla bilgi yoktur. Ancak

¹⁴ M. Fuad Köprülü, "Vakfa Ait Tarihi İstilahlar", *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara 1942, s. 267-278.

¹⁵ Nizamülmülk, *Siyasetnâme*, (Tercüme: M. Altay Köymen), İstanbul 1990, s.12.

¹⁶ Osman Turan, "Selçuk Kervansarayları", *Bellekten*, X, Sayı 39, Ankara 1946, s. 471-496.

Türk- İslam mimarî yapısının, sultanların mimarîye destek vermelerinden dolayı saraya bağlı bir şekilde gelişme gösterdiğini görmekteyiz¹⁷. Sultanların mimarîye, sadece maddi kaynak açısından değil estetik açıdan da destek oldukları görüşü de mevcuttur¹⁸. İslam devletlerinde her şeyin devletten beklenmesinden dolayı, mimarlık ve diğer alanlarda işveren sultanlar, şehzadeler ve diğer devlet adamları olmuştur. Bu anlayış Türk devletlerinde de aynen devam etmiştir. İbn-i Bibi ve Yazıcızade Ali'nin verdiği bilgilerden, Selçuklu sarayında Mimar Baş ve buna bağlı birtakım görevlilerin olduğu anlaşılmaktadır¹⁹.

Bir toplumun, devlet olabilmesi için, bazı özellikler taşıması gerekir. Bu özelliklerden *toprak (ülke)* bu hususiyetlerin başında gelmektedir. Çünkü her bağımsız devletin, hak ve hürriyetlerini, mutlak surette kullanabildiği, belirli sınırlarla tespit ve tayin edilmiş bulunan coğrafi bir toprak parçası diye tarif edilen "*ülke*" kavramı, ancak belli bir toprağa sahip olmakla mümkün olabilir. İşte bu toprağa sahip toplumlar, belli bir sistem ve teşkilatlanma içerisinde memleketin imar ve inşasını gerçekleştirebilirler. Bunun neticesinde de toplumun kültür, uygarlık, sanat ve mimarîsinden söz edilebilir. Toprağa olmayan toplumların böyle bir hususiyeti de olamaz.

¹⁷ Nusret Çam, *İslamda Sanat, Sanatta İslam*, Ankara 1997, s. 123.

¹⁸ Nusret Çam, "Osmanlı Mimarîsinde ve Sanatında Sultanların Estetik Rollerini", *Osmanlı*, c.10, Ankara 1999, s. 67.

¹⁹ İbni Bibi, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, (Çev. M. Nuri Gençosman) Ankara 1941, s. 101. Ayrıca bkz. Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ankara 1980, s. 388.

KLASİK OSMANLI İMAR TEŞKİLATI'NIN KURULUŞU VE GELİŞİMİ

Osmanlılar fetih politikası gereği feth etmiş oldukları yerlerin ihtiyaçlarını karşılamak amacı ile îmar faaliyetlerine büyük önem vermiş olup Selçuklulardaki gibi bir teşkilatlanma içerisinde îmar sistemini oluşturmuşlardır. Ama Osmanlıların bu sistemi ne zaman kurdukları tam bilinmemekle beraber Bursa'nın fethi yıllarına kadar inmektedir²⁰. Osman Gazi'nin Karacahisar'da yaptırdığı camiden itibaren devlet hizmetinde mimar ve ustaların istihdam edilmesi ve bu dönemlerde îmar ve inşa faaliyetlerinin yoğun olması bu teşkilatın kuruluşunun ilk aşaması kabul edilmektedir²¹.

Fatih Sultan Mehmed döneminde bu teşkilat yapısı önem kazanarak daha sistemli hale gelmiştir. XVI. yüzyılda ise bu yapı zirveye ulaşmış ve Mimar Sinan ile kurumsal bir özellik kazanmıştır²². *Hassa Mimarlar Ocağı*²³, Osmanlı Saray teşkilatı içinde “*Birun*”²⁴ bölümünden sayılan ve saray eminliklerinden biri olan şehreminliğe bağlı idi²⁵. Hassa mimarlar Ocağı, çok geniş bir kadroya sahip olmasına rağmen her mimar veya usta adayının ulûfeli olarak hemen mimarlık kadrosuna geçirilmediği görülmüş ve bu iş için deneyim ve liyakat aranmıştır²⁶.

İmar teşkilatı ile ilgili kaynaklar incelendiğinde, mimarlarla alâkalı detaylı bilgiye rastlayabiliyoruz ama bunların dışında kalan işçiler hakkında tam bilgi sahibi olamıyoruz. Bunun temel sebebi olarak da mimarların bu teşkilatın asıl elemanı olarak görülmesi bunların dışında kalan kişilerin ise yardımcı personel sınıfı

²⁰ Orhan Erdenen, “Osmanlı Devri Mimarları, Yardımcıları ve Teşkilatları”, *Mimarlık*, Sayı 27, Ocak 1996, s. 15.

²¹ Şerafettin Turan, “Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. I, Sayı I, Ankara 1964, s. 157.

²² Zeki Sönmez, “Mimar Sinan ve Hassa Mimarlar Ocağı”, *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, İstanbul 1988, s. 252.

²³ Hassa Mimarlar Teşkilatı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Refik Altınay, *Türk Mimarları*, İstanbul 1977; Orhan Erdenen, *a.g.m.*, s. 15-18.; Şerafettin Turan, *a.g.m.*, s. 157-202.

²⁴ Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, II*, İstanbul 1993, s.236. Birun, Osmanlı devlet teşkilatında en büyük memurdan en küçüğünün yer aldığı yönetim birimidir.

²⁵ Şerafettin Turan, *a.g.m.*, s. 158-159; Zeki Sönmez, *a.g.m.*, s.251-258.

²⁶ Abdülkadir Dündar, *Arşivlerdeki Plan ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII-XIX. Yüzyıl)*, Ankara 2000, s.11.

içerisinde değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır²⁷. Bu durum Mimarbaşının, Osmanlı Devleti içerisindeki tüm inşa ve onarım işlerini denetlemekle görevli olduğunu ortaya koymaktadır. Mimarbaşının taşradaki görevini ise, merkezden görevlendirilen elemanlar, şehir mimarları veya kadılar imarla ilgili çıkarılan hükümler çerçevesinde yapmıştır²⁸. Devletin sınırları genişledikçe bu yapıda kendine özgü biçimi ile bir takım gelişmeler göstermiştir. Merkezdeki Hassa mimarlar kadrosu dışında, sefer mimarı, su mimarı, köprü mimarı, kale mimarı gibi kadrolar oluşturularak bir yandan teşkilatın yapısı genişletilmiş diğer taraftan da ihtisaslaşmaya gidilmiştir. Merkezdeki bu yapının yanı sıra taşrada da vilayet ve şehir mimarlıkları kurulmuştur. Bu yapı XIX. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir²⁹.

A) HASSA MİMARLAR OCAĞI VE MİMARLAR

1- Merkez Elemanları

Hassa Mimarlar Ocağı merkez elemanları olarak, Mimarbaşılar, Mimar-ı Sâni, Hassa Mimarları, Mimar Kethüdalrı ve Mimar Katipleri yer almaktadır.

Hassa Mimarlar Ocağı'nın başkanı, *Mimarbaşılar*'dır. Osmanlı devlet sistemi içerisinde mimarbaşılar Bayındırlık Bakanı ve Belediye başkanlarına paralel bir çok görev yüklenmişlerdir. Mimarbaşılar padişah ve hanedan üyelerinin isteklerini yerine getirmişler bu istekler doğrultusunda projeler üretmişlerdir. Mimarbaşılar İstanbul'da oturduklarından dolayı buradaki yapılarında baş sorumlusu durumundadır. Mimarbaşılar aynı zamanda kaçak yapılaşmayı önlemekle de sorumlu idiler. Bu konu ile ilgili İstanbul'da mimarlara hitaben yazılı hükümlerde yer almaktadır³⁰.

Mimarlar, özellikle İstanbul'da, kadı ile birlikte ana yollar üzerinde meydana gelen yapılaşmayı kontrol etmekle sorumluydular. Bazı esnaf ve semt sakinleri, dükkanlarını yola taşıyarak çardak yapıp veya dükkanlarını genişleterek yolların daralmasına neden olurlar. Mimarbaşılar ve görevliler, yolların daralmasına ve

²⁷ Zeki Sönmez, *a.g.m.*, s. 252.

²⁸ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, (Der. Salih Özbaran), İzmir 1984, s. 1-26.

²⁹ Zeki Sönmez, *a.g.m.*, s. 252.

³⁰ Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s.18. Ayrıca bkz. Orhan Erdenen, *a.g.m.*, s. 17-18.

görüntünün bozulmasına yol açan durumlara engel olmuşlardır. Bu konuda, hüküm ve fermanlar belirli aralıklarla çıkarılarak görevliler uyarılmıştır³¹.

Osmanlı İmar sistemi içerisinde cami ve mescitler çevresine belirli mesafeler dahilinde inşa yapılmasına müsaade edilmezdi. Bu alanlar içerisinde bir yapılaşma olursa hemen yıkılırdı. Bunların yanı sıra İstanbul'a su taşıyan yollar üzerine inşa faaliyeti, bağ ve bahçe olarak kullanılması yasaklanmıştır. Mimarbaşı ve mimarlar bu durumu engellemekle görevlendirilmişlerdir³². İstanbul'da özel şahısların yaptıracığı han, hamam, dükkan, hatta evlerin inşaatlarının da, hassa mimarlarının iznine bağlanmıştır. Hassa mimarları îmara aykırı yapıları yıkmakla yetkili idiler. Bu konu da kadırlardan da destek almışlardır³³. Böylece İstanbul'daki her yapının, bayındırlık ve îmar hizmetleri mimarbaşılardan denetiminde yapılmıştır. Taşrada ise bu iş, o bölgenin mimarî yetkilisi denetiminde yapılırdı.

Mimar Ağalar inşa edilmesi gereken bir yapıyı, yetkili kimseler ile görüşüp karara bağladıktan sonra durumu Divan-ı Hümayun'a bildirirlerdi³⁴. Mimarbaşılardan devlet merkezinde olduğu kadar eyaletlerde de inşa halinde bulunan köprü, cami, kale gibi bir çok yapıyı da kontrol etmekle görevli idiler. Mimarbaşılardan inşaat yapım ve onarım faaliyetlerinde çalışan esnafın ücret ayarlamalarında da sorumlu olduklarını görmekteyiz³⁵.

Mimarbaşılardan zaman zaman padişah veya Divan-ı Hümayun tarafından İstanbul dışında bazı mirî binaların yapım, tamir ve tamir keşfi için görevlendirilmişlerdir. Mimarbaşılardan nasıl atandıkları konusunda bilgiler yetersizdir. Fakat mimarbaşılardan Hassa mimarlar ocağında çalışan kişiler arasından Divan-ı Hümayun tarafından seçildiği ifade edilmektedir³⁶. XVII. yüzyıl ortalarına kadar mimarbaşılardan "kayd-ı hayat" şartı ile görevlerini sürdürmüşlerdir. Mimarbaşılardan, işlerin aksamadığı, kurumda devamlılığın sağlandığı müddetçe ve

³¹ Ahmed Refik Altınay, *Onuncu Asrı Hicride İstanbul Hayatı*, (Hazırlayan: Abdullah Uysal), Ankara 1987, s. 35-38; Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s.19.

³² Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s. 20.

³³ Ahmed Refik Altınay, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul 1988, s. 67-68.

³⁴ Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s. 21.

³⁵ Doğan Kuban, *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul 1995, s. 145-146.

³⁶ Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s. 25-30.

kalitenin sağlanabilmesi için, büyük bir kusur olmadıkça azledilmemişlerdir³⁷.

Mimarbaşılar, özel mülkiyetleri yanında ulûfe, arpalık ve harçlardan oluşan çeşitli gelirlere sahiptiler³⁸. Bunun yanında mimarbaşılar diğer devlet görevlilerine göre oldukça düşük ulûfe almışlardır. 1534 yılında Mimarbaşı 55 akçe yevmiye alırken, Emir-i Alem³⁹ 200, Mirahur-u Büzürg⁴⁰ 150 akçe yevmiye almakta idi. Mimarbaşılardan hazineden aldıkları bu gelirlerinin dışında başka gelir kaynakları da mevcut idi. Tamir ve bakım işlerinden zaman zaman belirli oranda ücret almışlardır. Daha önce bulunmuş oldukları görevlerden kalma tımarları bulunduğundan yüksek gelirli zeamet sahibi idiler⁴¹.

Mimar-ı Sani, Mimarbaşından sonra yetkili ikinci kişidir. Bu unvan, Mimarbaşının herhangi bir sebepten dolayı şehir veya ülke dışına çıkmasından dolayı ona vekalet etmesi için geçici bir süre verilirdi. Örneğin, Mimar Sinan 1584 yılında Hacca gidince, 16 safer 1584 tarihli bir hükümlerle Mimar Mehmed Subaşı mimar-ı sani olarak vekalet etmiştir⁴².

Osmanlı îmar teşkilatı içerisinde mimarbaşı ve mimar-ı sani'den sonra, îmarla ilgili konularda yer alan ekip olarak *Hassa Mimarları* gelmektedir. Hassa mimarları ülkedeki tüm yapı işlerinden sorumlu oldukları için önemli bir görev ve sorumlulukları var idi. Hassa Mimarları, merkez ve taşra elemanları olarak ikiye ayrıldıkları gibi uzmanlık alanlarına göre de belirli bölümlere ayrılmışlardır. Hassa Mimarları mimarbaşının emrinde sürekli îmar işlerinde görev almışlardır. Hassa mimarlarının kadro sayısının azlığı ve ülkedeki îmar faaliyetlerinin yoğunluğu göz önüne alındığı zaman hassa mimarların dışında bunlarla beraber çalışan ama bu kısma kayıtlı olmayan görevlilerinde olduğu kesindir⁴³.

Hassa Mimarları tecrübe ve deneyimlerine göre halife (kalfa), üstat (usta) ve

³⁷ Şerafettin Turan, *a.g.m.*, s. 161.

³⁸ Fatma Afyoncu, *XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı*, Ankara 2001, s.23.

³⁹ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.,I*, s.526. Osmanlı dönemi eyalet sancaklarının korumasından sorumlu zabittir.

⁴⁰ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e., II*, s. 541-542. Osmanlı döneminde sarayın at işlerinden sorumlu reis.

⁴¹ Erhan Afyoncu, "XVI. Yüzyılda Hassa Mimarları", *Prof.Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s.207-208. Abdülkadir Dünder, *a.g.e.*, s. 31-32.

⁴² Orhan Erdenen, *a.g.m.*, s.18.

⁴³ Zeki Sönmez, *a.g.m.*, s. 252.

mülâzım (asistan, çırak) olmak üzere üç ana gruba ayrılmaktadır. Her grupta kendi içerisinde ehliyet ve kıdeme göre belirli kısımlara ayrılmakta idi⁴⁴.

Sultan ve vezirler ile üst düzey memur veya eşrafın inşaatları hassa mimarlarının planlama ve gözetimleri ile gerçekleşirdi. Hassa Mimarları, Ser Mi'maran-ı Hassa'nın emrinde çalıştıklarından onun verdiği işleri yapmak durumunda idiler. Mimarbaşı, mimarları bilgi, beceri ve kabiliyetlerine göre istediği yerde istihdam edebilirdi⁴⁵. Bunların yanı sıra hassa mimarları, mimarbaşının izni ve emri ile bir yapının teknik işleri, yapılan malzemenin kalitesi, onarım işleri ve muhasebe gibi konularını takip ederdi. Araştırmalara göre, bazı belgelerden, kadrolu mimarların yanı sıra kadrosuz yani maaşsız olarak bir çok mimarın hassa mimarlar ocağında çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu çalışan mimarlar kadrolu bir mimarın ölümü veya herhangi bir sebeple bu mesleği bırakması ile bunların yerine atanmışlardır. 1802 yılına kadar Mimarbaşına bağlı olan Hassa Mimarları bu tarihten sonra hendese ilmini öğrenmeleri gereğinden dolayı Hendeshaneye bağlanmışlardır.

Osmanlı mimarlarının nasıl yetiştiği veya yetiştirildiği hakkında bilgiler yeterli olmamakla birlikte geleneksel yöntem olan usta-çırak ilişkisinin daha hakim olduğu bilinir. Kaynaklarda, alanında uzman bir mimarın bir yeri tamir etmesi veya bir inşaat yapması istendiği zaman buna yaşlılığına bahane ederek yapamayacağını ifade eden bunun yerine yetiştirdiği çıraklarından falan kişiyi tayin edin şeklinde bir çok ifade yer almaktadır⁴⁶. Ayrıca, Osmanlı Devleti devşirmiş olduğu acemi oğlanlarının bir kısmını inşaatlarda görevlendirmiştir. Bu sırada bilgi ve kabiliyeti elverenler mimarlığa heves sarmış ve bu şekilde de mimar yetişmiştir. Mimarbaşılar ve mimar ağalar emrinde çalıştırmış olduğu mimarların yetişmesine katkı amacı ile yapmış oldukları bir çok inşaatın kontrolünü onlara bırakması sayesinde de bağımsız hareket edebilen mimarların yetişmesi daha çabuk olmuştur⁴⁷.

Osmanlı döneminde bütün sanatçılar ve mimarlar kendi meslekleri ile ilgili "Ehl-i Hiref" teşkilatına bağlı idi. Bu kuruluş hem bir sendika hem de sanatçı ve

⁴⁴ Şerafettin Turan, *a.g.m*, s. 159.

⁴⁵ Hakkı Önkal, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara 1992, s. 159-163.

⁴⁶ Abdülkadir Dündar, *a.g.e*, s. 36-39.

⁴⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, Ankara 1995, s. 555.

zanaatkarların yaptıkları işlerin kalitesini denetleyen toplumsal bir kuruluşu⁴⁸.

Hassa Mimarlar Odası bir takım mühendislik okulu idi. Buraya girenler kıdemli mimarların nezaretinde yetişir. Belirli kademelerden sonra mimarbaşılığa kadar yükselebilirlerdi. Burada mimarların iyi yetişmesi için tatbikatın yanı sıra teorik bilgilerde verilirdi⁴⁹.

Hassa Mimarlar Ocağındaki mimarların yükselmeleri ve boş kadrolara atanmaları mimarbaşının arzı ile Divan-ı Hümayun veya Sadrazamın buyruktusu ile yapılmaktaydı. Bu uygulama, III. Selim (1789-1807) zamanında kurulan Mühendishane-i Berr-i Hümayun'dan mühendis mezun oluncaya kadar devam etmiştir⁵⁰.

Hassa Mimarları ücretlerini ulûfe ve harç olarak almakta idiler⁵¹. Ulûfe miktarı sabit olmayıp zaman göre ve Osmanlı devletinin malî durumuna göre değişmekte idi. Ulûfe miktarı XVI. yüzyıla kadar iyi iken devletin ekonomik gücünün zayıflaması ile giderek azalmıştır. Buda zamanla iyi mimarların yetişmesine engel olmuştur⁵². Hassa mimarları almış oldukları bu sabit ücretlerinin dışında yapmış oldukları bir takım işler karşılığı yaptıran kişi veya vakıftan da makamlarına göre bir takım ücretler almışlardır. İstanbul dışına çıktıkları zamanda kendilerine harcırah ödenmiştir⁵³.

Mimar Kethüdarları, Hassa Başmimarlığı ile alâkalı yapı ile ilgili işleri takip eden kimselerdir. Bunlar gün içerisinde sokak ve çarşılarında gezerek yanlış ve izinsiz yapılaşmanın önüne geçmek için görevlendirilmişlerdir. Mimar kethüdarlarından da mimarbaşılığa atananlar olmuştur⁵⁴.

Mimar Kâtipleri, Hassa mimarlar ocağında görevli meslek grubundandır. Mimar Kâtipleri, mimarîye dayalı tüm konularda yazışmalardan sorumlu bir

⁴⁸ Filiz Çağman, "Mimar Sinan Döneminde Saray'ın Ehli Hiref Teşkilatı" *Mimar Sinan Döneminde Türk Mimarlığı ve Sanatı*, İstanbul 1988, s. 73-77.

⁴⁹ Şerafettin Turan, *a.g.m.*, s.177.

⁵⁰ Selçuk Mülayim, "Mimar Sinan ve Halefi" *Uluslar arası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara 24-27 Ekim 1988), Ankara 1996, s. 347; Şerafettin Turan, *a.g.m.*, s. 160.

⁵¹ Fatma Afyoncu, *a.g.e.*, s. 32-33.

⁵² Şerafettin Turan, *a.g.m.*, s. 162.

⁵³ Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s. 43.

⁵⁴ *BOA*, CS 4015.

birimdir⁵⁵.

2- Merkeze Bağlı Diğer Mimarlar

Osmanlı kara ordusu sefere çıkacağı zaman hassa mimarlarından bir kısmı da ordu ile sefere katılarak önemli görevler üstlenmişlerdir. Ordunun geçeceği yolların düzenlenmesi ve açılması, köprülerin inşası, askere su temini için su yollarının tamiri veya su kuyularının açılması, kuşatılan şehirler etrafına küçük surların yapılması mimarbaşının veya hassa mimarlarından birinin başkanlığında yeteri kadar mimar, duvarcı, dülger, marangoz, demirci gibi ekip tarafından sağlanırdı. Bu ekip, ordu sefere çıkmadan önce yola çıkar ve görevini tamamlardı. Bu mimarlar özel bir vazife ile görevlendirildikleri için XVI. yüzyıldan itibaren *Sefer Mimarı* tabiri ile adlandırılmaya başlanmışlardır⁵⁶.

Osmanlı ordusu sefere çıkmadan aylar öncesinden hazırlıklar yapılırdı. Ordunun geçeceği yollar, köprüler ve konaklayacağı yerler çok sıkı bir çalışmadan sonra hazır hale getirilirdi. Bu işler içinde Hassa mimarlar ocağından yeteri kadar mimar ve yardımcı eleman görevlendirilirdi. Bu görevlendirilen kimselerin hem işlerini yapması sağlanır hem de alanlarında uzmanlaşması için imkân tanınırdı. Sefer mimarları ordu seferden döndükten sonra veya sefer olmadığı zamanlarda hassa mimarlar ocağında veya herhangi bir mimarlıkla alâkalı alanda kendi görevlerine devam ederlerdi. Sefer mimarları odasında herhangi bir sebeple boşalma olduğu zaman bu kadrolara yeni atamalar yapılmıştır. Örneğin Mimar Sinan Divan-ı Hümayun'a göndermiş olduğu bir mektubunda, yevmi on akçe ile "sefer mimarı" olan Rüstem'in vefatı nedeniyle bu göreve, halen üç akçe ile mermercilik hizmetinde bulunan Mustafa bin Abdullah'ın atanmasını arz etmiştir. Mimar Sinan'ın bu teklifi uygun bulunarak Mustafa bin Abdullah yevmi 6 akçe ile bu göreve atanmıştır⁵⁷.

Osmanlı devleti yerleşim yerlerinin ihtiyaçlarının tam olarak karşılanması ile yakından ilgilenmiştir. Su yolları, kanalları ve sarnıçların yapılması özel bir mimari alan olarak gelişmiştir. Bu alanda kendini yetiştirenlere de *Su Yolu Mimarı*

⁵⁵ Orhan Erdenen, *a.g.m.*, s. 18.

⁵⁶ Şerafettin Turan, *a.g.m.*, s. 173.

⁵⁷ Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s. 46.

denmiştir. Devlet içerisinde bu alanda en yetkili kimse ise *Su Yolu Nazırı*'dir⁵⁸. Kendi alanlarında ilerlemiş su yolu mimarlarına her tarafta büyük ihtiyaç duyulmuştur.

Osmanlı devletinin güçlenmesine paralel olarak donanması da gelişmiştir. Donanmanın merkezi İstanbul'daki *Tersane-i Amire*'dir. Bundan dolayı Tersane mimarlarının merkezide İstanbul'dur. Diğer illerde ihtiyaç duyulan mimar, neccar v.b elmanlar İstanbul'dan görevlendirilmekteydiler⁵⁹.

Osmanlı devletinde gemi yapımında uğraşan mimarlara "*Tersane-i Amire Mimarları*" denilmektedir. Bu isim adı altında anılan mimarların Osmanlı denizcilik teşkilatı ile orantılı teşkilatlanmadıklarını görüyoruz. Osmanlı'nın denizcilik ve tersanecilik alanında en güçlü oldukları dönemlerde bu isme rastlayamıyoruz. Tersane mimarları daha çok Hassa mimarlar ocağı altında teşkilatlanmışlardır. Tersane-i Amire mimarlarının bu ad altında teşkilatlanmaları XVIII. yüzyıla rastlamaktadır. Bu yüzyılda mimarlar arasında baş mimar, ikinci, üçüncü, dördüncü mimar olmak üzere hiyerarşik bir yapı mevcuttu⁶⁰. Tersane-i Amire mimarları, her türlü gemiyi inşa etmenin yanı sıra, gemilerin yanaştığı rıhtım, iskele gibi mekânları inşa etmekle yükümlüdürler.

Osmanlı Devleti, imparatorluk sınırları içerisinde gerekli olan yerlere yol ve köprü yapmıştır. Bu yapılan köprüler ya devlet eli ile veya vakıf yolu ile yapılmıştır. Bir yere köprü ihtiyacı olup olmadığı tespit edildikten sonra, Divan-ı Hümayun'a bir rapor ile bildirilirdi. Divan-ı Hümayun gerekli incelemeyi yaptıktan sonra bu raporu Mimarbaşına havale ederdi. Mimarbaşı da Hassa mimarları arasından bazı mimarları köprü keşfi için görevlendirir, yerinde gerekli incelemeler yapar ve son şekli ile Divan-ı Hümayun'a bildirirdi. Divan-ı Hümayun'da bu rapor doğrultusunda köprünün yapılıp yapılmamasına karar verirdi⁶¹.

Yapılan köprülerin devamı ve muhafazası için Meremetçi (tamirci, onarımcı) denilen görevliler atanır ve bunlar Avarız-ı Divaniye ve Tekalif-i Örfiye

⁵⁸ Cengiz Orhonlu, *a.g.e.*, s. 81.

⁵⁹ İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı, XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Ankara 1992, s. XIII, 1.

⁶⁰ Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s. 49.

⁶¹ Cengiz Orhonlu, *a.g.e.*, s. 27-66.

vergilerinden muaf tutulurlardı. Bu vergi muafiyeti önemli bir özellik olduğu için halk arasında revaç bulmuştur. Bu vergi muafiyeti kendilerini köprücü esnafı diye iddia edenlerin çoğalması üzerini 1833 yılında kaldırılmıştır⁶².

Köprücülerin başında XIX. yüzyıla kadar köprücü başı adı ile anılan bir muhafız bulunurdu. Zarar gören bir köprü mümkünse aynı usta tarafından yaptırılmaya çalışılmıştır. XIX. yüzyıla kadar Osmanlı köprülerinin yapımı, devamı ve tamiri için faaliyette bulunmuşlardır. Buraların muhafazası için özel elemanlar ve ustalar görevlendirmiştir⁶³.

Türk askerî mimarîsinde kalelerin ayrı bir yeri vardır. Osmanlı sürekli savaşa hazır bir ordu bulundurduğu için ve feth etmiş olduğu yerleri muhafaza edebilmek için kale yapımına büyük önem vermiştir. İnşa edilmiş bu kalelerin korunması içinde Hisar Erenleri, Kale Muhafızları adı ile özel bir birlik kurmuştur. Bu birliklerin bağlı olduğu merkezde iki ayrı daire kurulmuştur. Ayrıca, tamir ve bakım işlerini yürütmek içinde ayrı bir birim oluşturulmuştur⁶⁴.

Kale mimarlarının ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemektedir. İnşa edilecek kalelerin mimarlarına ve İstanbul'dan hassa mimarları arasından gönderilen “*Kale Mimarları*” tabirine, XVII. yüzyılın sonları ile XVIII. yüzyılın başlarında rastlanmaktadır⁶⁵. Bu cümleden ayrıca şu anlaşılmaktadır ki Osmanlı kale inşasına çok büyük bir önem vermesine rağmen, her kalede bir mimar veya yetkili bulundurmamıştır. Devlet, kale inşası veya onarılması gereken yerlerde yerel imkânlar dahilinde yapılmasını istemiş, yerel imkânların yeterli olmadığı durumlarda da İstanbul'dan usta mimarlar yollamıştır.

3- Hassa Mimarlar Ocağı Taşra Elemanları

Osmanlı devleti topraklarının büyümesine paralel olarak ülkeyi *Rumeli ve Anadolu Beylerbeyliği* olmak üzere iki merkeze ayırmıştır. Daha sonra bu beylerbeyliklerine, Rum Beylerbeyliği, Bosna Beylerbeyliği ve Diyarbakir Beylerbeyliği eklenmiştir. 1609 yıllarına doğru beylerbeyliklerin sayısı otuza kadar

⁶² Cengiz Orhonlu, *a.g.e.*, s. 66-74.

⁶³ Tuncer Baykara, *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevlileri*, Ankara 1990, s. 282.

⁶⁴ Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, c. I, Ankara 1959, s. 5

⁶⁵ Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s. 52.

çıkıştır⁶⁶.

Osmanlı'da eyaletlerin teşekkülü XIV. yüzyıllara kadar inerken buralarda eyalet mimarlık sisteminin, ne zaman kurulduğu tam belli değildir. Ancak, 1516 tarihli bir kanunnamede, Bosna vilayetinde yetkili bir mimarın bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Erzurum vilayetine mimar atanıncaya kadar Erzurum Beylerbeyinin, mimar ihtiyacını Diyarbekir vilayetinden karşıladığını ifade etmesi, burada daha önceden mimar kadrosunun bulunduğunu göstermektedir. Bu durumdan anlaşılan, vilayet mimarlığının 1516 yılından önce kurulduğu ve XVII. yüzyıldan itibaren de yaygınlık kazandığıdır. *Vilayet Mimarlığı*, XVI. yüzyıla kadar Hassa mimarları arasından atanırken XVII. yüzyıldan sonra vilayette, mesleğinde usta olan kimseler arasından atanmaya başlamıştır⁶⁷.

Vilayet mimarlığı hassa mimarlığından sonra ortaya çıkan ilk taşra teşkilatıdır. Vilayet mimarları buldukları eyaletlerde “*Mimarbaşı*” unvanını kullanmışlardır. Buda eyalet mimarlığının, İstanbul'daki Hassa mimarlığına benzeyen bir şekilde oluştuğunu göstermektedir⁶⁸.

Vilayet mimarları buldukları bölgedeki mirî yapıların her türlü işlerinden sorumlu idiler. Vilayet mimarlarının bir kısmı ulûfeli bir kısmı da tımarlı idi⁶⁹.

Eyalet Mimarları dışında gelişen *Şehir Mimarlığı* sisteminin ise ilk olarak nerede ve ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemektedir. Fakat şehir ve kasabalara XVII. yüzyıldan itibaren mimar tayin edilmeye başlandığı bilinmektedir⁷⁰. Buna rağmen vilayetlere mimar tayin edilmeye başlanması ile eş zamanlı olarak şehirlere de XVI. yüzyılın ortalarından itibaren mimar tayin edilmeye başlaması büyük bir ihtimal dahilindedir⁷¹. 1839 yılına kadar varlığını sürdüren şehir mimarları, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda gelişerek kasabalara bile mimar atanması yapılmıştır. Orhonlu'nun tespitlerine göre, imparatorluk sınırları içerisinde 53, farklı tespitlere göre de 70'i aşan şehir mimarı bulunmaktadır⁷².

⁶⁶ Halil İnalçık, “Eyalet”, *TDVİA*, c. 11, İstanbul 1995, s. 548-549.

⁶⁷ Abdülkadir Dünder, *a.g.e.*, s. 56-57.

⁶⁸ Zeki Sönmez, *a.g.m.*, s. 254.

⁶⁹ Şerafettin Turan, *a.g.m.*, s. 176-177.

⁷⁰ Fatma Afyoncu, *a.g.e.*, s. 33.

⁷¹ Şerafettin Turan, *a.g.m.*, s. 165.

⁷² Cengiz Orhonlu, *a.g.m.*, s. 27-28; Tuncer Baykara, *a.g.e.*, s. 261.

Şehir mimarlığının XVII. yüzyıldan itibaren gelişmesinin nedeni, bu yüzyılda şehirleşmenin gelişimi ve şehirlerde mimar ihtiyacının artmasından kaynaklanmaktadır. Divan-ı Hümayun'un emri ile atanan bu mimarlar şehirlerdeki bozuk yapılaşmanın önüne geçmeye çalışmışlardır⁷³.

Bazı şehirlerde mimar ihtiyacı Divan-ı Hümayun tarafından karşılanamamış, bu durumda şehir veya kasaba kadısı o yerdeki mahir bir kimseyi geçici bir süre mimar olarak atamıştır.

Şehir mimarlıklarında görev yapan mimarların ölüm veya başka bir sebeple yerleri boşaldığı zaman o şehirde görev yapan bir mimar direk Divan-ı Hümayun'a müracaat ederek o göreve talip olmuştur.

Hassa mimarları adına şehirlerde görev yapan mimarlara "mimarbaşı" unvanı verilmiştir. Bu unvanı alan mimarlar sorumlu oldukları bölgede inşaatları kontrol etmekle görevlendirilmişlerdir. Şehirlerdeki inşaat esnafı, şehir mimarının izni olmadan hiçbir inşaat işi yapamazlardı. Şehir mimarları inşaatçılar arasındaki anlaşmazlıkları çözdükleri gibi onların vergilerini de toplamakla görevlendirilmişlerdir. Şehir mimarları inşaatlarda kullanılan malzeme ve taşların ebatların kontrol eder bunların belli bir standart dahilinde olmasını sağlardı. Şehir mimarları yapılaşmanın dışında su yolları ve su keşiflerinde de görev almışlardır⁷⁴.

Bir şehir mimarı ihtiyaç dahilinde birden çok şehir veya kasabaya bakmıştır. Ama bu durum zaman zaman anlaşmazlıklara neden olmuştur. Genelde şehir mimarları o şehirde oturan kimseler arasından seçilmeye çalışılmıştır. Şehir mimarları, şehirlerdeki yapılaşmanın mimarî özelliklere uygun olmasına özen göstermiştir⁷⁵.

Osmanlı taşra teşkilatı içerisinde yer alan vilayet ve şehir mimarları ile Hassa mimarları ocağı arasında, mimarların atanmaları dışında hiçbir organik bağ yoktur. Şehir mimarları tamamen yerel kadının kontrolünde hareket etmişlerdir. Şehir mimarları, görevlerini kötüye kullandıkları zaman veya halktan herhangi bir şikayet geldiği zaman, kadının emri ile görevden alınır. Bu görevden alma işlemi de

⁷³ Cengiz Orhonlu, *a.g.e.*, s. 2-6.

⁷⁴ Fatma Afyoncu, *a.g.e.*, s. 34.

⁷⁵ Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s. 60-64.

Divan-ı Hümayuna bildirilirdi. Şehir mimarları bazen kendi istekleri ile de görevden ayrılırdı. Şehir mimarı öldüğü zaman, eğer oğlu bu görevi yürütebilecek şekilde yetişmiş ise babasının yerine aynı görevi devam ettirebilirdi⁷⁶.

Şehir mimarları devletten maaş aldıkları gibi esnaftan ve o şehrin gelirinden belli oranda pay alarak geçimlerini sağlarlardı. Hatta bazılarının mukataaları ve tımarları olduğu bilinmektedir.

4- Hassa Mimarlar Ocağı Dışındaki Mimarlar

Osmanlı Devleti'nde, vakıf yaptıran kimse o vakfın devamlılığının sağlanması için elinden geleni yapardı. Kurulan vakıfların ve hayır yerlerinin devamlılığı için küçük inşaat işlerinin yapılması amacı ile bir de usta atanırdı. Bu ustaların alacakları ücretlerde vakıf tarafından belirlenirdi. Bu işe “meremet”, bu işi yapanlara da “meremetçi” denirdi. Her vakfın bakım ve onarım işleri meremetçiler tarafından yapılırken bazı vakıflarda bir veya iki mimarında görev aldığı olmuştur⁷⁷. Vakıflarda çalışan ve ücretlerini vakıflardan alan bu mimarlara *vakıf mimarları* denilmektedir.

XVII. yüzyıldan itibaren şehirlerde, şehir mimarlarının dışında vakıfların onarımı ile uğraşan bir de vakıf mimarları oluşmaya başlamıştır. Bu vakıf mimarlığı müessesesi sadece Osmanlılara has bir kurum olmayıp, Selçuklular döneminde de aynı kurumun var olduğunu kayıtlardan anlamaktayız⁷⁸.

Vakıf mimarlarının ilk vazifesi sorumlu oldukları vakıfa ait yapıları tamir etmektir. Osmanlı vakıf mimarlığı sisteminde, VIII. yüzyıldan itibaren değişiklikler olmuş ve bu tarihten itibaren vakıflara mimar atanmamıştır. Ama meremetçiler aynı görevlerine devam etmişlerdir⁷⁹. Bundan şunu anlıyoruz, vakıflarda görev ve sorumluluklar bakımından meremetçiler daha ağır basmışlardır.

⁷⁶ Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s. 65-66.

⁷⁷ Halim Baki Kunter, “Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *Vakıflar Dergisi*, I, Ankara 1938, s. 103-129; Fatih Müderrisoğlu, “Edirne II. Beyazid Külliyesi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 22, Ankara 1991, s. 155.

⁷⁸ İsmet Kayaoğlu, “Turumtay Vakfiyesi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 12, Ankara 1978, s. 101; Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s. 70-71.

⁷⁹ Bahaddin Yediyıldız, “XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyut”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 18, Ankara 1984, s. 5-41; Bahaeddin Yediyıldız, “Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 14, Ankara 1982, s. 1-27.

Osmanlı Devleti'nde Hassa mimarlar ocağı ve diğer mimarlık teşkilatlarına bağlı olmadan çalışan mimarlara *Serbest Mimarlar* denilmektedir. Bu mimarlar, çalışmış oldukları bölgelerde yapmış oldukları mimarî eserler ile ön plana çıktıklarında Divan-ı Hümayun'a Hassa Mimarı olmaları için teklif edilmişlerdir. Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nde resmi ve özel mimarlık teşkilatı diye iki teşkilat karşımıza çıkmaktadır⁸⁰.

Osmanlı Devleti'nde mimarlık teşkilatının bel kemiği olan Hassa Mimarlar Ocağı dışında da, bazı *serbest mimarların* bulunduğu bilinmektedir. Bunların başında Cemaat'ı Çavuşan-i Dergah-ı Ali gelmektedir. XVI. yüzyılda bazı mimarların Dergah-ı Ali Çavuşu oldukları veya Hassa Mimarlar Ocağı'na buradan katıldıkları bilinmektedir⁸¹.

B) OSMANLI İMAR SİSTEMİNİN İŞLEYİŞİNDE DİĞER GÖREVLİLER

1- Teknik Elemanlar

Osmanlı imar sistemi içerisinde teknik eleman grubunda yer alanlar, yapı ustaları, su-yolcuları ve nazırları ile bezemecilerdir.

Yapı ustaları, Osmanlı mimarîsinde, bennâ (inşaat ustası), sengtraş (taş ustası), neccar (marangoz), nakkaş, lağımger, haddad, camğer (camcı) ve sürbğer (kalaycı, kurşuncu) isimleri adı altında teşkilatlanıp, Osmanlı mimarîsinin sanat ve teknik bakımından en önemli kişileri arasındadır. Bu ustalar serbest olarak teşkilatlandıkları gibi şehir mimarlarının denetimi altında da teşkilatlanmışlardır⁸². Yapılan her inşaatın başında bir usta bulunmakta bunlar pazarlık usulü veya belli bir ücret karşılığı bu işleri yapmışlardır⁸³.

Osmanlıda yapı elemanları arasında ustaların ayrı bir yeri vardır. Şehir mimarlarının, sürekli kontrolü altında olmuştur. Bu durum, ustalıktan mimarlığa geçenlerin çok olmasından dolayıdır. Mimarlığa geçiş, en kolay bu ustalar arasından

⁸⁰ Orhan Erdenen, *a.g.m.*, s.15; Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s. 72.

⁸¹ Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s. 73.

⁸² Cengiz Orhonlu, *a.g.e.*, s. 66-67.

⁸³ Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, c. I, Ankara 1972, s. 70-71.

olmaktadır. Çünkü, hendese ilminin bu ustalarca daha iyi bilinmesinden kaynaklanmaktadır⁸⁴.

Osmanlı topraklarında, yerleşim yerlerine suyun getirilmesinin yanı sıra bu suyun devamlılığının sağlanması, bakımı, onarımı ve korunması büyük önem taşımaktadır. Su işi ile uğraşanlara genelde “*su-yolcu*” denilirdi. Su yolcular su yollarının bakımı onarımı ve muhafazası ile uğraşırlardı⁸⁵.

Osmanlı devletinde inşaatçı esnafı arasında su yolcuların yer almaya başlaması Fatih Sultan Mehmed zamanında başlamıştır. Fatih Sultan Mehmed, İstanbul için yaptırmış olduğu su yollarında çalışmalarını için 1472 yılında 10 su yolcu tayin etmiştir. Sultan II. Bayezid de yaptırmış olduğu bazı vakıflara su yolcular tayin etmiştir⁸⁶.

Osmanlı devleti su yollarının korunması ve bakımı için zaman zaman kadılara hükümler göndermiştir. Su yolları teşkilatında çalışan kimseler bozulan veya onarılması gereken su yolları için keşifler yaparlar ve harcamaları gerekli masrafları gerekli makama bildirdikten sonra su yolunun bakımı yaparlardı⁸⁷.

1566 yılında su yolcuları nazırlığının kurulmasından sonra bu teşkilat daha düzenli bir hal almış ve önemli bir meslek grubu haline gelmiştir. Su Yolu Nazırlığı 1836 yılında “Evkaf Nezareti”ne bağlanana kadar su yolu konusunda en üst makam olarak kalmıştır. Su Yolu Nazırlığının, günümüzdeki Devlet Su İşlerinin yaptığı görev ile aynı haklara sahip olduğunu söyleyebiliriz⁸⁸.

Su Yolu Nazırlığında çalışanlar bazı örfi vergilerden muaf tutulmuşlardır. Su yolculuk çok ihtisas isteyen bir meslek olmadığı için ihtiyaç kadar atanmıştır. Her yerde bir şubesi ve çalışanı olup alanında uzmanlaşanlar ise saraya, Su Yolu Nazırı olarak alınmışlardır⁸⁹.

Ordu sefere çıktığı zaman, su yolunda çalışanlar da sefere çıkar ve ordunun

⁸⁴ Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s. 74.

⁸⁵ Celal Esad Arseven, *a.g.e.*, c. 4, s. 1840.

⁸⁶ Abdullah Martal, “16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Su-Yolculuk”, *Belleten*, LII/205, Ankara 1988, s. 1585-1653.

⁸⁷ Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s. 76.

⁸⁸ Abdullah Martal, *a.g.m.*, s. 1585-1653.

⁸⁹ Abdullah Martal, *a.g.m.*, s. 1612-1613.; Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s. 77.

su ihtiyacını karşılarıydı. Ordunun geçeceği yerlere çeşmeler yaparak ordunun su ihtiyacını karşılarıydı.

Bezemeciler, mimarlar ve ustaların meydana getirmiş oldukları eserlerin iç ve dış estetiği ile uğraşan süslemeci grubuna verilen genel isimdir. Saraya bağlı Ehl-i Hiref teşkilatı bünyesinde dirler. Nakkaşlar, sarayın Ehl-i Hiref teşkilatını oluşturan grubun en önde gelenleridir. Bunlar sadece inşaat süslemelerinde çalışmayıp, saltanat kayığı, çadır, sarayda yapılan çeşitli dolap ve süs eşyalarının yapımında da çalışmışlardır⁹⁰. Kaşigerler, sarayın Ehl-i Hiref teşkilatı içerisinde yer almaktaydı. Bunların görevleri padişahların veya diğer üst düzey görevlilerin yaptıkları eserlerin çinilerini yapmaktı. Çiniler, usta nakkaşların desenleri ve meşhur hattatların yazmış oldukları yazılar ile süslenirdi⁹¹.

2- Yardımcı ve İdari Elemanlar

Bina Nazırları, yapılan inşaatların yürütülmesinden ve takibinden baş sorumlu kimselerdir. Bunların görevleri inşaat başlamadan önce başlar ve inşaatın tamamen bitimine kadar devam ederdi. Bina Nazırları belli süre devlet kademelerinde görev yapmış tecrübeli ve dürüst kimseler arasından seçilirdi⁹².

Bina Eminleri, Bina Nazırları gibi binanın doğrudan teknik işlerini ilgilendirmeyen, daha çok malî konularını ilgilendiren işlerden sorumlu kimselerdir. Statü olarak mimarla aynı seviyede sayılırlar ama Bina Nazırlarından bir alt kademede bulunurlardı. Hatta Bina Eminleri çoğu zaman Bina Nazırları tarafından seçilmişlerdir. Bina Eminleri inşaatın malzeme alımı işçilerin ücretlerin ödenmesi gibi bir çok konuda yetkili olmuşlardır. Bina Eminleri yapmış oldukları harcama ve ödemeler için muntazam şekilde defter tutmuşlardır⁹³.

Bina Eminleri, mimarbaşı veya defterdarın önerdiği kimseler arasından Divan-ı Hümayun kararları ile atanırdı. XVI. yüzyılda, tamir faaliyetlerinde bina emini olarak genellikle Dergah-ı Mualla çavuşları görevlendirilmişlerdir. Büyük yapıların bina eminiğine, özellikle önemli kurumların başındaki güvenilir kimseler

⁹⁰ Filiz Çağman, *a.g.e.*, s. 73-77.

⁹¹ Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s. 79.

⁹² Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s. 81

⁹³ Cevdet Küçük, "Bina Emini", *TDVİA*, c. 6, İstanbul 1992, s. 179.

görevlendirilmişlerdir.

Bina eminlerinin önemli bir görevi de devlet, vakıflar veya şahıslar tarafından kendilerine makbuz karşılığında verilen paraları, yapıların inşa veya tamirlerinde yerli yerince harcamaktır. Büyük yapıların inşasında birden fazla bina emini görevlendirildiği de olmuştur.

İstanbul dışında özellikle Balkanlarda yapılacak olan yapıların inşasında sadece bina eminleri görevlendirilmeyip, o bölgede görev yapan muhafızların da bina eminlerine yardımcı olmaları istenmiştir.

Bina eminleri günlük veya aylık maaşa göre çalışmaktaydılar. Bina eminlerinin maaşı mimardan daha fazla idi. 1797 yılında Varna Kalesi'nin tamiri için bina emini seçilen kişiye aylık üç yüz kuruş maaş verildiği halde, bu tamir için görevlendirilen mimara aylık yüz kuruş verilmiştir⁹⁴.

Osmanlılarda *Mübaşir*, Tanzimat'tan önce devlet tarafından yaptırılması gerekli işler için görevlendirilen kişilere denirdi. Bunlara devlet tarafından herhangi bir para verilmeyip, her türlü masrafları tevzi defterlerine geçirilmek sureti ile halktan tahsil edilirdi⁹⁵.

XVI. yüzyıla ait belgelerde, tamir ve inşa ile ilgili işlerde bina nazırları ve bina eminleri yerine daha ziyade mübaşirlere rastlanmaktadır. Belgelere göre, mübaşirler inşa ve tamir faaliyetlerinde “levazım ve mühimmat tedarik” etmekle yükümlü idiler⁹⁶.

İstanbul'un fethinden sonra ismine rastladığımız *Şhremini*, II. Mahmud zamanına kadar varlığını sürdürmüş, Divan-ı Hümayun ve saraydaki dört eminden biri olarak üst düzey yetkili olarak görev yapmıştır. Bu makamın Fatih'in Bizans'taki bazı kurumlardan etkilenecek oluşturduğunu ileri sürenler bulunmaktadır⁹⁷.

Şhremenilik kurumlaştıktan sonra, başkentteki binaların yapım ve

⁹⁴ Abdülkadir Dündar, *a.g.e*, s. 82-83.

⁹⁵ Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e,II*, s. 592.

⁹⁶ Abdülkadir Dündar, *a.g.e*, s. 84.

⁹⁷ Osman Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, c. 3, İstanbul 1995, s. 1258. Şhremenlik için bkz. Osman Nuri Ergin, *İstanbul Şhremenleri*, (Haz: Ahmed Nezih Galitekin), İstanbul 1996.

tamirlerinin gözetimi, malzeme tedariki, hesapların tutulması ve işçilerin nezareti ile görevlendirilmiş, daha sonra bu görevlere şehrin su ihtiyacının karşılanması ve su dağıtım hizmetleri de eklenmiştir⁹⁸.

Evliya Çelebi'ye göre, İstanbul'un dışında Bağdat ve Bosna gibi önemli şehir merkezlerinde de şehremini bulunmaktaydı. Ancak taşradaki bu şehreminiler, şehirdeki îmar işlerinden sorumlu olmayıp şehir kethüdalığı görevlerini yapmışlardır⁹⁹.

Osmanlı mimarlar teşkilatı şehreminiliğe bağlı idi. Fakat görev ve sorumlulukları bakımından iki kurum arasında farklılıklar vardır. Şehremini inşa ve tamir için gerekli ortamı hazırlayan kişi konumunda, mimar ise bunları yapan kimsedir. Ancak zaman içerisinde iki kurum birbirinin içerisine girmiş, birbirlerinin yetki alanlarına karışmışlardır. XVI. ve XVII. yüzyıllarda mimarbaşılık, şehreminilikten daha üstün bir konuma geçmiştir¹⁰⁰.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğine doğru ise, Hassa mimarlar teşkilatı tüm görev ve sorumluluklarının büyük bir kısmını Şehreminiliğe bırakmıştır. Daha sonra ise şehreminiliğin işlerine mimarbaşının karışması sonucu huzursuzluk ortamı doğmuş ve şehreminilik lağvedilmiştir. 1831 yılında ise iki kurum birleştirilerek Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kurulmuştur¹⁰¹.

Kadılar, asıl görevi olan yargının yanı sıra idârî, malî, askerî konularda toplumsal görevlerde üstlenmişlerdir. Bu açıdan bakıldığında bir şehrin mülki amiri konumundadırlar. Dönem içi yazışmalarda, görev ve yetkilerine bakıldığında, vali, muhafız ve mütesellimlere eşdeğer konumda yer almaktadır.

Kadılar, tüm bu görev ve etkinlikleri içerisinde, devletin îmar sisteminin işleyişine katkıda bulunmak amacıyla inşa ve tamir faaliyetlerinde de aktif rol oynamışlardır. Kadılar buldukları yerde, yapılacak bir îmar faaliyetinde gerekli tüm bilgileri kayda geçmek ve bu bilgileri saraya kadar göndermekle yükümlü

⁹⁸ Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s. 85.

⁹⁹ Osman Ergin, *a.g.e.*, c. 3, s. 1260-1264.

¹⁰⁰ Osman Ergin, *a.g.e.*, c. 3, s. 1260

¹⁰¹ Osman Ergin, *a.g.e.*, c. 3, s.1262-1264.

olduklarını kayıtlardan öğreniyoruz¹⁰².

Defterdar, malî teşkilattan sorumlu ve sadrazama bağlı saray personelidir. Osmanlı klasik dönemlerinden farklı hiyerarşik düzenlemelerle işlerliliğini sürdüren bu kurum, 1838’de görev ve yetkileri Maliye Nezaretinin kurulmasıyla son bulmuştur¹⁰³. Defterdarlar, Osmanlı îmar sisteminde yapılacak tüm işlerin ücret tespiti ve ödemesinden sorumlu bir kurum olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁰⁴.

Bostancı, devlete ait saray ve köşklere bekçili ve zabıta işleri yapan saray personelidir. Bu grubun amiri konumundaki kişi ise *Bostancıbaşı* olarak adlandırılır¹⁰⁵. Bostancıbaşılar, îmar faaliyetlerinde, yapılacak iş için gerekli malzemenin temin ve nakli konusunda görev almaktadırlar. Sahil kenarlarında yer alan sivil konutlara inşa izni vermek ve bunların kayıtlarını tutarak vergi almak görevlerini de üstlenmişlerdir¹⁰⁶.

Kâtipler, çalışma alanları olarak dört grupta karşımıza çıkmaktadırlar. Bunlar, Divan-Bâbîâlî, Hazine-Maliye, Defterhâne ve Şer’iye Katipleri’dir. İmar sistemi içerisinde yer alan katipler ise Hazine-Maliye grubuna dahil personeldir¹⁰⁷. Bugün arşivlerde inşa ve îmar ile ilgili tüm mevcut kayıtlar bu personel tarafından yazılmıştır.

Mûtemedler, imar sistemi içerisinde, bir yapının inşa ve onarımında yer alan en fazla kadroyu teşkil eden gruptur. Mûtemedler inşa ve onarım için gerekli olan malzeme, işçi ve bunların sevk işlemlerini yürütmekle görevlidirler¹⁰⁸.

XVI.-XIX. yüzyıla kadar Klasik Osmanlı mimarîsi içerisinde yer alan bu elemanlar, sistemin işleyişindeki köklü değişiklikler sonrasında bir çoğu kaybolmuş ya da meslek grubu olarak farklı birimler altında işlevlerini sürdürmüşlerdir.

XIX yüzyılın sonunda inşa ve îmar alanında çalışanlar, Mimar ve Mühendis olarak iki ana grupta toplanır. Mimarların, usta ve kalfa olarak adlandırılması

¹⁰² Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s. 88.

¹⁰³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Defterdar”, *İslam Ansiklopedisi*, 3, İstanbul 1993, s.506-508.

¹⁰⁴ Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s. 92-93.

¹⁰⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s.475-482

¹⁰⁶ M. Zeki Pakalın, *a.g.e.*, I, s. 239-240.

¹⁰⁷ Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s. 95.

¹⁰⁸ Ömer Lütfi Barkan, *a.g.e.*, c. I, s. 129.

geleneksel eğitimin bir sonucudur. Osmanlı şehirlerinde yer alan îmarla ilgili birimlerin yöneticileri Türk, uygulayıcı personel ise yabancıdır. Batı Anadolu, Trakya ve Balkanlarda Rum; Doğu Anadolu'da Ermeni yapı ustaları ağırlıktadır¹⁰⁹.

XIX. yüzyıl sonu Osmanlı îmar sisteminin uygulayıcı personeli yani kamu görevlileri şunlardır: Sancak Mühendisi, Belediye Mimarı, Şef Mühendis, Mühendis, Mimar ve yardımcı Mühendis'ten oluşmaktadır.

C) KLASİK OSMANLI DÖNEMİ OSMANLI İMAR FAALİYETLERİNİN MALİ KAYNAKLARI

Osmanlı malî kaynaklarına bakıldığında, bütçeden en fazla parayı kapıkulu askerleri, farklı görevlerdeki maaşları, askerî tesis ve savaş giderlerine harcanıldığı görülür. Klasik dönem Osmanlı bütçe harcamalarında imara ayrılan bir masraf kaleminin net olarak varlığından söz edilemez. Yapılan imar faaliyetlerinin tamamının kamu hizmeti verdiği ve bu hizmeti gören yapı türlerinin belli kişilerce inşa edildiklerini görüyoruz. Yani, imar faaliyetlerinde bulunanlar padişahlar ve üst düzey finansal kaynağı yeterli olan kişiler diyebiliriz. Bu durum da bize imar sisteminin malî kaynağı, yapısı ve işlerliliği hakkında bilgi edinmemizi sağlar

Devletin elde ettiği tüm gelirleri kaynak aktarımının biçimine göre; imar faaliyetlerinin yürütülmesi için yapılan harcamalar üç şekilde karşımıza çıkar.

- 1- Sultanların İmar Faaliyetlerine Yaptığı Özel Harcamalar
- 2- Şahısların İmar Faaliyetlerine Yaptığı Harcamalar
- 3- Vakıfların İmar Faaliyetlerine Yaptığı Harcamalar

İster Sultanın, ister devletin veya kurumların yapmış olduğu harcamalar olsun tümünün birden malî kaynaklarını, yapmış olduğu yatırım ve harcamaları Osmanlı imarının malî kaynakları olarak da görülebilir. Bu kaynaklar, sanatın ve mimarinin kaynağı şeklinde de ifade edilebilir.

Mimarî alanda malî bilgilerin, daha fazla ve net olduğunu söylemek mümkündür. Saraya bağlı olan Hassa Mimarlar Teşkilatının, yapıların tescil ve

¹⁰⁹ Emre Madran, "Ondokuzuncu Yüzyıl Sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nda Yapı Alanında Çalışanlar", *X. Türk Tarih Kongresi Ankara:22-26 Eylül 1986*, Ankara 1994, s.2468.

gelirlerini belirleyen vakfiyelerin günümüze kadar gelmiş olması, mimarî alanda bu bilgilerin yoğun olduğunu ortaya koyar.

1- Sultanların İmar Faaliyetlerine Yaptığı Özel Harcamalar

Bu tip harcamalar, Osmanlı sultanın kendi özel girişim ve kişisel harcamalarını içermektedir. Sultanın siyasi ve manevi olarak yüklenmiş olduğu bu görevler bu girişimleri yönlendiren şartlar olarak görülmektedir.

Sultanın imar faaliyetlerinde kullandığı malî kaynak iç hazineden karşılanırdı. İç hazine gelirlerini, doğrudan sultana ait olan eyaletlerin gelir ve ganimetleri, Eflak, Buğdan ve Erdel gibi eyaletlerinden gelen haraç ve pişkeş (hediye), yabancı devletlerden gelen haraç ve hediyeler ile müsadere edilen mal gelirleri oluşturmaktadır. Sultanlar, söz konusu gelirlerden oluşan bu iç hazineden, kendi özel istekleri için harcama yaparlardı. Bu özel istekler arasında, kendi adlarına gerçekleştirdikleri imar faaliyetleri de yer almaktadır¹¹⁰.

Sultan bir yandan her şeyin üzerinde tutulan “Devlet” kurumunun işleme için gerekli müesseseleri oluştururken; diğer yandan dini ve manevi yükümlülüklerinden dolayı cami, han, köprü, medrese, zaviye vb. yapıları inşa ettiriyordu. İnşa eylemini yönlendiren şartların başında özellikle Erken Osmanlı Dönemi’nde (1299-1451) ihtiyaçların ağır bastığını söyleyebiliriz. Malîye teşkilatının da ilk teşekkülü Sultan I. Murad (1362-89) zamanında Vezir Çandarlı Halil Hayreddin Paşa¹¹¹ tarafından oluşturulan yaya ve atlı teşkilatların ihtiyaçlarını karşılamak üzere ayrı bir hazinenin kurulmasıyla başlamıştır¹¹². Kurumlaşmaya ve malî kaynağa süratle ihtiyacı olan ve cihan imparatorluğu olma yolunda hızlı ve fetihlerle genişleme gayreti içerisindeki Osmanlı Devleti’nin ilk kaynaklarını ganimetler ve fetihlerle elde edilen bölgeler oluşturmuştur. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere ganimetlerin 1/5’ne sahip konumdaki sultanın, bu kaynağı harcaması kendi hür irade ve isteğine bağlı olarak gelişmiştir¹¹³.

¹¹⁰ Mustafa Cezar, “Osmanlı Klasik Dönem İmar Sistemi”, *IX. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, c. III, Ankara 1989, s. 1395.

¹¹¹ Halil Hayreddin Paşa hakkında ayrıntılı bilgiler için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, Ankara 1988.

¹¹² İ. H. Uzunçarşılı, *Çandarlı Vezir Ailesi*, Ankara 1988, s.12-13.

¹¹³ Fatih Müderrisoğlu-H. Çetin Arslan, “Osmanlı Sanatının Malî Kaynakları”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 27, Ankara 1998, s.96.

Sultan I. Murad'ın Biga Seferi ve Sırsındığı Zaferi (1365) sonrası elde ettiği ganimetleri oğullarının sünnet düğünlerine harcaması ve Bursa'da îmaret, medrese, Çekirge semtinde kaplıcalar ve Bilecik'te bir Cuma mescidi inşa ettirmesi bu tip harcamalara örnek teşkil etmektedir¹¹⁴.

Sultan II. Murad (1421-51) da, bugün Uzunköprü adıyla anılan yerde, buradaki haramileri öldürtüp, Cuma mescidi, îmaret ve köprü inşa ettirdikten sonra yapan mimara hil'at giydirip çiftlik yerler vermesi; yine sultanın memnuniyetini ve bu iş için ayrılan harcamanın kendi iradesiyle belirlenip sonuçta yapan mimarı ödüllendirmesi, sultanın özel teşebbüsünün göstergesi durumundadır¹¹⁵. “Özel Teşebbüs” kelimesinin burada sultanın kendi isteğiyle halkın menfaatine yapmış olduğu faaliyetler olarak değerlendirme gereği vardır. Sultan I. Bayezid (1389-1403)'in beylerinden Firuz Bey'in Eflak Seferi sonrası hayli ganimetlerle dönüp, sultanın da bu para ve ganimetlerle hayır işlerine giriştiğini anlıyoruz¹¹⁶.

Sultan I. Çelebi Mehmed (1413-21)'in Bursa'daki Yeşil Türbe'de çini kaplı lahdinin üzerindeki kitabede, türbenin masraflarının ölen sultanın hesabına kaydedildiğini belirtilmesi; sultanların ayrı özel gelir ve hesaplarının olabileceği sorusunu akla getirmekte ve bir anlamda açıklık kazandırmaktadır.

Nitekim Osmanlı sultanlarının yaşamlarına baktığımızda hepsinde var olan ortak bir tavrı görebiliyoruz. Bu tavır, hayır ve hasenat işleri adına imara yapılan yatırımlardır. Bunun için ayrılan ayrı bir malî kaynağın idaresinde olduğunu, en azından Cibi Hazine¹¹⁷ denilen kendi hazinesinden harcamalar yaptığını biliyoruz.

Sultanlar, bir sanat hamisi olarak imar faaliyetlerinin yürütülmesinden sorumlu en büyük işveren niteliğindedir. Aldıkları eğitim neticesinde, imar ve mimarî faaliyetlerin şekillenmesinde katkıları büyüktür. Bulunduğu statüden dolayı bu tür müdahale her kesimce doğal karşılanmaktadır.

2- Şahısların İmar Faaliyetlerine Yaptığı Harcamalar

¹¹⁴ Aşıkpaşazade, *Aşıkpaşazade Tarihi*, (Haz: Atsız) Ankara 1970, s. 60-61.

¹¹⁵ Neşri, *Neşri Tarihi*, (Çev: F. Reşit Unat-M. Altay Köymen), c. II, Ankara 1987, s.603-605.

¹¹⁶ Aşıkpaşazade, *a.g.e.*, s.73.

¹¹⁷ Osmanlı Devleti'nin iç hazinesiyle ilgili ayrıntılı çalışma için bkz. İ. H. Uzunçarşılı, “Osmanlı Devleti Malîyesinin Kuruluşu ve Osmanlı İç Hazinesi” *Belleten*, Sayı 17, Ankara 1978, s.67-93.

Sultanların katkılarının yanında toplumun bir çok kesiminden kişiler de imar faaliyetlerinde yer almıştır. Şahısların yapmış oldukları imar faaliyetlerinin temelinde yatan malî kaynak, kişilerin kendi kazançlarına ait olan ve devlet tahsisıyla oluşturulan finansmandır. Şahısların kendi kazançları genellikle, ticaret ve sanayi yoluyla elde edilen gelirlerdir. Bu yolla inşa ve imar edilen işler sayısal olarak az ve büyüklük açısından da mütevazı bir şekildedir. Şahısların yapmış olduğu imar faaliyetlerinde en büyük pay, temelinde devlet tahsisıyla oluşturulan işlerdir.

İmar faaliyetlerinde devlet tahsisinin malî kaynağı *dirlik ve temlikler*'dir. Dirlik sahipleri genellikle yüksek rütbeli devlet memurlarıdır. Bu memurlar toplumda en yüksek gelir grubunu oluşturmaktadırlar. Vezirler, beylerbeyiler, defterdar, nişancı, kazasker, sancakbeyi gibi üst düzey görevde bulunan bu kişilerin gelir seviyeleri ciddi anlamda yüksektir. Bu da bu kişilerin imar için yeterince malî kaynağa sahip olduklarını göstermektedir. Ayrıca bu kişilere dirliklerin dışında verilen bir tür emekli aylığı niteliğinde görülen *arpalık* sistemi de büyük ölçüde para birikimini sağlıyordu. İmar faaliyetlerindeki önemli bir kaynakta, şahısların mülkü haline dönüşmesini sağlayan arazi gelirlerini ortaya koyan temliklerdir. Temlik sahibi kişiler, devlet tarafından ödüllendirmiş gibi görülsede bu kişiler camiler, mescidler, medreseler, hanlar, hamamlar, inşa ettirip vakfetmişlerdir. Bu da temliklerin verilisindeki asıl amacın imar faaliyetlerine yatırım yapılması olarak görülebilir¹¹⁸.

Dirlik ve temliklere ait topraklar genellikle kırsal alan arazisidir. Bu arazilere sahip olan kişiler devletin en üst kesiminde yer alan görevliler ve hanedan mensupları olunca şehirlerde oluşturulan imar faaliyetleri de bu kırsal alanlardan elde edilen gelirlerle yürütülüyordu. Kırsal alanın gelirinin kentte yönelmesi, kentteki üst düzey görevliler tarafından kullanılması anlamına gelmektedir. Devletin imarda direk görev alamaması, imar faaliyetlerinin şahıs girişimlerine bağlı kalması ve imarın kentlerde yaygınlaşmış olması kırsal kesimin gelişmemesi ve geri kalması anlamına gelmektedir.

¹¹⁸ Mustafa Cezar, *a.g.m.*, s.1396-1400.

İmar ve inşa faaliyetlerinde etkin olan toprağa bağlı sistem anlayışı, XIX. yüzyılın başlarına kadar değişiklik göstermeden devam etmiştir. Kendine özgü bir imar sistemi olan Osmanlı, batılılaşma hareketleriyle birlikte bu anlayışıda değişime uğramıştır.

Klasik dönem imar faaliyetleri yoğun olarak kişisel girişimlerin sonucu ortaya konulmuştur. İmarda etkin olan şahıslar, kendilerine ait sivil mimari örneği konutların dışında kamusal alana hizmet ve hayır için yaptırdıkları, dinsel, kültürel, sağlık ve sosyal işlevli yapılar inşa ettirmişlerdir. Bu da kentlerin gelişimi ve değişiminin bireysel girişimciler kanalıyla hiçbir menfaat beklemeksizin ortaya konulması anlamını taşır.

Osmanlı devleti içerisinde yer alan topraklardaki bütün îmar ve inşa faaliyetlerini yöneten Hassa Mimarlar Teşkilatı'nın yapmış olduğu harcamalarında imarın malî kaynağı olarak nitelemek mümkündür. Burada etkin olan devlet adına yapılan imar faaliyetleridir. Ancak bu etkinliği şahsın zaman zaman kendi lehine kullanması söz konusudur. Yani, devlet ve bireyin imar faaliyetlerinde iç içe girmesinde Hassa Mimarlar Teşkilatının önemli rolü olmuştur.

İmar faaliyetlerinde şahsın direk ortadan kalktığı, devletin yapmış olduğu ve ayrı bir malî kaynak aktardığı etkinlik de kutsal topraklardaki (Haremeyn) yapıların inşası, onarımı, tamiri ve hac yolu üzerindeki konak yerlerinin güvenliği için yapılmış malî yatırımlardır. Sultan Yıldırım Bayazid'ten sonra her Osmanlı sultanı surre alayları ve surreler ile kutsal topraklara ekonomik yardımlarda bulunmuşlardır. Kanuni, Kabe'yi tamir ve tezyin ettiren ilk Osmanlı Sultanı olmakla birlikte dört mezhep için ayrı ayrı medrese yaptırmış, Mekke'nin su yolları için tahsisat ayırmıştır¹¹⁹.

3- Vakıfların İmar Faaliyetlerine Yaptığı Harcamalar

İmar faaliyetleri sonucu ortaya çıkan eserlerin, işletilmesi, bakımı, yeniden inşası, onarımı gibi faaliyetlerde devletin eksikliğinin olması, şahısları bu faaliyetlerin yapılması için vakıf sisteminin kurulmasına ve bundan yararlanma

¹¹⁹ Münir Atalar, "Türkler'in Kâbe'ye Yaptıkları Hizmetler", *A.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sayı 30, Ankara 1988, s.292.

yoluna gitmiştir. Vakıf sisteminin sonsuzluk ve dokunulmazlığının bulunması vakıfların, güvence ve daimi gelir içerisinde yaşamasını sağlarken vakıf kurucularının da bu gelirlerden yararlanmasını ortaya koymuştur.

Devletin kontrolü altında olan ancak özel idaresi ile kendi içinde döner sermaye birikimine sahip olan vakıfların, sosyal alandan sanatsal faaliyetlere kadar uzanan geniş bir dilime yayıldığı görülmektedir.

Şahısların ortaya koyduğu dinsel, kültürel ve sosyal nitelikli tüm imar faaliyetlerinin sonuçta vakıflara bağlandığını görmekteyiz. Bu da vakıfların varlığının devam etmesi ve dolayısıyla şahıslarında imar faaliyetlerinin sürekliliğinin olmasına yol açmıştır. Vakıf kurumlarındaki devamlılık ve yaygınlık olmasaydı şahıslar kanalıyla oluşturulan imar faaliyetleri de olmayacak ve bir imar sisteminden de söz edilemeyecekti.

Osmanlı medeniyeti ve müesseseleri içerisinde ayrı bir yer teşkil eden vakıfların; devletin kuruluşundan, yıkılışına kadar önemini koruduğu toplumsal ve sosyal yapının temellenip, şekillenmesinde önemli görevlerinin olduğu yapılan araştırmalarla kesinlik kazanmıştır. Vakıfların imar faaliyetlerini ortaya çıkarmasında gerekli hususları şu şekilde sıralayabiliriz.

1- Devletin de yükümlülükleri olarak sayılan sosyal hizmet ve dayanışma müesseselerinin çoğunu, vakıf yoluyla gerçekleştirmiş olması, devleti malî olarak büyük bir yükün üzerinden kurtarmıştır.

2- Vakıf yoluyla, devlet gelirlerinden bir kısmının sosyal ve kültürel hizmetlere transferi de söz konusu olmuştur.

3- Vakıf ve ona benzer arazilerin gelirlerinin, vakıf yönetiminden doğan şartlarla birlikte aynen özel bir mülkiyet esası gereği işlemeyle devlete bağımlı; gelirleri kendi içinde dönen bir sermaye birikimi sağlamıştır.

4- Devlet vakıf sistemiyle kutsal topraklarda üzerine aldığı yükümlülükleri de yerine getirmiştir (Harameyn ve Deşişe Vakfı).

5- Vakıfların çok amaçlı olarak değişik alanlarda görülmesi, temelde vakıf müessesesinin devlet ekonomisinin vazgeçilmez bir unsuru olduğunu göstermektedir.

6- Vakıflar aynı zamanda güvence ve teminatın garantisi olarak da görülebilir. Vakıfların gelirlerinin devam etmesi ancak vakıf yoluyla saptanmış şartlarla sağlanıyordu ki, bu aynı zamanda yapılan hizmetin sürekliliğini de kılıyordu.

7- Mimarî açıdan yapılan türü ne olursa olsun, ister dini ister sosyal amaçlı, bu yapıların düzenli gelirlerini vakıf yoluyla temin ettiklerini, bu gelirlerin yapıda görevli hizmetli ve yöneticilere, yapının onarımlarına gerekli görüldüğü hallerde harcanması, mimarî eylemin devamlılığını da sağlıyordu.

8- Vakfın kurulması o yapının, ekonomik teminatı bir nevi güvencesi niteliğindeydi. Bu suretle çok sayıda hizmet yapılıyor; yapının gelecek yüzyıllarda taşınması sağlanıyordu.

9- Vakıfların ekonomiye dolaylı da olsa katkıları söz konusuydu. Öncelikle kendi yükümlülüklerini yerine getiren vakıf müesseseleri, kendi içinde günümüzün deyimiyle döner sermaye şeklinde düşünebileceğimiz gelir ve kiraya verilen gayr-i menkullerin ve nakit paraların değerlendirilmesiyle para akışını sağlıyordu.

10- XIX. yüzyılda devletin Evkaf Nezareti ile kontrolündeki vakıfların denetimi, vakfın mal varlığını da kontrol imkânı sağlıyordu. Bu suretle belli bir alandaki ekonomik faaliyetler devlet mekanizması tarafından kontrol edilebiliyordu.

Vakıflardaki bazı malî kaynak aktarımlarının, imar faaliyetlerinin de malî kaynağı olabileceği görülmektedir. Yapıların tamir ve restorasyonu için aktarılan malî kaynaklar bu görüşü desteklemektedir.

Kimi durumlarda ise herhangi bir yapının inşasına başlanıldığı halde; bitirilemeyip devlet desteğine başvurduğu görülür. Bu durumda devletin gelirleri vakıf gelirlerine aktarılır ve buradaki malî kaynak aktarımının devletin yapmış olduğu harcamalar olarak nitelemek mümkündür.

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti'nin malî kaynakları, saray merkezli harcamalar imarında malî desteğini oluşturmaktadır. Taşradaki yerleşim birimlerinde yaşayan, ekonomik potansiyele sahip yönetici sınıf da imar faaliyetlerini üstlenmekle, saray dışı imar etkinliklerini ortaya koymuşlardır. Böylece yapılan imar faaliyetlerinin büyüklüğü ve malî kaynağı hiyerarşiyle doğru orantılı gitmesi anlamına gelmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYIL OSMANLI İMAR TEŞKİLATI VE II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İMAR FAALİYETLERİNDE ETKİN OLAN KURUMLAR

A) XIX. YÜZYIL OSMANLI İMAR TEŞKİLATI

Osmanlı Devleti'nde padişah ve saray mensupları adına yapılan imar ve mimarî faaliyetler, XV-XIX. yüzyıllar arasında kesintisiz olarak Hassa Mimarlar Ocağı tarafından yürütülür. XIX. yüzyıldaki yenileşme anlayışı, devletin her kademesinde olduğu gibi mimarlık örgütünde de kendisini göstermiştir. 21 Ocak 1802 tarihinde çıkan bir Hatt-ı Hümayun ile Hassa Mimarlar Ocağı Hendesehaneye bağlanır¹²⁰.

Hassa Mimarlar Ocağı'nın içinde bulunduğu düzensizlik karşısında gerek Sultan III. Selim döneminde ve gerekse de II. Mahmud'un saltanatının ilk devresinde yapılmaya çalışılan düzenlemelerin yeterli olmadığı, kurum içerisinde şehremaneti ile Baş Mimar arasında yetki karmaşasının yaşandığı ve özellikle de bina yapımlarında uygulanan prosedürün yıllar yılı yanlış uygulamalarla içinden çıkılmaz bir durum aldığı görülür. 1826 yılında Yeniçeri Ordusu'nun kaldırılışı ile birlikte devletin yeniden yapılandırılması amacıyla gerçekleştirilen çalışmalar çerçevesinde mimarlık teşkilatının sorunları da ele alınır. Osmanlı mimarlık teşkilatının XIX. yüzyıl boyunca geçirdiği değişim süreci içerisinde oluşturulan yeni kurumların olgunlaşması ve istenilen amaçlara uygun verimin alınması uzun bir zaman alır. Saray teşkilatına bağlı olarak çalışan Hassa Mimarlar Ocağı'nın klasik yapısıyla ihtiyaçlara cevap veremeyeceği düşünülerek 1831 yılında ortadan kaldırılarak Ocağın görev ve sorumlulukları inşa ve imar ile ilgili olarak yeni düzenlenen kurumlara verilir.

1- Ebniye-i Hassa Müdürlüğü

Osmanlı Devleti içerisinde yer alan topraklarda imar ve inşa faaliyetlerini yürütülmesi ve Hassa Mimarlar Ocağı'nın yeni bir yapıya kavuşturulması amacıyla 4

¹²⁰ Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s.13.

Kasım 1831 tarihinde, “Ebniye-i Hassa Müdürlüğü” kurulur. Kurulduğu ilk yıllarda bağımsız olan müdürlük 1846’da Nâfia Nezareti’ne bağlanarak “Ebniye Muavinliği”ne dönüştürülür. Müdürlüğüne, son Sermimaran-ı Hassa Seyyid Abdülhalim Efendi mimarbaşı olarak atanır¹²¹. Ebniye-i Hassa Müdürü’nün protokoldeki yeri, Asakir-i Mansure Katipliği’nden sonra geliyordu. Maaş olarak önceki sistem olan, hassa başmimarlarının binalardan almakta oldukları harçlar ve arpalıklar şeklinde ödenmeye devam edilecekti¹²².

Ebniye müdürleri, inşa ve imar konusunda; inşa edilecek resmi binaların planlarının hazırlanması, keşfinin yapılması ve inşaat aşamasında denetimi ile sivil binaların planlarını kontrol edip uygunluğunu tasdik etmekle görevlidirler.

Ebniye-i Hassa Müdürlüğü başlangıçta öngörülen görev ve sorumluluklarını merkezi idarenin ilgisizliği nedeniyle tam olarak yerine getiremez. Yeterli ve bilgili mimar eksikliği çekilmektedir. Teşkilat içerisinde otuz mimar halifesi vardır ve bunların içerisinde ancak on halife bina inşa edecek mimari bilgisine sahiptir. Ebniye Müdürü Seyyid Abdülhalim Efendi, Hassa Mimarlar Ocağından kalan mimar kalfaların Mühendishane-i Berri Hümayun’da teknik öğretim dersleri almasını temin etmiş ve çağın gereklerini yerine getirmek adına da gerçek mimarî eğitim veren okul açılması için padişaha tahrir sunar ve olumlu cevap alır¹²³. Ancak yine de sıkıntılar giderilemez ve gerekli önlemler alınamaz¹²⁴.

Ebniye-i Hassa Müdürlüğü, gelir ve giderlerinin birbirini karşılamaması ve personeline ödeme yapamamasından dolayı 1837 yılında iflasın eşiğine gelir. Hatta bu durumdan kurtulması için Hazine-i Şahane’den kaynak dahi aktarılmıştır¹²⁵. Ebniye Müdürlüğü’nün ana geliri olan resmi ve özel binalardan alınan harçlardan mimar halifelerinin maaşları ödenir. Mimar halifelerine ödenen aylık ortalama 40-50

¹²¹ Mustafa Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul 1971, s.63. Abdülhalim Efendi ile ilgili olarak bkz: Selman Can, *Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri İle Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2002.

¹²² Erhan Afyoncu, *a.g.m.*, s. 207-216.

¹²³ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s. 62; Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s.13.

¹²⁴ Selman Can, *a.g.e.*, s. 60-63.

¹²⁵ İlhan Tekeli-Selim İlkin, “Mustafa Celaleddin Bey’in “Bir Eyaletin Islah ve İmarı Hakkında Mükaleme” Adlı Risalesi ve 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İmar Kavramının Gelişimi Üzerine Düşünceler”, *XI. Türk Tarih Kongresi Ankara:5-9 Eylül 1990, Bildiriler IV. Cilt*, Ankara 1994, s. 1472-1473

kuruşun bu kesimin geçinmesi için yeterli olmadığı Seyyid Abdülhalim Efendi'nin 1838 yılına ait hazırladığı bir raporda ortaya koyulur¹²⁶. Hazırlanan bu raporda; teşkilatın uzun süredir ihtiyaçlarını borçlanarak karşıladığı, 1833-1837 yılları arasında kapsayan elli yedi aylık zaman içerisinde 271.120 kuruş borç yükü altına girmiştir. Bu durum, mimarların bir çoğunun bu zor şartlar içerisinde çalışmak istemedikleri için görevlerinden ayrılmalarına neden olmuştur. Seyyid Abdülhalim Efendi, sayıları oldukça azalan mimar halifelerinden dolayı ve bu olumsuz şartların devamında yakın bir gelecekte mimar sıkıntısı çekileceğini vurgular.

Ebniye Müdürlüğü'nü bu durumdan kurtarmak için öncelikle gelirleri artırılır. Bazı devlet kurumları geri ödenmesi şartıyla aylık 13.200 kuruş verilmesi kararlaştırılır. Bu paranın 10.000 kuruşu ebniye müdürüne, 3200 kuruşu da mimar halifelerine verilir. Kısa bir süre sonra da ebniye müdürüne ödenen aylık, 4000 kuruşa indirilir¹²⁷.

Ebniye Müdürlüğü kurulduğunda mimarların işlerini yürütmek için kendilerine ait bir binaları bulunmamakta ve bütün işler ebniye müdürünün evinde yürütülmekteydi. Bir süre bu şekilde idare edilse de Seyyid Abdülhalim Efendi kendi evinin bu iş için uygun olmadığını belirtir. Çünkü mimar halifeleri ve inşaat esnafı hemen her gün bu eve gelip gitmektedirler. Bu durumda evde izdiham yaşanmakta ve çoğu zaman yapılacak işler aksamaktadır. Sonunda Yeni Cami avlusunda, daha önce Asakir-i Mansure Hazinesi için inşa edilen binanın bir bölümü Ebniye Müdürlüğü için tahsis edilir ve şubat 1839'da binada gerekli onarım ve düzenlemeler yapıp yanına da bir ahır inşa edilerek kullanıma başlanır.

Ebniye Müdürlüğü'nün bünyesinde çalışmak üzere 1848 yılında bir "Ebniye Meclisi" kurulmasına karar verilir¹²⁸. Meclisin reisliğini ebniye müdürü yürütecek ve diğer üyeler başarılı mimar halifeleri ile bina işlerinden anlayan birkaç üst rütbeli devlet görevlileri arasından seçilecektir. Ebniye Meclisi'nin 13 asil 2 yedek üyesi Ebniye Müdürü Seyyid Abdülhalim Efendi tarafından belirlenir. Meclisin görevi;

¹²⁶ Selman Can, *a.g.e.*, s. 19.

¹²⁷ Selman Can, *a.g.e.*, s. 19'da ödemelerle ilgili olarak kurumların verdiği miktarlar ve bunlara ait arşiv vesikaları yer almaktadır.

¹²⁸ Ali Akyıldız, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul 1993, s.141-142'de Ebniye Meclisi, Ebniye Müdürlüğü'nün 1849'da kaldırılıp yerine kurulan Ebniye Muavinliği ile birlikte Nafia Nezareti'ne bağlanır.

yapılması planlanan binaların münâkasaya çıkarılıp (açık eksiltme ile ihaleye çıkarılma işlemi) müteahhitlerle kontratlarının hazırlanmasıdır. Ebniye Meclisi'nin en önemli görevlerinden biri de inşaat malzemelerinin kalite ve fiyat kontrolü ile bazı durumlarda ortaya çıkan bina anlaşmazlıklarını görüşüp çözüme kavuşturmasıdır. Ebniye müdürlüğü görevini üç dönem Seyyid Abdülhalim Efendi, iki dönem Mühendis Abdülhalim Efendi yürütür. Seyyid Abdülhalim Efendi müdürlüğün kuruluş tarihi olan 4 Kasım 1831'den, Mart 1839'a kadar görev yaptıktan sonra yerini Şumnu'da askerî binaların inşasını tamamlayan Mühendis Abdülhalim Efendi'ye bırakır. Sultan II. Mahmud'un Haziran 1839'da ölümü üzerine Mühendis Abdülhalim Efendi 5 Temmuz 1839'da II. Mahmud Türbesi'nin inşası ile görevlendirilir. Aynı tarihte Seyyid Abdülhalim Efendi de yeniden Ebniye Müdürlüğü'ne atanır. II. Mahmud Türbesi inşasındaki başarısından dolayı Mühendis Abdülhalim Efendi 6 Kasım 1840'da ikinci defa bu göreve getirilir ve 14 Temmuz 1847'ye kadar yürütür. Mühendis Abdülhalim Efendi'den sonra Seyyid Abdülhalim Efendi tekrar ebniye müdürü olur ve 8 Mart 1849'da Ebniye Muavinliği kuruluncaya değin bu görevini sürdürür¹²⁹. Bu yıllarda devlete ait birçok kurum bakanlıklar haline dönüştürülüp meclisler oluşturulmuştur. 1848'de Meclis-i Umûr-ı Nâfia Nezareti kurulması ve görevleri arasında binaların keşfi, inşası ve tamiratları da sokulunca Ebniye Müdürlüğü, Ebniye Muavinliği'ne dönüştürülür. Yeni kurulan nezarete bağlanan müdürlük 1839'da da Ticaret Nezaretine bağlanır¹³⁰. Aynı yıllarda Ebniye Müdürü Seyyid Abdülhalim Efendi de Ebniye Muavini olarak görevine devam eder.

2- Ebniye-i Hassa Muavinliği

Ebniye Müdürlüğü bünyesindeki Ebniye Meclisi ile birlikte 8 Mart 1849'da Nâfia Nezaretine bağlanır ve ismi de Ebniye Muavinliği'ne dönüştürülür. Bu değişimin amacı; müdürlüğün inşaa çalışmaları ile nezaretin görevleri arasında bulunan imar faaliyetlerinin koordineli olarak yürütülmesidir. Ayrıca uzun süredir yetenekli mimar sıkıntısı çekildiğinden sık sık yabancı mimarlara başvurulmaktaydı.

¹²⁹ Selman Can, *a.g.e.*, s. 21.

¹³⁰ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *a.g.m.*, s. 1472-1473.

Bu nedenle Nâfia Nezareti'nin görevleri arasına mimar yetiştirilmesi de eklenmişti¹³¹.

Ancak bu birleşmeden düşünül­düğü gibi bir verim alınamaz ve Ebniye Muavinliği'nin ömrü çok kısa olur. Mimar yetiştirilmesi için gerekli altyapı hazırlanıp mimarlık eğitimi veren okullar açılmadığı gibi muavinliğin çalışanlarına yeterli maddi katkıda bulunulmadığından dolayı yolsuzlukların da önü alınamaz. Ebniye Meclisi üyelerinin keşiflerde ve bina harçlarında bazı yolsuzluklara karıştıklarına dair yapılan şikayetler üzerine Meclis-i Vâlâ'da bir heyet oluşturulup iddialar araştırılır. Yapılan incelemeler sonucunda İstanbul ve çevresinde boş arsalar üzerine uygunsuz bina yapıldığı, Ebniye Meclisi'nde de bu duruma göz yumulduğu ve ruhsat verildiği belirlenir. Ebniye Muavini Seyyid Abdülhalim Efendi'nin de ihtiyarlığından dolayı meclis üyelerinin yaptıkları işleri kontrol edemediği tesbit edilir. Bunun üzerine 16 Nisan 1852'de Ebniye Muavinliği kaldırılır ve Abdülhalim Efendi'de dört bin kuruş maaş ile emekliye sevk edilir¹³².

3- Ebniye Meclisi İdaresi

Ebniye-i Hassa Muavinliğinin kaldırılmasından sonra Ebniye Meclisi, Ticaret Nezâreti'ne bağlı Nâfia Meclisi'nde toplanır. Mimarlar, Ticaret Nâzırı'nın huzurunda haftada bir kaç gün toplanarak inşa ve tamir işleri ile birlikte ihalelere karar vereceklerdir. İstanbul çevresinde yer alan boş arsaların haritaları çıkarılarak plansız yerleşime izin verilmeyecektir. Bina ruhsatlarının da Ticaret Nezareti'nce mühürlenmesi kararlaştırılır¹³³.

Mimarların başına daha önce mimar halifeliğinden çıkarılmış olan Esad Efendi adında biri getirilir. Ebniye Muavinliği kaldırılmış olmasına rağmen başında bulunan yöneticiler bir süre daha bu ünvanı kullanmaya devam ederler. Esad Efendi'den sonra Ebniye Meclisi'nin başında bulunan İsmail Zühdi Efendi, 16 Kasım 1858'de bu görevden ayrıldığında muavinlik ünvanı da ortadan tamamen kaldırılır. İsmail Zühdi Efendi'nin ebniye meclisinden ayrılışından sonra yerine vekaleten meclis içerisinden Raşid Efendi getirilir. Raşid Efendi'nin kısa süreli vekaletinin

¹³¹ Ali Akyıldız, *a.g.e.*, s.141-142.

¹³² Selman Can, *a.g.e.*, s. 22.

¹³³ Ali Akyıldız, *a.g.e.*, s.138.

ardından meclis başkanlığına bina işlerinde tecrübeli Mühendis Şevki Efendi atanırsa da bir yıl kadar bu görevde kalabilir ve Kasım 1859'da yerine ebniye meclisi azasından Hacı Hafız Efendi atanır¹³⁴.

Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak işlerini yürüten Ebniye Meclisi, mimarların ve meclis üyelerinin maddi sorunları ciddi olarak çözülmediği için, bir süre sonra yeniden şikayet ve tartışmaların odağı olur. Çalışanların maaşları vaktinde ödenemediğinden yeniden yolsuzluklar baş gösterir. Yapılan incelemeler sonucunda; usulsüz ruhsat verildiği, keşif defterlerine ilaveler yapıldığı ve ihalelere fesad karıştırıldığı tesbit edilir. Örneğin; 1859 yılı içerisinde Yalı Köşkü'nün yanında inşa olunan eşya anbarı ve nöbetçi karakolhanesinin gerçekte 136.000 kuruş olan masrafı, keşif defterlerinde 269.000 kuruş olarak gösterilmiştir. Aynı yıl içerisinde yapılan Süleymaniye Camii'nin tamiratında da 240.000 kuruş fazla ödeme yapılmıştır. Yolsuzlukları soruşturmak için oluşturulan komisyon raporlarına göre; Ebniye Meclisi katiblerinden Raşid Efendi'nin inşaat defterlerinde tahribat yaptığı ve böylece harcamaları kabarik gösterdiği anlaşılmıştır. Yine aynı soruşturma neticesinde, meclis başkanı Hacı Hafız Efendi'nin ve azadan Sabit Efendi'nin Yahudi Hayim'e Ortaköy'deki evi için usulsüz ruhsat verip rüşvet aldıkları ortaya çıkar. İsmi geçen görevliler ebniye meclisinden uzaklaştırılıp hapse mahkum edilirler¹³⁵.

Ebniye Meclisi'nde meydana gelen usulsüzlükler sonucunda mimarlık teşkilatının yeni bir düzenlemeye ihtiyaç duyduğu düşünülür ve 8 Eylül 1861'de hazırlanan bir nizamname ile ebniye meclisi çatısı altında çalışmak üzere, Ebniye Müdürlüğü yeniden kurulur¹³⁶. 23 Eylül 1861 tarihli bir irade ile de ebniye müdürlüğünde çalışacak görevliler tesbit edilerek Ebniye müdürüne 7500 kuruş, diğer görevlilere 3000 kuruş maaş bağlanır. Yeni düzenlemelerle daha aktif hale getirilen ebniye meclisi idaresi, 1866 yılından itibaren Şehreminilik bünyesinde

¹³⁴ Selman Can, *a.g.e.*, s. 23.

¹³⁵ Selman Can, *a.g.e.*, s. 24.

¹³⁶ *BOA*, Y.EE. 36/6, 25.Za.1278 (24 Mayıs 1862) tarihli belge Turuk ve Ebniye Nizamnamesini içerir.

Hendesehane'ye bağılı bir birim olarak Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar görevine devam etmiştir¹³⁷.

4- Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürlüğü

Hassa Mimarlar Ocağı'nın 1831'de kaldırılıp yerine Ebniye-i Hassa Müdürlüğü kurulduğunda, Ebniye Müdürü Seyyid Abdülhalim Efendi tarafından hazırlanan bir layiha ile saray ve kasırların onarım ve bakımlarını üstlenecek "Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürlüğü" adı ile yeni bir birim oluşturulur. Daha önceleri Topkapı Sarayı içerisinde bir "Tamirat Anbarı" bulunmaktaydı ve sarayların bakımından sorumluydu. Şehremininin kontrolü altında çalışan Tamirat Anbarı'nda; saray-ı hümayun kalfası, bir anbarcı, bir katip ve yeteri kadar meremetçi bulunmaktaydı. Tamirat Anbarı, şehreminliğinin 1831'de kaldırılışından sonra başıboş kalır ve Abdülhalim Efendi'nin layihası ile yeni yapısına kavuşur. Bu layihada yer alan öneriler doğrultusunda oluşturulan Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürlüğü'nün sorumlulukları ve görevlileri şunlardır; Topkapı Sarayı'nın Enderun bölümündeki tamiratlar ile Dârüssaâdeâğası, Birun kısmındaki tamiratlar ile hazine-i hümayun kethüdası ilgilenecektir. Topkapı Sarayı'nda bulunan Tamirat Anbarı'na ek olarak Çırağan Sarayı içerisinde de bir anbar kurulacak ve her iki anbarın başına üçyüzer kuruş maaş ile iki müdür atanacaktır. Müdürlerin yanında yüzellişer kuruş maaş alan iki yardımcı tayin edilecek ve bunlar gerçekleştirilen tamiratların kontrolünü yapacaklardır. Yapılan her türlü harcamanın birer aylık periyotlar ile defterleri hazırlanacaktır. Anbarlarda üç neccar, bir hamamcı, iki sıvacı, bir camcı, bir ocak süpürücü, iki çilingir, yedi rençber görev yapacaktır. Gerektiğinde büyük inşa ve tamirat çalışmalarında yevmiyeli amele tutulup masrafları defterlere kaydedilecektir. Topkapı ve Çırağan Sarayı'nda bulunan iki anbar müdürlüğü bir süre sonra birleştirilip başına "Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürü" adı ile yeni bir müdür atanır.

Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürlüğü'nün görevi zamanla saraylar ile sınırlı kalmamış, karakollar, hastaneler ve kışlalar gibi pek çok devlet yapısının inşa işleri de sorumluluğu altına girmiştir. Bu tür binaların plan ve keşifleri Ebniye-i Hassa Müdürlüğü tarafından yapıp inşa görevi Ebniye-i Miriyye Müdürlüğü'ne

¹³⁷ *Devlet Salnamesi, 1283 (1866-67), s.53. Ayrıca bkz. Selman Can, a.g.e., s. 25.*

bırakılırdı. Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürlüğü'nün başında bulunacak görevlilerin özellikle mimariye yakın kişiler arasından seçilmesi istenir. 1861 yılına kadar görev yaptığı bilinen Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürlüğü, bu tarihten sonra Ebniye-i Seniyye İdaresi olarak adlandırılmıştır¹³⁸.

5- Ebniye-i Seniyye İdaresi

Ebniye-i Miriyye Tamirat Müdürlüğü, 1861 yılı sonrasında Ebniye-i Seniyye İdaresi'ne dönüşmüştür. Hazine-i Hassa Nezareti'ne bağlı olarak çalışan Ebniye-i Seniyye İdaresi'nin görev ve sorumlulukları 18 Eylül 1891 tarihli bir layihada şöyle belirtilmektedir; padişahın iradesi ile yapılması istenen her türlü binaların inşası ile saray ve kasırların bakım ve onarımını gerçekleştirmektir¹³⁹. Layihada saray ve kasırlar önemlerine göre üç kısma ayrılmıştır. Yıldız Mabeyn, Yıldız Bendegân, Ayazağa Kasrı ve Nişantaşı'ndaki Taş Konak birinci kısımdadır. Dolmabahçe Sarayı, Hırka-i Saâdet ve Emanet -i Mahsusa Daireleri, Çağlayan Kasrı ve Mirahur Kasrı ikinci kısımdadır. Beylerbeyi Sarayı, Kalender Kasrı, Beykoz Kasrı, Tokat Kasrı, Küçüksu Kasrı, Hekimbaşı Kasrı ve Alemdağı Kasrı üçüncü kısımdadır¹⁴⁰. Hazine-i Hassa'da görevli kalfa ve mühendisler hemen her ay bu binaları kontrol edip muayenelerini yapmakla görevlendirilmişlerdir¹⁴¹. Ebniye-i Seniyye İdaresi, 17 Haziran 1920 tarihli bir kararname ile maliye hazinesine bağlanmıştır¹⁴².

6- Evkaf Tamirat Müdürlüğü

Osmanlı Devleti'nde 1826 yılında kurulan Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin bünyesinde 1838 yılında vakıfların onarım işlerini yürütmek üzere "Evkaf Tamirat Müdürlüğü" adında bir birim oluşturulur¹⁴³. Evkaf Tamirat Müdürlüğü'nün kuruluşundan önce vakıf yapılarının inşa ve tamiratına yönelik hükümler vakfiyelerde yer alır ve her vakıf kendi gelirleriyle bu tamiratları gerçekleştirirdi¹⁴⁴.

¹³⁸ Selman Can, *a.g.e.*, s. 25-26.

¹³⁹ Arzu T. Terzi, "XIX. Yüzyıl Sonlarında Ebniye-i Seniyye İdaresi (Görevleri ve Teşkilatı)", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 16, İstanbul 1998, s.110.

¹⁴⁰ Arzu T. Terzi, *a.g.m.*, s. 111.

¹⁴¹ Selman Can, *a.g.e.*, s.27. Ayrıca yazar, Ebniye-i Seniyye İdaresinin Ebniye Müdürlüğü'nün devamı olduğunun yanlış bilgi olduğunu ifade eder.

¹⁴² Arzu T. Terzi, *a.g.m.*, s.119.

¹⁴³ Ali Akyıldız, *a.g.e.*, s.152.

¹⁴⁴ Emre Madran, "Osmanlı Devleti'nde Onarım Etkinlikleri Vakıf Kurumu İlişkisi", *Osmanlı, Yeni Türkiye Yayınları*, c. 10, İstanbul 1999, s. 236-244.

Evkaf Tamirat Müdürlüğü 1853 yılında bir süre Ebniye-i Miriyye Müdürlüğü'ne bağlanırsa da bu şekilde idareden bir verim alınamaması üzerine söz konusu müdürlükten ayrılır¹⁴⁵.

Evkaf Tamirat Müdürlüğü, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Evkaf Nezareti İnşaat ve Tamirat Müdürlüğü olarak isimlendirilir. Kurum özellikle XX. yüzyıl başlarında Mimar Kemalettin Bey'in 1909-1918 yılları arasındaki müdürlüğü döneminde ön plana çıkar. Yedi adet işhanı, Bebek, Bostancı ve Bakırköy (Kartaltepe) Camileri ile Bostancı, Ayazma ve Reşadiye Mektepleri, Laleli'de Harikzedegân Apartmanları bu yıllarda projelendirilmiştir. Bu projelerden bazıları savaş nedeniyle yarım kalmış, Bakırköy Camii ve IV. ve V.Vakıf Hanı Cumhuriyet'in ilk yıllarında tamamlanabilmiş, VI. ve VII. Vakıf Hanları ile diğer birçok proje ise gerçekleştirilememiştir. I. Ulusal Mimarlık Akımı'nın öncülerinden olan Kemalettin Bey, Evkaf Nezareti İnşaat ve Tamirat Müdürlüğü mimarlık kadrolarını genişletmiş ve bu mimarlar aracılığı ile ulusal mimarlık anlayışının yaygınlaşmasına çalışmıştır¹⁴⁶.

23 Mart 1919'da, Evkaf Nezareti İnşaat ve Tamirat Müdürlüğü kaldırılarak yerine Evkaf Nezareti'ne bağlı, vakıflar ile ilgili imar işlerine bakacak "Heyet-i Fenniye" adında yeni bir birim oluşturulur¹⁴⁷.

7- İmar Meclisleri

İstanbul'daki inşa ve îmar faaliyetleri Ebniye-i Hassa Müdürlüğü ve Meclis-i Umûr-ı Nafia tarafından yürütülürken, taşrada bu konudaki eksikliği gidermek amacıyla Meclis-i Vâlâ'da yapılan görüşmeler sonunda *İmar Meclisleri* kurulmuştur (1845)¹⁴⁸. İmar meclisinin amacı, ülkenin îmarı ve halka sosyo-ekonomik açıdan yarar sağlayacak işlerin yapılmasıdır. İmar Meclisine bağlı elemanların yurt genelinde yaptıkları araştırmaların sonucu, en önemli ve acil ihtiyaç olarak yol, su ve köprü ihtiyaçları göze çarpar.

¹⁴⁵ Ali Akyıldız, *a.g.e.*, s. 153.

¹⁴⁶ Yıldırım Yavuz, "Mimar Kemalettin Bey (1870-1927)", *O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi*, C.7, Sayı 1, Ankara 1981, s.52-73.

¹⁴⁷ Selman Can, *a.g.e.*, s.29.

¹⁴⁸ Musa Çadircı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 2, İstanbul 1985, s.219-220.

İmar Meclisi işlerin daha iyi yürümesi amacıyla, Meclisi Vala'ya bağlı olarak, Anadolu ve Rumeli örgütlenmesini yapmıştır¹⁴⁹.

Anadolu Bölgesi

- 1- Konya Eyaleti İmar Meclisi
- 2- Hüdavendigâr Bolu Eyaletleri ve Biga Sancağı İmar Meclisi
- 3- Sivas Ankara Eyaletleri İmar Meclisi
- 4- Diyarbakır ve Maadin-i Hümayun İmar Meclisleri
- 5- Erzurum Eyaleti İmar Meclisi

Rumeli Bölgesi

- 1- Vidin ve Niş İmar Meclisi
- 2- Üsküp ve Rumeli İmar Meclisi
- 3- Selanik Eyaleti İmar Meclisi
- 4- Tırhala Eyaleti İmar Meclisi
- 5- Elviye-i Selase İmar Meclisi

Bu meclisler bir başkan, iki üye ve bir katipten oluşmaktaydı. Meclis başkanı ve üyelere aylık bağlanarak halka yük olmalarının önüne geçilmiştir. Bu meclisler buldukları bölgelerde detaylı incelemelerde bulunarak yapılması gerekenleri rapor halinde bildirmişlerdir.

İmar Meclislerinin, yurdun îmarına ilişkin oluşturdukları çalışma programı öncelikli olarak İstanbul'a yakın şehirlerden başlamıştır. Acil ihtiyaçları olan şehirler bir sıra ve îmar programına oturtulmaya çalışılmıştır. Yapılacak işlerin maliyeti, bölge vergileri ve vakıfları olan kurumlardan karşılanacaktı. Bu projelerle başlatılan girişimler, hükümetin değişimiyle birlikte ya yarıda kalmış ya da hiç tamamlanamamıştır¹⁵⁰.

¹⁴⁹ Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s.15.

¹⁵⁰ Ali Akyıldız, "Osmanlı Merkez ve Taşra Teşkilâtlarının Yeniden Yapılanma Süreci (1836-1856)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 3, İstanbul 2000, s.87; Musa Çadırcı, *a.g.m.*, s.220.

B) II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İMAR TEŞKİLATI

XIX yüzyılda Osmanlı Devleti'nde şehirlerin belli bir düzen içerisinde planlama çalışmaları yapılır. Mühendishane-i Berri Hümayun hocalarından olan Bekir Paşa, ilk defa kentin tamamını ele alan, İstanbul planı hazırlamıştır. Günümüze ulaşmamış bu plana göre İstanbul, anıtsal camiler etrafındaki oluşan açık alanlar, bu alanlarla yerleşim birimlerinin bağlantısını sağlayacak geniş cadde ve sokakların açılması öngörülmekteydi¹⁵¹. 1864 Kumkapı-Aksaray yangınlarından sonra buraların yeniden düzenlenmesi için Türklerden oluşan bir komisyon olan *Islahat-ı Turuk Komisyonu* kurulur. Aynı yıl kurulan komisyonun hangi işleri yapacağına dair yönetmelik olan Turuk ve Ebniye (yollar ve yapı) Nizamnamesi çıkarılır. Nizamnameye göre yapılarda, ahşap kullanılmayacak, kireç, taş ve tuğla kullanılacaktı. Yol, kaldırım, cadde ve lağım açılması bu nizamnamede yer alan ve yapılması gereken işlerdir¹⁵².

XIX. yüzyılda nüfus artışının yoğun gözlendiği büyük kentler ve taşra kentlerinde imar faaliyetlerinin yürütülmesinde, II. Abdülhamid dönemi öncesi kurumlar devam etmektedir. Ancak bu kurumların, bu dönem de, ya isimleri ya fonksiyonları değişime uğrayarak yeni teşkilat yapısıyla karşımıza çıkarlar.

1- Belediye Teşkilatı

Osmanlı Devleti'nde inşa ve imar faaliyetlerinin yürütülmesi konusunda önemli bir kurum da belediyelerdir. Belediye, kentin kendini yönetmesidir. Osmanlı Devleti'nde modern anlamdaki belediye teşkilatı kurulmadan önce bazı hizmetler vakıflar tarafından yürütülüyordu. Tanzimat öncesinde kadıların, belediye, yargı ve idare noktasında yetkileri vardır. Kadılar sadece bulunduğu kentin değil aynı zamanda bu kente bağlı kaza ve köylerinde yönetiminden sorumludur¹⁵³. XIX. yüzyılda belediye teşkilatı II. Mahmud döneminde başlayan yeniliklerle bugünkü yapısına kavuşur. 1827'de İhtisab Nezareti'nin kurulmasıyla şehir yönetimlerinin

¹⁵¹ İlhan Tekeli, "Türkiye'de Kent Planlamasının Tarihsel Kökleri", *Türkiye'de İmar Planlaması*, Ankara 1980, s.38-39.

¹⁵² Üstün Alsaç, *a.g.e.*, s.43.

¹⁵³ İlber Ortaylı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetimler", *Şehir ve Yerel Yönetimler*, c. I, İstanbul 1996, s.445-446.

temeli atılmış olur. Ancak, şehirlerdeki vergi, asayiş, sağlık, çarşı-pazar gibi konular kent halkını ilgilendiren konularda İhtisab Nezareti yetersiz kalır. Çünkü gelişen bir şehirde imar, inşaat, alt yapı, yangın gibi aktif ve kalıcı işlerin yürütülmesinde yeni bir teşkilat yapısına ihtiyaç duyulur. Bu nedenle şehrin bu konudaki yönetimiyle ilgili bir birim olarak Şehreminilik kurumu oluşturulur¹⁵⁴. Galata ve Beyoğlu gibi daha çok yabancıların oturduğu semtlerde “Belediye”, “daire-i belediyye reisi” gibi benzer ifadeler kullanılır¹⁵⁵.

XIX. yüzyılda gelişen Osmanlı kentlerinin, dış ülkelerle olan ilişkilerinin gelişmesi özellikle liman şehirlerinde ticari hayata uygun, ulaşım ve hizmet bütünlüğüne sahip yeni bir teşkilatlanmaya gitmesi gerekiyordu. Bu tür şehirlerde konaklama, sağlık ve ulaşım ana sorun haline alır. Ticaretin gelişmesi vesilesi ilk belediye hizmetlerinin de İzmir gibi liman şehirlerinde başladığı görülür¹⁵⁶. Başkentte ise, aynı şekilde ticari merkez olarak gelişen Beyoğlu, Galata ve Karaköy gibi semtler modern belediye hizmetlerinden ilk defa yararlanma imkânı bulur. 1854 Kırım Savaşının getirdiği hareketliliği düzene koymak için ilk belediye idaresi kurma çalışmaları, aynı yılda İstanbul'da başlamıştır. 1854 yılında, İstanbul'da belediye kurulması için yapılan çalışmalarda Belediye Başkanlığı'na hükümetçe bir şehremini atanacak ve ayrıca atama ile on iki kişilik bir şehir meclisi oluşacaktı. Oluşacak bu meclise, Belediye Reisi başkanlık edecekti. Şehremininin iki yardımcısı, şehir meclisinin de doğal üyesi idi. Meclis üyelerinin üçte ikisinin her yıl yeniden farklı çevreleri temsil edecek biçimde atanması öngörülüyordu¹⁵⁷.

1854'de şehir meclisi üyeleri ve şehremini atanmadan önce, üyelerinin çoğu yabancı uyruklu kimselerden oluşan "İntizam-ı Şehir Komisyonu" adı altında bir komisyon kurulmuştur¹⁵⁸. Bu komisyon, kurulacak belediye yönetimi hakkında bir kuruluş tasarısı hazırlayacak ve tekliflerde bulunacaktı. Nitekim komisyon belediye yönetmeliğini hazırladı ve İstanbul'da belediye şubeleri kurulmasını teklif etti.

¹⁵⁴ Şehreminilik, Klasik Osmanlı Döneminde Hassa başmimarının hesaplarını tutan memurdur.

¹⁵⁵ İlber Ortaylı, *a.g.m.*, s. 446.

¹⁵⁶ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000, s. 178-179.

¹⁵⁷ İlber Ortaylı, “Tanzimat ve Meşrutî Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, I*, Ankara 1985, s.241-242.

¹⁵⁸ İlhan Tekeli, *a.g.m.*, s.39.

Şubelerin, önce Beyoğlu ve Galata semtinde azınlıkların çok olduğu bölgede kurulması ve daha sonra yaygınlaştırılması kabul edildi¹⁵⁹.

1858 yılında İstanbul'un Beyoğlu ve Galata bölgelerini içine alan Altıncı Belediye Dairesi kuruldu. Bu dairenin başında Daire Müdürü ünvanı ile bir başkan ve yedi üyeli bir Daire Belediye Meclisi bulunacaktı. Başkan ve üyeler hükümetçe atanacaktı. Meclisi, ayrıca danışman niteliği ile yabancı uyruklu bazı kişilerde kullanabilecekti¹⁶⁰.

1864 yılında çıkarılan Vilayet Nizamnamesi ile taşra kentlerinde modern anlamdaki belediye teşkilatlanması başlamıştır. Nizamnamede, vilayet, sancak ve kaza merkezlerinde de birer belediye teşkilatı kurulacak, sancak ve kaza merkezlerinden seçilmiş üyelerden oluşan Belediye Meclisleri bulunacaktı. Ancak bu meclislerin hükmü olmadığı gibi birçok kentte de belediye teşkilatlarının, gelirleri olmayışı, personel yetersizliği, yetki ve denetimde etkisiz oluşları bakımından mevcudiyetleri de yok gibidir¹⁶¹.

1868 yılında "Dersaadet Belediye İdaresi Nizamnamesi" ile Belediye teşkilatının tüm İstanbul'da yaygınlaştırılması kabul edilmesi ve İstanbul Şehreminliği Teşkilatı da yeniden kurulması düşünülmüştür. Ancak uygulama aşamasında pek başarılı olunamamıştır. Şehir, on dört belediye dairesine ayrılmıştır. Bütün dairelerin bağlı olduğu şehreminlik teşkilatının üç organı bulunmaktadır. Bunlar, Belediye Reisi, Belediye Meclisi, Belediye Genel Kurulu'dur¹⁶².

1876 Anayasası, İstanbul ve taşrada kurulacak belediyelerin seçimle işbaşına gelecek meclisler tarafından yönetilmesini ve bunların kuruluş ve görevleri ile meclis üyelerinin seçim usulünün kanunla belirtilmesini öngörmüştür. 5 Ekim 1877 yılında çıkarılan "Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunu"nda, eski belediye kuruluşlarını aynen korunacak, İstanbul'da yer alan ondört belediyenin sayısı yirmiye çıkacak ve belediyeçilik tüm vilayetlerde yaygınlaştırılacaktı. Taşrada kurulacak belediye teşkilatı Belediye Başkanı, Belediye Meclis üyeleri arasından

¹⁵⁹ İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 140-143.

¹⁶⁰ İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s.142-156.

¹⁶¹ İlber Ortaylı, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Yerel Yönetimler", *Şehir ve Yerel Yönetimler*, c. I, İstanbul 1996, s.458-459.

¹⁶² İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 161-162.

hükümetçe atanacak, üyeler ise o zamanki teşkilatlanmada mevcut bulunan mahalli idare meclisi üyelerinden meydana gelecektir¹⁶³.

1877 Dersaadet ve Vilayet Belediye Kanunu'na göre belediye idaresi, bir reis ve daire meclisinden oluşmaktadır. Meclis üyeleri, şehrin nüfus oranına göre 6-10 arası üyeden oluşur ve her iki yılda bir yarısı değişir. Reis ise bu üyeler arasından hükümet tarafından seçilerek ataması yapılır. Meclis reisleri taşrada, mahalli eşraf arasından seçiliyordu. İstanbul'da ise reis ve meclis üyeleri tayinle görevlerine başlamışlardır¹⁶⁴.

Belediye Meclisleri, belediyenin işlerini tartışıp bir karara bağlar, yıllık bütçeyi hazırlar, inşaat işlerine karar verir, mukavele hazırlar, malî kontrolü yapar, personel tayin ve işten çıkarma yetkilerine sahiptir. Meclis toplantılarına şehrin ileri gelenleri de katılabilirdi. Taşra belediye meclisleri yılda iki defa o yerin vilayet, liva veya kaza idare meclisleriyle birlikte toplanıp bütçeyi hazırlar ve tasdik ederlerdi. Cem'iyet-i Belediyeye adı verilen bu toplantılar merkezi hükümetince verilen geniş yetkinin bir göstergesidir. Meclis üyeleri, yirmibeş yaşın üzerinde, Osmanlı uyruklu, elli kuruş emlak vergisi veren ve Türkçe bilenler arasından seçilirdi. Türkçe bilme şartı, Meclis-i Mebusan'da kaldırılması için tartışmalara neden oldu ise de aynen devam etmiştir¹⁶⁵.

Bu dönemde çıkarılan kanunlarla belediyeler artık idari varlık olmaktan çok hükmi bir şahsiyet kazanıyordu. Bu durum belediyelerin, kentte yapacakları icraatlar için söz sahibi olmasına yol açıyordu. Mevcut kanun belediyelere imar işlerini düzenleme ve kontrol, bayındırlık hizmetleri, aydınlatma, temizlik, emlak tahriri, nüfus sayımı, belediye mallarının yönetimi, pazar ve alışveriş kontrolü, toplumsal sağlık, mezbaha, okul açmak, itfaiye ve belediye gelirlerini toplamak gibi görevler yüklemiştir. Bu görevler dönem içinde bir kurum için ciddi anlamda güç elde etmesi anlamına geliyordu. Ancak bu görevlerin bir kısmı yerine getirilemedi yada merkezi hükümet tarafından ilgili bakanlıklarca uygulama alanı buldu. Bu durumun en önemli nedeni yetişmiş elaman ve para kaynağının yeterli olmayışıdır. Bu dönemde

¹⁶³ Üstün Alsaç, *a.g.e.*, s.38.

¹⁶⁴ Osman Ergin, *a.g.e.*, İstanbul 1995.

¹⁶⁵ Ortaylı İlber, *a.g.m.*, s.401.

de belediyelerin yapısındaki zayıflık devam ediyordu. Vakıflar su işlerini, Nâfia Nezareti ise daha çok yol işlerini yürütüyordu. Belediyeler ise küçük bir iş için yığınla yazışmanın yapıldığı bir bürokratik bir teşkilat halini almıştır¹⁶⁶.

İstanbul ve taşra belediyelerinin gelirleri arasında büyük uçurumlar vardı. Taşra belediyeleri kendilerine kanunla verilen gelirleri tahsil edemiyorlardı. Çünkü başkentte mevcut olan bir gelir kaynağı taşrada yoktu. Bu da hizmetlerin aksaması ya da verilememesi anlamına geliyordu. Kentlerde sosyal bir teşkilatlanma, yenilik arayışı olmaması, mevcutla yetinme isteği gibi olumsuzluklar, sağlık, ulaşım, yangın, ticari hareketlilik gibi belediyeye ait yapılması gereken işlerin sadece yazıda kaldığının bir göstergesi oluyordu.

İstanbul, Selanik, İzmir, Beyrut gibi büyük kentlerin ticari ve idari merkezler olması ve kentle ilgili aydınlatma, havagazı gibi işlerin imtiyazı yabancı şirketlerde bulunması geri kalan belediye hizmetlerinin de yapılmasını kolaylaştırıyordu¹⁶⁷. Ancak bu tür hizmetler şehirlerin tamamında aynı şekilde görülmüyordu. Bu hizmetler kimi semtler için ihtiyaç iken kimileri için lüks sınıfa giriyordu.

1880 yılından itibaren belediye idareleri buldukları kentlerde varlıklarını hissettirmeye başlarlar. Belediye Reisi protokolde yerini alıyor, hizmetler az da olsa yerine getirilebiliyor ve toplum bu noktada da kendisine düşen görevi yapma bilincine erişmeye başlamıştı. II. Abdülhamid'in tahta çıkışının yirmibeşinci yılı dolayısıyla bir çok sancakta aynı mimari özellikleri yansıtan belediye binaları inşa edilmiş ve açılışı yapılmıştır¹⁶⁸.

II. Abdülhamid döneminde çıkarılan yasalar belediyelerin düzenli bir teşkilat ve özerk işleyiş yapısına sahip olmasına yöneliktir. İlk defa merkezi yönetime bağlı kalmaksızın kendi yönetim anlayışına sahip yerel yönetim kavramı oluşmaya başlamıştır. Bu düşünceden dolayı da şehirlerin yeniden planlanması ve imar faaliyetlerinin artması gündeme gelmiştir. Ancak mevcut yasalar bu işlerin yapılması için yeterli değildi. Belediyelerin hizmetleri götürmesinde yıllarca en büyük engel finansman sorunu olmuştur.

¹⁶⁶ İlber Ortaylı, "Belediye", *TDVİA*, c.5, İstanbul 1992, s.400.

¹⁶⁷ İlber Ortaylı, "Osmanlı Belediyeleri ve Kent Hizmetleri", *Şehir ve Yerel Yönetimler*, c. I, İstanbul 1996, s.398-399.

¹⁶⁸ İlber Ortaylı, "Belediye", *TDVİA*, c.5, İstanbul 1992, s.401.

2- Nâfia Nezareti

Osmanlı Devleti içerisinde imara yönelik işlerin yapılmasında yer alan Nâfia Nezareti, 1837 yılında meclis olarak kurulmuş ve görev almıştır. Devletin imar konusundaki ilk resmi politikaları, Tanzimat ve Islahat Fermanlarının ilanı ile belirmeye başlar. Özellikle Islahat Fermanı'nda, sanayi, ticaret, ziraat, eğitim, imar gibi konularda Avrupa'dan istifade edileceği ve bu konuların devletin kalkınmasında yer alan önemli hususlar olarak ifade edilmektedir¹⁶⁹.

XIX. yüzyılın ortalarına doğru devletin işlerliliğin daha aktif hale getirmek amacıyla bakanlıklar kurulmaya başlanır. 1837 yılında kurulan Nâfia Meclisi zaman içerisinde işlerliliği kaybetmesi nedeniyle 1848 yılında da inşa, îmar ve bayındırlık işlerinin daha verimli yürütülmesi amacıyla Umûr-ı Nâfia Nezareti ve buna bağlı birimler kurulur¹⁷⁰. Nezaretin görevleri arasında, tarım, sanayi ve sanatın geliştirilmesi, bina, yol, köprü inşası ve koruların muhafazası yer almaktadır. Ziraat ve Ebniye Meclisleri buraya nakledilir. Nezaretin görevlerini belirten bir nizamname çıkartılır ancak uygulanmaz. Çünkü, nizamname yürürlüğe girdikten birkaç gün sonra Nâfia Nezareti, Ticaret Nezaretine ilhak edilmesiyle ortadan kalkmıştır¹⁷¹. Bu dönemde devletin inşa ve îmarıyla ilgili bakanlıkların yanı sıra, aynı işlerle ve özellikle sarayla ilgili olarak Hazine-i Hassa ve Ebniye-i Seniyye Anbarı mevcuttur¹⁷².

1879 yılında Sadrazam Said Paşa döneminde, daha çok ticaret işleri ile uğraşan ve Nâfia meclisi ile ticaret meclislerini bünyesinde toplayan karmaşık bir idari yapıya sahip olan Nâfia tek bir nezaret haline dönüştürülür. II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarına rastlayan dönemdeki bu girişim, devletin içinde bulunduğu olumsuz şartlardan dolayı Nâfia Nezaretinin bir imar politikası oluşturulamamıştır. Bu durum doğal olarak yapılacak imar faaliyetlerini de olumsuz yönde etkilemiştir.

II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında Nâfia Nezaretinin teşkilatında yer alan birimler şunlardır:

¹⁶⁹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, V*, T.T.K. Basımevi, Ankara 1988, s. 258.

¹⁷⁰ İlhan Tekeli-Selim İlkin, *a.g.m.*, s. 1474.

¹⁷¹ Ali Akyıldız, *a.g.m.*, s.71.

¹⁷² Arzu T. Terzi, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Ankara 2000, s. 66-68.

1- Nezaret: Nazır¹⁷³, Müsteşar, Muhasebeci ve Mektubici'den oluşmaktadır.

2- Meclisler: Nâfia ve İnşaat Meclisleri ile Demiryolları, Turuk ve Maabir İdaresinden oluşur.

3- Yazı İşleri: Muhasebe, İnşaat, Evrak gibi birimlerin yer aldığı idari bölümdür.

4- Komiserlik ve Müfettişlikler: Bu birim, başkentte, bazı eyalet ve sancaklarda mevcut nafia ile ilgili işlerin kontrolünden sorumludur

5- Haydarpaşa Demiryolu: Ayrı bir birim olarak oluşturularak Mevakıf (durak) memurlukları yer almaktadır.

II. Abdülhamid'in saltanatının son yıllarında ve sonrasında Nâfia Nezaretinin teşkilat yapısında önemli değişiklikler göze çarpmaz. Bakanlık, "Meclis-i Ticaret ve Nâfia" olarak on üye bir başkan (nazır)'dan oluşmaktadır. Bu meclisin dışında, Fen İşleri Heyeti, Muhasebe, Demiryolları, Turuk ve Maabir, Müfettişlik, Nâfia, Ticaret ve Sanayi İdareleri bulunmaktadır. Her idare, müdürlük şeklinde yer alıp müdür, yardımcısı, katip ve ilgili birimlerde de mühendis bulunmaktadır¹⁷⁴. Nâfia nezaretindeki teşkilatlanmada, başlangıcından beri birimlerin olduğu gibi korunduğunu ancak son dönemde birimlerin yetkilerinin artırılması açısından bir bakanlık meclisi ve müdürlüklerin oluştuğunu görmekteyiz.

Nâfia nezaretinin imar faaliyetleri arasında, kara ve demiryolu inşası, nehir ve sahillerin ıslahı, bataklıkların kurutulması, ziraat ve tarımın geliştirilmesi için suyolları tesis etmek yer alır. Yapılacak bu işler için belli bir plan, program ve finansmana ihtiyaç duyulur. Ancak, dönem içi olumsuzluklar belli bir politikanın ortaya çıkması ve iş yapılmasını engellemiştir.

Tanzimattan sonra ele alınan imar politikalarının daha çok kağıt üzerinde kaldığı görülür. 1864-1871 Vilayet Nizamnamesi ile imarda bir canlılığın başladığı

¹⁷³ 1294 (1877) *Devlet Salnamesi*, s. 133-134'de dönemin Nafia Nazırı Server Paşa'dır. Nazır dışında bakanlıkta görevli diğer idari birimlerden sorumlu kişilerin isimleri de mevcuttur.

¹⁷⁴ 1326 (1910) *Devlet Salnamesi*, s.431.

söylenbilir. Bundaki en önemli nokta yerel yönetimlerin imarda etken rol oynaması olarak görülebilir¹⁷⁵.

II. Abdülhamid dönemi öncesinde karayolları yapımında, yolların yapılacağı güzergahlarda yer alan yerleşim birimlerinde bulunan halktan yararlanılmaktaydı. 1875 yılına kadar bir yasa halinde yer alan bu uygulama kaldırılır. 1879'da Sadrazam Sait Paşa döneminde tekrar yürürlüğe girer. Bu yasanın yürürlüğe girmesi ile birlikte iki üç yıl gibi bir zamanda beş bin kilometreye yakın yol inşa edilir. Ancak bu yolların güzergahları net olarak bilinmez¹⁷⁶. 1891 yılında yol işlerinde halkın çalışması yerine yapılacak yolun parasının ödenmesi hükmü de getirilir. Fakat yolların yapılacağı yerlerde bulunan valiler toplanan paraları tam olarak yol işinde kullanamayınca yapılacak yolların inşa ve imarı da yarım kalmış yada hiç başlanamamıştır. Taşra kentleri yol konusunda ciddi anlamda sıkıntı çekerken, başkentte de sarayların bulunduğu yolların dışında, tüm yollar bakımsız bir haldedir.

Denizyolları ticareti dönemin en zayıf olduğu alanlardan biridir. Deniz ticareti, düzenli bir politikası olmaması nedeniyle yabancıların tekelindedir. Osmanlı toprakları içerisinde yer alan sahillerin bulunduğu kentler liman yapımı ve deniz ticareti için oldukça uygundur. Özellikle başkent İstanbul yabancı şirketler için bulunmaz bir ticari fırsattır.

II. Abdülhamid döneminde denizyolları üzerinde bulunan kentlerdeki ticari hareketliliği sağlamak amacıyla yapılan en önemli imar girişimi başkentte göze çarpar. "İstanbul Rıhtım ve Antrepoları Anonim Şirketi" kurularak şirketin imtiyazı Mişel Paşa'ya verilir. Şirketin, Sirkeci ve Tophane'den Unkapanı köprüsüne Haliç'in iki yakasına rıhtım, depo, antrepo inşa etmek, doklar kurmak, tramvay işletmek gibi faaliyetleri yer alır. Şirket bu işlerin karşılığı olarak gelirin %10'unu verecektir¹⁷⁷. Sonuç olarak anlaşmaya uygun olarak sadece Tophane'den Karaköy'e kadar olan bölüm tamamlanır ve anlaşma yarıda kalır¹⁷⁸.

¹⁷⁵ İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s. 61-64.

¹⁷⁶ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, VIII, s.462.

¹⁷⁷ BOA, Y.A.HUS. 162/140 (19.12.1296/3.12.1879)

¹⁷⁸ Mustafa Cezar, "Ondokuzuncu Yüzyılda Beyoğlu Neden ve Nasıl Gelişti", *XI. Türk Tarih Kongresi Ankara:5-9 Eylül 1990, Bildiriler VI. Cilt*, Ankara 1994, s.2680-2681.

İstanbul, İzmir gibi deniz ticaretinin önem taşıdığı kentlerdeki liman yapım ve işletme hakları yabancıların elinde olması devletin bu alandaki işlerliliğini kısıtlamaktaydı. Bu amaçla II. Abdülhamid söz konusu önem arz eden kentlerdeki limanların geri alınması konusunda girişim başlatılmasını ister. Ancak talep edilen ücretin çok yüksek olması bu girişimden vazgeçilmesine yol açmıştır. Devletin, bir yandan liman işletmelerini satın almaya çalışırken aynı zamanlarda Beyrut, Selanik ve İzmit gibi kentler de liman yapım ve işletim haklarını da yabancı şirketlere veriyor olması ilginç bir durum arz eder¹⁷⁹.

Bayındırlık alanında Osmanlı topraklarında yapılan en önemli atılım Demiryollarının yapılmasıdır. Sultan Abdülmecit döneminde başlayan ilk girişimler II. Abdülhamid döneminde zirveye ulaşır. Demiryolları, II. Abdülhamid'in nafia alanında, önceden yapılan bir girişimi ciddi anlamda devam ettirdiği ve geliştirdiği tek örnek olduğu söylenebilir. Bu yollar coğrafi olarak bakıldığında, Rumeli, Anadolu, Ortadoğu ve Arap yarımadasını kapsayan bir alan içerisinde yer alır.

1881 Aydın-Kuyucak, 1882 Sarayköy, 1888 Denizli-Dinar, Tire-Ödemiş, 1897 İzmir-Kasaba-Alaşehir, Alaşehir-Afyon Karahisar, Mudanya-Bursa demiryolu hatları inşa edilir. Demiryollarının imarı noktasındaki en büyük ve önemli girişim “Anadolu Demiryolları” ve “Hicaz Demiryolu” projesidir¹⁸⁰.

Bayındırlık alanında yapılan hizmetlerin büyük bir kısmının işletme hakkının yabancılara verilmiş olmasının önemi yabancı ve özel sermayeden yararlanmaktır. Bunun duruma ek olarak, yeterli finans ve teknik donanım ile ekipmanın olmayışı da gösterilebilir.

II. Abdülhamid dönemi Nâfia Nezareti ve nafia ile ilgili faaliyetleri açısından iki önemli isim karşımıza çıkmaktadır. Birincisi, Nâfia Nazırı Hasan Fehmi Paşa ikincisi Sivas Valisi Halil Rifat Paşa'dır. Her iki yöneticinin de ortak özelliği, devletin kalkınması için imara ve Anadolu'nun imarına öncelik verilmesidir.

¹⁷⁹ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, VIII, s.463-464.

¹⁸⁰ Konu ile ilgili detaylı bilgi çalışmamızın “Demiryolu Yapıları”, kısmında yer almaktadır.

1880’de Nâfia Nazırı olarak görev yapmış olan Hasan Fehmi Paşa¹⁸¹ dönemin imar konusundaki en etkin kişilerinden biridir. Özellikle imara ilişkin hazırladığı raporlar ciddi anlamda bir alt yapısı olan fizibilite sonuçlarını ortaya koymaktadır. Anadolu’nun bayındırlığı konusunda hazırlayıp Sadrazamlık makamına sunduğu layiha dönem şartları göz önüne alındığında sadece imar olarak değil bir kalkınma planı olarakda görülebilir. Hasan Fehmi Paşa, ülke kalkınmasında önemli rol oynayan imar faaliyetlerinin oluşumunu üç ana kaynağa bağlar. Birincisi; yapılacak işlerin devlet kaynaklarıyla yürütülmesi, ikincisi; yapılacak işlerin (kazi araç gereci ve teknik işler) giderinin %20’sini devlet hazinesinden %80’inde zorunlu işçi çalıştırmakla, üçüncüsü ise yabancı sermaye aracılığıyla işlerin yapılmasıdır¹⁸².

Hasan Fehmi Paşa’nın imara ait kalkınma raporunda; devletin karayolu, demiryolu, nehir ve sahillerin ıslahı, bataklıkların kurutulması imarda olması gereken en önemli işler olarak görür. Devletin sahip olduğu toprakların ve coğrafyanın önemi üzerinde durur. Aynı özelliklere sahip olmayan ülkelerin Osmanlı’dan daha ileri olmasının nedeni olarak gelişmiş bu ülkelerin mevcut kaynaklarını en iyi şekilde kullanmasına bağlar. Bu noktadan bakıldığında ülkemizin kaynaklarının daha fazla olduğunu ancak bunların değerlendirilmediğinin üzerinde durur. Akarsuların boş yere denize döküldüğü bu suların sanayi ve zirai alanda değerlendirilebileceğini söyler. Değerlendirilmeyen bu akarsuların denize dökülerek mevcut limanları doldurduğunu ve bu limanların azalarak deniz ticaretine yönelik faaliyetlerin yok olduğunu söylemektedir. Kurutulmayan bataklıklar yerleşim alanlarını tehdit etmeye başladığını ve bunların bir an evvel kurutulup su kanalları imar edilerek buraların tarıma kazandırılmasını ifade eder. Finansman, endüstri, teknoloji ve yerli iş adamı yetersizliğinden dolayı orman, maden ve toprak zenginliklerimiz iyi işlenmediğinden yok olmaktadır. Mevcut kaynakların bir an

¹⁸¹ Hasan Fehmi Paşa (1836-1910), Batum’da doğmuş, İstanbul’da öğrenim görmüş, Meclis-i Mebusan’ın ilk döneminde milletvekillik yapmış II. Abdülhamid döneminin önemli devlet adamlarından biridir. Aydın ve Selanik Valiliği, Londra Elçiliği, Adliye Nazırlığı ve Hukuk Fakültesi’de profesörlük görevlerinde bulunmuştur.

¹⁸² Söz konusu layiha, Celal Dinçer, “Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa’nın Anadolu’nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layiha”, *Belgeler V-VIII/9-12, 1968-1971*, Ankara 1971, s.153-233 ve Hayri Mutluçağ, “Yakın Tarihimizde İlk Kalkınma Planı (Sosyal-İktisadi ve Teknik)”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 49-53, İstanbul 2001, s. 17-25, 71-77, 32-38, 45-49, 38-47’de transkribe edilerek yayınlanmıştır.

evvel yabancı sermaye, teknik ekipman ile işlenmesiyle ülkeye kazanımının olacağını vurgular. Bunun ülke için, bir kayıp değil bir tür yap-işlet-devret modeliyle kazancının olacağını ifade etmektedir.

1882’de Sadrazam Kamil Paşa’nın¹⁸³ II. Abdülhamid’e ülkenin kalkınması ve imarı ile ilgili sunduğu rapor Hasan Fehmi Paşa’nın raporunun benzeri niteliğindedir. Raporda, coğrafi olarak geniş topraklara sahip olan devletin elindeki kaynakları işleyecek insan faktörünün azlığı ve halkın bu kaynakları değerlendirebilecek zenginlikte olmadığını ifade eder. Demiryolu ve madenlerin yabancı sermaye yoluyla işletilmesi gerektiğini söyler. Ancak yabancı sermaye güçlenmesi demek devletin gücünün azalacağı anlamına gelmesi olarak yorumlar ve bunu uygulamada son çare olarak görür. İlk çarenin yerli şirketlere ve halka girişimleri için sermaye verilerek bayındırlık işlerini arttırmak olarak ifade edilir¹⁸⁴.

1890 yıllarında Sivas’ta vali olarak bulunan Halil Rifat Paşa¹⁸⁵ özellikle yol yapım ve imarı üzerine önde gelen kişilerden biri olmuştur. Doğu Anadolu’da birçok kentin özellikle Sivas’ın diğer kentlerle ulaşımını sağlayan yollar yaptırmıştır. Halil Rifat Paşa’nın “*Gidemediğin yer senin değildir*”, “*Her şeyden evvel ve Her şey için yol*” vecizeleriyle imar konusunda yol yapım faaliyetlerine verdiği önemi göstermektedir. Sadrazam olduğu dönemde valilere gönderdiği yol yapımına ilişkin genelge tam olarak uygulanamamıştır¹⁸⁶.

İmar ve kalkınma konusunda, ülkenin ileri gelen devlet adamları hep benzer konularda durumun vehametini gösteren ve bunların aşma yolundaki önerilerini içeren raporlar sunmuşlardır. Bu raporlardaki söz konusu durumlar meclis ve bakanlar kurulunda da gündeme getirilir, hatta padişaha kadar durum detaylı olarak ulaşırdı. Ancak devletin içinde bulunduğu durumdan dolayı söz konusu raporlar pek uygulama alanı bulamazdı. Bunun sorumlusu olarak halk hükümeti, hükümet ilgili

¹⁸³ Kamil Paşa (1832-1883), Lefkoşe’de doğmuş, öğrenimini asker olarak Mısır’da tamamlamış ve burada çeşitli görevlerde bulunmuş ve İstanbul’a gelmiştir. Kosova ve Halep Valiliği, Evkaf ve Maarif Nazırlığı ile dört kez Sadrazamlık yapmıştır. Babıali Baskını sonucunda görevden alınır, Kıbrıs’a gider ve burada ölür. Mezarı Lefkoşe’dedir.

¹⁸⁴ Enver Ziya Karal, *a.g.e., VIII*, s.460.

¹⁸⁵ Halil Rifat Paşa (1827-1901), Serez’in Lika köyünde doğmuştur. Çeşitli kentlerde mutasarrıflık ve valilik yapmıştır. 1891’de Dahiliye Nazırlığı, 1895’te Sadrazam olmuştur. Beş yıl bu görevi devam ettirmiştir.

¹⁸⁶ Enver Ziya Karal, *a.g.e., VIII*, s.462.

bakanlığı, bakanlık sadrazamı, sadrazam Vükela Heyetini, heyet ise Padişahı gösterir duruma gelmiştir. Yönetimin en üst kısmında ve son karar merci olan padişah ise hem halktan hem de devlet adamlarından şikayetçi olarak asıl sorumluluğun kimde olduğu da bir karmaşa içerisine girmiştir.

1898 yılı ve öncesi dönemlerde Ticaret ve Nâfia Nezaretinin yapmış olduğu icraatlarda imar ile ilgili yapılan işler bir rapor halinde ele alınmıştır. Demiryolu imarında, Konya-İlgın demiryolu birleştirilecek ve Kasaba demiryolu da kesinlikli tamamlanacaktır. Ülke genelinde demiryolu uzunluğunun 2790 km ulaştığı yazılır. İstanbul ile İzmir’de inşa ve imar edilen rıhtım ve limanlardan söz edilir. Bu yıla kadar yapılan yol uzunluğunun 12800 km yi bulduğu ve 1890-95 yılları arasında 1771 km şose ve 2573 km yol tamirâtı yapılır. 1897’de ise 350 km yakın şose, muhtelif uzunlukta 679 köprü, 462 km yol tamirâtı gibi imar işleri yapılır. Tarım ve ziraatın geliştirilmesi için nafiaya bağlı eğitim kurumlarının geliştirilmesi için 2.938.375 kuruş harcama yapılmıştır. Sanayi ve ticaretin geliştirilmesi için çeşitli fabrikalar açılmış, yerli ve yabancı sanayicilere büyük fabrika açmaları için izin ve ruhsat verilmiştir¹⁸⁷.

Bayındırlık ile ilgili hazırlanan raporlarla Nâfia nezaretinin yaptığı icraatlara bakıldığında iş hacminin birbirini tutmadığı görülür. Ancak devletin içinde bulunduğu zor şartlar düşünüldüğünde de yapılan işlerin küçümsenmemesi gerekir. Sonuç olarak II. Abdülhamit dönemi imarda en etkin kurum olarak görülen Nâfia Nezareti, teşkilat şeması olarak bakıldığında bu işleri yürütebilecek bir yapıya sahip olmasına rağmen, devletin bayındırlık politikasını tam olarak yürütemeyişi, siyasi istikrarsızlık, finansman, teknik yetersizlik gibi sorunlar içerisinde uygulama alanı bulamadığını görmekteyiz. Devletin bu noktadaki tek çıkışı yabancı sermaye olarak görülür.

a) Nâfia Nezaretinin Malî Kaynağı

II. Abdülhamid’in saltanatı boyunca imar alanında etkin bir kurum olan Nâfia Nezaretinin, yıllık gelir ve gider tahminlerini gösteren ve bunların uygulanmasını sağlayan bütçe kalemi “Fevkâlade Bütçe” grubundadır. Fevkâlade

¹⁸⁷ BOA, Y. PRK. TNF. 5/41. (22.M.1315/23 Haziran 1897)

bütçe, her yıl tekrarlanmayan olağanüstü giderler ile bu giderlerin karşılanması için temin edilen finansman kaynaklarının gösterildiği bütçedir¹⁸⁸.

Bütçe kelimesi ilk defa Kanun-ı Esasi’de yer almıştır. I. Meşrutiyet’in ilanı ile birlikte Kanun-ı Esasi’ye göre bütçe yapma hakkı Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan’a verilmiştir. Bütçe konusunda padişah da, onaylama ve bir önceki yıla ait bütçenin aynen devam ettirme yetkisine sahiptir. Ancak, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan’da görüşülüp kabul edilen ilk bütçe 1909-1910 yılına aittir. Tanzimat ve Islahat Fermanlarında bütçe kavramıyla ilgili yayınlanan nizamnameleri 1874 bütçe nizamnamesi takip eder. 1908 yılına kadar da bütçe hazırlanmasında ve uygulanmasında 1874 nizamnamesi geçerli olur¹⁸⁹.

Devletin malî açıdan politikalarını belirleme ve bütçenin düzenlenmesi açısından gelir kaynaklarının tasnifi önemlidir. 1875-1880 yılları arasında devletin gelir grupları dört kısımdan oluşmaktadır. Bunlar, doğrudan doğruya alınan vergiler, dolaylı vergiler ve gümrük, çeşitli hasılat ve maktu gelirlerdir. Ancak bu gelir grupları içerisinde yer alan kalemler şartlara göre değişir, düzenlenir ya da çıkarılabilir. Devletin gelir gruplarını oluşturan kalemlerin bütçedeki oranı yüksek oldukça gider kalemlerinde oluşacak harcama oranı da artacaktır.

1855 yılı bütçe nizamnamesinde, her daireye ait ayrı ayrı gider kalemi ile sadece maliye bakanlığına ait gider kalemi olarak iki grupta yer alır. Nâfia giderleri birinci grupta yer alır. 1875-76 bütçesi on üç kısma ayrılır ve Nâfia burada sonuncu kısımdadır. Vilayet Giderlerinde ise Maliye, Dahiliye, Şeriyeye, Maarif harcamalarıyla ilk sırada yer alır. Nâfia’nın gider kalemlerini inşaat ve tamirat oluşturmaktadır.

1879 yılında kurulan Islahat-ı Maliye Komisyonunun hazırlayıp Meclis-i Vükelaya sunduğu raporda, Nâfia, Ticaret ve Maarif daireleri, devletin gelişim ve kalkınmasında, gelirlerinin artmasına önemli bir yere sahip olduğu için bu dairelere önem verilmesi vurgulanmaktadır. Bu durum bir ölçüde imara ayrılan bütçenin arttırılması ve sonucunda da imar faaliyetlerinin yoğunlaşmasına yol açacaktır.

¹⁸⁸ Bedi Necmeddin Feyzioğlu, *Nazari, Tatbiki, Mukayeseli Bütçe*, İstanbul 1981, s.66-67.

¹⁸⁹ Şevket Kamil Akar, *1876-1908 Yılları Bütçelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1998, s. 9-10.

1881-82 yılı malî bütçesine bakıldığında 27.568.502 liralık devletin genel bütçesinin yarıdan fazlası savunma harcamalarına gitmesi mevcut gelirlerin %90'ından fazlası demektir. Bu durum Nâfia ve Maarif gibi nezaretlere ödeneğin gitmemesi demektir. Devlet, bu yerlerin gelir kaynağı olarak vilayetlerin tuz ve gümrük gelirleri ve aşarın belli bir yüzdesi verilmesi kararı alır. 1884 yılında Nâfia Nezaretine 155.000 lira ödenek ayrılması yetersiz görülmüştür. Bu durum, nafia hizmetlerini artırmak açısından, demiryollarına önem vermek ve yabancı sermayenin yurda girişini teşvik etmek anlayışını ortaya koyar. 1895-96 yılı bütçesinde taşradaki yol masrafları “bedel-i nakdiye”den karşılanması yer alır. Ayrıca bazı idari makamların kaldırılması ile sanayi, ticaret ve nafianın tek bir çatı altında birleştirilmesi istenmektedir. Bu durum ödeneğin azalması ve imarı faaliyetlerinin yeterince yapılamaması anlamına gelir.

Nâfia Nezaretinin mevcut ödeneği ile yapacağı imar faaliyetlerinin yanında devlet bir takım gelir kalemleri ortaya koyar ve bu gelir kalemleri içerisinde imarın doğrudan oluşmasını sağlar. Bu kalemler, Emlak ve Akar Vergisi, Bedel-i Nakdi Askerlik, Bedel-i Tarik ve Maabir olarak gösterilebilir. Nâfia ve Ticaret Dairesinin en önemli geliri, yol ve inşâ mükellefiyeti karşılığında alınan ve bütçe dışında tutulan Tophane Dairesi kalemidir. Bu gelirin dışında, imtiyazlı şirketlerin teftiş masrafı mukabili alınan meblağ, sarraflardan patent karşılığı alınan harçlar¹⁹⁰, ceza-yı nakdi, Haydarpaşa Demiryolu hasılatı ve diğer gelirlerden oluşmaktadır. 1881-82 yılında adı geçen gelir kaynaklarından Nâfia'ya 12.000 liranın üzerinde gelir sağlanmıştır. Ancak bu gelir her yıl belli bir düzen olmayıp bazen artıp bazen de azalarak gelir hanesine yazılıyordu. 1882-83 bütçesinde rakam 2000 liranın üzerindedir. 1887-88'de 4860 lira, 1896/7'de 29.404 lira olduğu gözlenir. Demiryollarının Nâfia Nezaretine bağlanması ve birimler halinde teşekkülünden sonra nezaretin geliri 1903-1908 yılları arasında ortalama 35.000 lira civarında olmuştur¹⁹¹.

II. Abdülhamid döneminde Nâfia Nezaretinin imar ile yapmış olduğu en önemli faaliyetler, yol, köprü, sulama, tarım ve ziraatın gelişmesi yolunda işlerdir.

¹⁹⁰ BOA, T. 1361 (1327.R.8-1327.Ca.30/29 Nisan 1909-19 Haziran 1909). Defterde, sarraflara ait teskereler yer almaktadır.

¹⁹¹ Şevket Kamil Akar, *a.g.e.*, s.278-279

Ancak birçok kurum kendi alanında imar işlerinin yürütülmesi için devletçe kendisine ayrılan tahsisat, vilayetlerde yer alan tahsisatlar, bazı vergilerin (aşar, musakkafat) yüzdelerinden ve çeşitli gelir kalemlerinden yararlanıyordu. Örneğin, Maarif Dairesinin 1880-83 yılları arası gelir ortalaması 12.000 liraya yaklaşması aynı yıllarda Nâfia Dairesinin gelirinden yüksek olduğu gözlenir.

Nâfia Nezaretinin, imar ve inşaa faaliyetleri için ayrılmış ödenek ve yan gelirlerinin, karayolu, demiryolu inşaa etmek ve denizyolu ticaretini de geliştirmek için liman ve rıhtım yapmak birinci önceliktir. 1880 yılında Nâfia Nazırı olan Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun imarı ve buna bağılı olarak kalkınması için yapmış olduğu raporda yapılacak işlerin ve bunların maliyetleri hakkında istatistiki çıkarımlarda bulunmuştur. Karayolları, demiryolları, liman inşaatları, iskele ve barınaklar, arazi ıslahı, arazi sulama işleri, akarsuların ıslahı ve set-baraj yapım işleri gibi Nâfia Nezaretine ait olan imar faaliyetlerinin bölge, yer ve mevki olarak tespitleri yapılmıştır. Ülke çapında yapılacak olan imar faaliyetlerinin toplam bedeli 52.463.602 lira olarak belirlenir. Buna mukabil bu işlerin tamamlanması ile elde edilecek gelir ise 86.956.521 lira olarak verilmiştir¹⁹². İmara dair hazırlanan bu istatistik, devletin içinde bulunduğu ekonomik bunalıma rağmen ciddi anlamda kalkınma ve gelişme programı olarak görülebilir. Bu istatistiki çıkarımlar mevcut bütçeye göre tahmin edilerek hazırlanmıştır. Ancak her kurumun tahmin edilen yıllık bütçesi, ödenekler ve gelirlerin tahminden az olması nedeniyle tutmamıştır. Bu durum da doğal olarak yapılacak imar faaliyetlerini engellemiştir. Savunma giderleri, Dûyun-ı Umumiye'nin devletin ana gelirlerinin birçoğunu kendine toplaması, bütçe açıkları, borçlar, maaş ödemeleri gibi temel sorunlar, kurumların yeterli hizmet yapmalarını engellemiştir. Örneğin, 1900-1901 yılları malî bütçesine göre Nâfia Nezaretinin geliri, 21.902 lira, gider 38.927 lira olup bu giderin 37.367 lirası maaş ödemeleridir¹⁹³. 1900 yılı bütçesine göre Nâfia Nezaretinin genel bütçeden aldığı pay %2 civarındadır. Buna karşın Dûyun-ı Umumiye'nin aldığı ise

¹⁹² Hayri Mutluçağ, *a.g.m.*, Sayı 52, s.48-49.

¹⁹³ Charles Morawitz, *Türkiye Maliyesi*, (Derleyen: Maliye Tetkik Kurulu), Ankara 1978, s. 146.

%40 civarındadır¹⁹⁴. Neticede bütçede oluşan bu türlü olumsuzluklar imar faaliyetlerinin yeterli seviyeye ulaşmasını engellemiştir.

II. Abdülhamid dönemi Nâfia Nezaretinin malî kaynağı olarak görülen Ziraat Bankasının imar faaliyetlerinde etkin bir konumda olmadığı görülür. 1888'de Ticaret ve Nâfia Nezaretine bağlı bir kurum olan bankanın kuruluş nizamnamesinde, ziraat ve tarımı geliştirmek için bu alanla ilgili olan her türlü yatırıma malî kaynak sağlamayı amaç edinmiştir¹⁹⁵. İlk bakışta bağlı olduğu Nezaretin imar faaliyetlerinin kaynağı olarak algılansa da bunun mümkün olmadığı görülüyor. Ayrıca, halk temsilcilerinden oluşan ve köylü ile tarım kesiminin malî sorunlarını aşmak için kurulan Menaf-i Umumiye Sandıkları'nda biriken sermaye de bankaya aktarılmıştır. Bu sandıklarda yer alan birikimlerde de imara dair harcama söz konusu olmamıştır¹⁹⁶.

3- İmar Faaliyetlerinin Uygulanmasında Yer Alan Nizamnameler

XIX. yüzyıl Osmanlı imar sisteminin gelişmesinde ve etkin bir yapıya kavuşturulmasında imara yönelik çıkarılan ve uygulamaya konulan nizamnameler son derece önem arz eder. Bu nizamnameler imar ile ilgili konularda, teşkilat yapısı ve uygulamalara yönelik olarak çıkarılmıştır. Nizamnameler yoğun olarak başkentteki imar faaliyetlerine yönelik olarak çıkarılsa da, aynı şekliyle taşra kentlerinde de uygulanacağı ifade edilir. Taşradaki uygulamanın yürütücüsü, kentin mülki amiri ya da nizamname ile ilgili olan birim amirleri yetkili olmuştur.

XIX. yüzyılda teşkilat yapısına yönelik nizamnameler, nezaretler, vilayetler ve belediyeler ile ilgili olanlardır. Bunlara bağlı birimler ait nizamnamelerde ise imar uygulamalarına yönelik, bina, yol, demiryolları gibi imar işleriyle ilgili nizamnamelerdir. II. Abdülhamid dönemi imara ait, teşkilat yapısı ve uygulayıcısı olarak Nâfia nezaretinin teşkilat ve görevlerine ait nizamname yer alır. Ayrıca, bina yapım şartlarının belirlendiği Ebniye Yasası bu dönemde karşımıza çıkan imara yönelik önemli nizamnamelerdir. Bu nizamnameler önceki dönemlere ait nizamnamelerin devamı gibi görülse de zamanın ihtiyaçları göz önüne alınarak

¹⁹⁴ *Düstûr, Birinci Tertip*, c. 7, Ankara 1941, s.896-897.

¹⁹⁵ *Düstûr, Birinci Tertip*, c. 6, Ankara 1939, s136-142.

¹⁹⁶ Arslan Yüzgün, "Ziraat Bankası", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3, Ankara 1985, s.771-774; İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s.23.

geliştirilmiş ve değiştirilmiştir. Bu dönemde hazırlanan imara yönelik nizamnameler ve yasalar, kentlerin gelişimini sağlayarak Osmanlı kentlerinin de Avrupa kentleri gibi modern imar planlanmasına sahip çağı yakalayan kent anlayışında olması için yapılmaya çalışılmıştır¹⁹⁷.

a) Turuk ve Ebniye Nizamnamesi¹⁹⁸

1862'de yayınlanan nizamname, 49 maddeden oluşmaktadır. Nizamname, bir kentin yapılaşması ve bu yapılaşmada söz konusu şartların belirlenmesi için hazırlanmıştır.

Nizamnamenin ilk maddelerinde sokakların genişliği, biçimlenişi ve etrafının düzenlenişine dair bilgiler yer alır. Cami, iskele ve bunun dışındaki meydanlarda yani halk için ayrılan yerlere bina yapılması yasaklanmıştır. Sokak genişlikleri 6, 7, 9, 11 metre olarak sınıflandırılır ve her sokak bu standart ölçülerde olması gerektiği vurgulanır (Mad.1-4). Yerleşim alanı olan yada olmayan yerlerde yeni bir sokak çalışması ancak, ilgili kurumun sokağın yapılacağı yerin haritasını çıkarmasıyla mümkün olacaktır (Mad. 8). Sokak yapılmasında en önemli noktalardan biri de, cami, türbe, mektep, çeşme v.b. hayır binaları inşa edilirken nizamnamedeki sokak genişliğine uyulacak olmasıdır (Mad.10). Sokakların adlandırılması ve sokak üzerinde yer alan her yapının da numaralandırılması istenir (Mad. 35).

Sokaklar üzerinde yer alan binaların cephe çıkıntılarının sokağın genişliği ve düzenini bozmayacak şekilde olmasına dikkat edilmesi ifade edilir (Mad. 15-19 ve Mad. 37-40). Bina yükseklikleri, sokak üzerinde veya gerisinde olan binaların zeminden çatıya kadar kâgir binalarda 15 m., ahşap binalarda ise, 10 m. civarında olması ifade edilip binaların yüksekliklerinde kot farkına dikkat edilmesi gerekliliği üzerinde durulur (Mad. 20-23).

Sokaklar üzerinde yer alan binaların genellikle ahşap olmasından dolayı, yangın bölgeleri tespit edilerek bununla ilgili düzenlemelerde yapılmıştır. Özellikle bacaların yangına sebebiyet vermeyecek biçimde taş yada tuğladan yapılması şartı getirilmiştir. Fırın, hamam ve fabrika gibi ateşe dayalı üretimi olan binalar kâgir

¹⁹⁷ BOA, Y.PRK.TKM 18/27. (1307. Z. 04/22 Temmuz 1890)

¹⁹⁸ BOA, YEE. 36/6 (1278. Za. 25/24 Mayıs 1862)

olması ve ahşap malzemeye dayalı kapı gibi yerler de saçla kaplanması gerektiği vurgulanmıştır (Mad. 24-29).

Sokaklar üzerinde yer alan binaların, su, gaz, kanalizasyon gibi hizmetleri devlet tarafından yapılacağı ve bunlara ilişkin inşa ve onarım bedelleri bina sahipleri tarafından ödeneceği belirtilir (Mad. 30-34).

Nizamnamede, bir inşaata başlayabilmek için gerekli ruhsat ve ödemeler yapılmadan kesinlikle izin verilmeyeceği belirtilir (Mad. 40-41). Bu nizamnamede yer alan hükümlere ait düzenlemelerin İstanbul, Edirne, Bursa ile taşra şehir ve kasabalarında da geçerli olduğu ifade edilir. Ancak taşrada, nizamnamenin başkentteki uygulaması gibi olmaması, alınacak ücretlerin beşte bir oranında alınması gerektiği ifade edilir. Ayrıca nizamnamenin uygulama makamı, başkente nezarete bağlı ebniye müdürlüğü, taşrada ise valilikler ve şehirlerdeki binalardan sorumlu idari birimlerdir (Mad. 47-48).

b) Ebniye Kanunu¹⁹⁹

1848'de çıkarılan Ebniye Nizamnamesi ile şehirlerin imarında yer alan yapıların tasarımlarına ilişkin kurallar belirlenmiştir. Osmanlı Devleti'ndeki ilk imar mevzuatı olarak görülen nizamnamede, kamulaştırma, bina ruhsatı verilmesi, yol ve inşaat denetimi, yol ve sokak genişlikleri ile etrafına yapılacak bina yükseklikleri gibi kurallar yer almıştır²⁰⁰

1891-92'deki çıkarılan *Ebniye Kanunu*, XX. yüzyıl içerisindeki inşa ve imar konusundaki en önemli yasadır. 1970'lere kadar bazı maddelerinin uygulama alanı bulduğu bu yasa, Osmanlı Devleti'nde yer alan benzer yasalarla kıyaslandığında, belli bir düzen ve kuralları olan ilk modern imar yasası denilebilir.

Kanun, 12 fasıl ve 87 maddeden oluşmaktadır. Kanunun icra kurumu Dahiliye Nezaretidir. Kanununun içeriklerine bakıldığında *Turuk ve Ebniye Nizamnamesi* ile önceden yürürlükte olan ancak 1889-90'da düzenlenen *Ebniye Kanunu*²⁰¹,nda yer alan maddelerin tamamını kapsar. 1891-92 Ebniye Kanununun

¹⁹⁹ *Düstur*, Birinci Tertib, c.6, Ankara 1939, s. 1038-1053.

²⁰⁰ İlhan Tekeli, *a.g.m.*,s. 38.

²⁰¹ *BOA*, Y.PRK. TKM. 18/27 (1307. Z. 04/22 Temmuz 1890).

maddeleri, bir önceki binalarla ilgili yasaları tamamlayıcı nitelikte olup uzun yıllar geçerliliğini korumuştur.

Yasaya göre, sokaklar beş kısma ayrılıp genişlik ölçüleri değişmemiştir (Mad. 1). Yön ve genişlikleri belirlenen sokak üzerine yeni binaların yapılması ve eskilerinin onarımı yasaklanmıştır (Mad. 6). Binalı yada binasız yerlerde, yerel yönetimlerin yapacakları imar düzenlemelerine ait haritayı yaparak halka duyurmak zorundadırlar (Mad. 12). Boş olan hazine ya da şahsa ait arazilerin yapılaşması bir kurala bağlanmıştır. Bu araziler yapılaşmaya açılrsa dahi belli kamu yapıları için (Okul, karakol, mektep v.s) yer ayrılması ve yol, kaldırım, lağım yapımı için şehreminliğin belirlediği kurallara uyulması gerekliliği üzerinde durulur (Mad. 16). Sokalar üzerinde, yolun düzenini bozacak merdiven, set, mahzen penceresi gibi mimari unsurların inşası yasaklanmıştır (Mad. 29). İstanbul'da Boğaziçi ve Haliç sahilinde yer alan yalı ve köşklerin denize çıkma yapılarının yasak olduğu ifade edilir (Mad. 31).

Yasa, inşa ve tamir edilecek yapılardan alınacak vergileri yapıların mimari özelliklerine göre belirlemiştir. Binanın kat, oturduğu alan, büyüklük gibi unsurlara göre vergi oranları belirlenir (Mad. 52-64). Vergilendirmeler şehremanetlikçe yapılır. Okul, cami, hastane, saraya ait bina ve vakıf yapılarından vergi alınmaması ifade edilir (Mad. 65-75). Yasa, 1280 H. tarihli Turuk ve Ebniye nizamnamesinin devamı olarak görür ve 1292 H. nizamnamesi ile 1299 H. tarihli ebniye kanununu da geçersiz sayar (Mad. 87).

c) Nâfia Nezareti'nin Sûret-i Teşkil ve Vezâifine Dair Nizamname²⁰²

Nizamname, Nâfia nezaretinin teşkilat yapısı ve görevlerinden bahsetmektedir. Nizamname, iki bölüm ve on beş maddeden oluşur. Nizamname, 1870'de aynı adla ve sayıda maddeyle yer alan nizamnameyle aynıdır²⁰³.

Nizamnamenin ilk maddesinde, nezaretin, yol, köprü-geçit, demiryolları, maden, posta ve telgraf idarelerinden oluştuğunu yazar. Nezaretin bu idari yapılanması değişmeden devam etmiştir. Nezaretin başında bir nazır ve ona bağlı

²⁰² *Düstur*, Birinci Tertib, c. 4, İstanbul 1299 (1882), s. 470-473.

²⁰³ Agop Matasyon, *Nâfia Nezaretinin Suret-i Teşkil ve Vezâifine Dair Nizamname*, (Osmanlıca-Fransızca), İstanbul 1870.

olarak müsteşar, mektupçu ile demiryolu, maden, yol ve geçit-köprü işlerinden sorumlu bir mühendis ve konu ile ilgili bir memur bulunacaktır. Nezarete, başkanlığını müsteşarın yaptığı nafia meclisi yer alıp üyeleri de nezaretin idari birim amirleri olacaktır. Mühendis, teknisyen ve kalifiye işçi yetiştirilmesi amacıyla nezarete bağlı hendese-i mülkiye okulları yer alacaktır. Müsteşar ve altındaki tüm nezaret memurları Bâb-ı âli'nin izniyle tayin edilecektir²⁰⁴.

Nâfia nezareti öncelikle nezarete çalışacak olan memurların görev, yetki ve ücretlerini belirlemektir. Bu memurların gerek nezarete gerekse nezarete bağlı taşrada yer alan birimlerde, imara ilişkin yapılacak işler bir rapor halinde düzenlenerek en üst makamlar kanalıyla Bâb-âliye sunulacaktır. Müsteşar, bakanın yardımcısı ve danışmanı konumunda yer alıp bakanın olmadığı durumlarda yerine vekalet eder. Müdürler, bağlı bulunduğu birim işlerinden ve memurlarından sorumludurlar ve her müdürün maiyetinde birimlerini teftiş için müfettiş bulundurulacaktır. Müfettişler imara ilişkin konularda raporlar hazırlar ve bunlarla ilgili yazı ve ruhsatları inceleyip nezarete sunarlar. Ayrıca nafia meclisine üyelik ederler. Nezarete çalışan mühendislerin görevleri, imara yönelik işlerin üretimi ve düzenlemesini yapmak, bu konuyla ilgili eğitim almak ve en önemlisi imara yönelik konulardaki yenilikleri takip edip bunu nezarete bildirmektir²⁰⁵.

Nâfia meclisinin görevleri ise, memurların istihdamı, bilgi ve becerisinin artırılması yolunda eğitim verilmesi, eğitime yönelik okulların açılması, malî kaynak temini noktalarındaki çalışmaların nezarete iletilmesini sağlamaktır. Bu konularla ilişkin olarak yazışmalar mektupçunun görevidir. Muhasebeci ise bakanlık ve bakanlığa bağlı birimlerin gelir ve giderlerini tetkik eder ve bakanlığın onayına sunar²⁰⁶.

1892-93 yıllarında orman, maden ve imar işlerinin yürütülebilmesi için bir komisyonun teşkili ve görev düzenlemesi yapılır²⁰⁷. Düzenleme dokuz maddeden oluşur. Kurulan komisyon on iki kişiden oluşur ve padişapta bu komisyonda bir kişiye görev verebilecekti. Komisyon, demiryolu, şose, liman yapımı, bataklık

²⁰⁴ Agop Matasyon, *a.g.e.*, s.2-3.

²⁰⁵ *Düstur*, Birinci Tertib, c. 4, s.472.

²⁰⁶ *Düstur*, Birinci Tertib, c. 4, s.473.

²⁰⁷ *BOA*, Y.PRK. TNF 3/63 (1310.Z.30/15 Temmuz 1893)

kurutulması, orman ve madenlerden yararlanılması ve saraya ait toprak ve çiftliklerin ele alınması konularıyla görevlidirler.

4- İmar Faaliyetlerinde İşçi Ücretleri

Osmanlı Devletinin imar faaliyetlerinde yer alan işçilerin aldığı ücretler, yapılan inşa ve imarın malî kaynağının belirlenmesinde de son derece önem arz ediyor olmalıydı. Ancak mevcut bilgiler, işçi ücretlerinin imarın malî kaynağına ne derece etkisi olduğu konusunda yetersizdir.

Klasik Osmanlı döneminde Hassa Mimarlar Teşkilatı, inşa ve imar faaliyetlerinin yürütülmesinde en üst kurum olarak görev alır. Bu görev içerisinde de imar ve inşa işlerinde çalışacak usta, kalfa ve işçilerin ücretlerini tespiti ile ödemelerini sağlamaktır. Bu dönemde işçi ücretleri, mevsim ve para değerinin değişimine göre belirlenmiştir Genellikle gündelik olarak verilen işçi ücretleri ustaların yarısı kadardır. XVI. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'da, duvarcı, marangoz, taş ustalarının ücreti, inşaat mevsimi olan mayıs-aralık dönemlerinde 12 akçe, kış aylarında ise 10 akçe olarak verilmiştir²⁰⁸. İşçi ücretleri de buna paralel olarak 5 akçe civarındadır. Aynı dönemlerde altın fiyatların yükselmesi, savaşların olumsuz ekonomik yansımaları gibi sorunlar usta ve işçilerin ücret yetersizliğinden şikayet etmesine neden olur. Ayrıca özel olarak kendi işinde işçi çalıştıran zengin ve tüccar kesimin, dolgun ücret vermesi nedeniyle de devlet kendi inşa ve imarında işçi ve usta bulamaz. Bu durum Mimar Sinan tarafından saraya bildirilir ve ücretler 8 akçeye çıkarılarak ücret dengesizliği ortadan kaldırılır. Bunun yanında, devletin belirlediği ücretin dışında da ödeme yasaklanır²⁰⁹.

XIX. yüzyılda etkinliğini kaybeden Hassa Mimarlar Teşkilatı ortadan kalkmasıyla imar faaliyetlerinde de teşkilat yapısının değişmesiyle işçilerin durumları farklı bir konuma geçer. Saray, devlet kurumları ve özel teşebbüslere ait işçiler yer almaya başlar. Bu dönemlerde işçi ve işveren ilişkileri noktasında bilgiler yetersizdir.

²⁰⁸ Fatma Afyoncu, *a.g.e.*, s. 58.

²⁰⁹ Hüseyin Başar, *Tarihsel Süreç İçerisinde Bina Yapım Yönetim Örgütlenmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1997, s. 45. Ayrıca XVI. yüzyılda imar faaliyetleri içerisinde yer alan işçilerin durumu ve malî portresi için, Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, c. I-II, Ankara 1972.

1876-1908 yılları arasında işçilerin pozisyonu yasal bir çerçeveden yoksun olarak karşımıza çıkmaktadır. Günlük çalışma süresi on altı saati bulmaktadır. Mecelle, gün doğumu ve gün batımını günlük çalışma zamanı olarak belirler. İşçi ücretleri 6-7 kuruş civarında olup çalışma şartları yabancı şirketlerde çalışanlara göre daha zor ve ucuzdur²¹⁰. Özellikle demiryollarında çalışan yerli işçinin ücreti yabancı işçilerden daha aşağı tutulmuştur. Hicaz Demiryolu inşasında işçi olarak askerler çalıştırılmaktadır. Askerler, 26 gün üzerinden aylık 100 kuruş ve ikramiye ile günlük ortalama 4 kuruş maaş alıyordu²¹¹. 1880’de Nâfia Nazırı Hasan Fehmi Paşa’nın Anadolu’nun imarı noktasındaki raporunda işçilerin ücret, sosyal haklar gibi durumlarına değinilmemiştir. Sadece, yapılacak imar faaliyetlerinin %80 masrafının *amele-i mükellefe* (mecburi işçi) çalıştırılarak karşılanacağından söz eder²¹². II. Abdülhamid döneminin imara dair en ciddi istatistiki çalışma olarak gösterilen bu raporda dahi işçi ücretlerinin yer almayışı inşa ve imarda bu ücretlerin malî getirisinin boyutunun ne olduğu hakkında bilgileri yetersiz kılmaktadır.

Ülkede serbest piyasada çalışan işgücü için standart bir ücret tarifesi yoktu. Devletin işçi ücretlerine herhangi bir müdahalede bulunmuyordu. Bu kesimde çalışan işçilerin ücretlerini de serbest piyasa şartları belirliyordu. Muhtemelen küçük çaplı inşaat işleri götürü usulü usta ve yanındaki işçilerden oluşan bir grup tarafından alınıyordu. Dolayısıyla ustanın yanında çalışan işçilerin ücretlerini usta tayin ediyordu. Ancak daha büyük çaplı inşaat ve tamirat işlerinde muhtemelen müteahhitler devreye giriyordu.

İşçiye tayin edilen ücretler konusunda en net bilgileri Saraya ait belgelerde bulabiliyoruz. İşçi ücretlerindeki standartlar ise işçinin maharetine göre değişiyordu. Örneğin, Haziran 1888 tarihinde Yıldız Sarayı tamiratında çalışan işçiler bu şekilde ücret alıyordu. İşçiler gündelik usulüyle çalışıyordu. En yüksek yevmiyeyi *işbaşı-ustabaşı* alıyordu. Daha sonra farklı daldaki ustalar değişken ücret alıyordu. Neccarların hepsi aynı fiyata çalışmıyordu. Neccar Andon yevmiye 20 kuruş alırken aynı yerde çalışan Ohannis 17 kuruş alıyordu. Yine nakkaş Hasan 18 kuruş alırken

²¹⁰ Mesut Gülmez, “Tanzimat’tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)” *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul 1985, s.794.

²¹¹ Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 1994, s.118.

²¹² Mutluçağ, *a.g.m.*, s. 21.

aynı işi yapan Mustafa 17 kuruş alıyordu. Marangozlardan biri 20 kuruş alırken diğeri 17 kuruş alıyordu²¹³. İnşaat işlerinde çalışan işçilerin ücretleri diğeri işyerinde çalışan işçilerin ücretlerinden aşağı değildi. Yine aynı yıla ait bir kayıтта Marangozhane-i hümayunda çalışan maaşlı marangozlardan ortalama ücret alan ustanın yevmiyesi de yaklaşık 16 kuruşa gelmekteydi²¹⁴.

1892-93 yıllarında, işçi yevmiyelerini gösteren haftalık jurnaller ve senetler yer alıp bu belgelerden Maslak Kasırlarının onarımlarına dair bilgilerde elde ediyoruz. Belgelerde yabancı işçilerinde çalıştığı görülmektedir. Yapılacak onarıma ait duvarcı, neccar, silici, tenekeci, hamal gibi işçi sınıfları yanında Mardiros Ohannes, Dimitri Yorgi, Fehim Aslan, Evren Fehim, Eyüp Abdullah, Kostı Hristo ve Petro Yorgi adlı işçilerde yer almaktadır. 1895 yılı Maslak Kasırlarının onarımına ait işçi jurnal ve belgelerinde, duvarcı, neccar, sıvacı 20 kuruş, silici ve tenekeci 18 kuruş ve hamal 9 kuruş gündelik aldığını görüyoruz. Aynı meslek grubundan olup farklı ücret alınması da yetenekle ilgilidir²¹⁵.

II. Abdülhamid dönemi mimarlarından olan Raimondo d'Aranco'nun 1894-95 yıllarında sarayın, yol ve çeşme gibi hayır işleriyle ilgili imar faaliyetlerine ait ödeme kaydında, inşaatlarda çalışanların ebniye nizamnamesine göre ödemesinin yapılmasına ve bir kalfanın (usta) yevmiyesinin 50 kuruş olduğunu öğreniyoruz²¹⁶.

Yukarıda söz konusu belgelerde geçen işçi ücretlerine bakıldığında işçi ve usta arasındaki ücretin yarı yarıya olduğu gözlenir. Ortalama on işçinin bir haftalık inşa ve tamirden aldıkları ücretin toplamı yaklaşık 1000 kuruşu geçtiği gözlenir. Mimar d'Aranco'nun yaptığı işler karşılığı saraydan alacağı ücret yaklaşık 30 lira olduğuna ve işi aynı zamanda bitirdiği düşünülürse bir imar faaliyetine giden paranın 3/1'inden fazlasını işçi ücretleri oluşturmaktadır. Bir imar faaliyetinde keşif bedellerinin dışında işveren, işçi paylarıyla birlikte malzeme tutarlarının da tespit edilmesiyle imar faaliyetlerindeki malî portrenin oranları net olarak ortaya çıkacaktır.

²¹³ BOA, Y.PRK HH. 22/1.

²¹⁴ BOA, Y.PRK.ASK 69/26.

²¹⁵ Havva Arslangazi "Maslak Kasırları", <http://www.dergi.org/152001/1302.htm>.

²¹⁶ BOA, İ. Evkaf 1312 B.14 (10 Ocak 1895)

İKİNCİ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İMAR FAALİYETLERİNİ MEYDANA GETİREN ORTAM VE BU ORTAMA ETKİ EDEN FAKTÖRLER

A) OSMANLI DEVLETİ'NDE BATILILAŞMA DÖNEMİ İMAR ORTAMI

1- Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma Hareketleri

Osmanlı İmparatorluğu, ilk toprak kaybettiği 1699 Karlofça Antlaşmasıyla birlikte zamanla arkası kesilmeyen bir toprak kaybına başlamıştır. Özellikle askerî alandaki yenilgiler ve bunun sonucu devletin toprak kaybetmesi, devletin eski ihtişamına kavuşabilmesi için ciddî anlamda bir reforma ihtiyaç duyulmasına sebep olmuştur. Bu da, ilim ve teknolojiye ileri gitmiş olan batı ile ilişkilerin geliştirilmesi sonucunda Batılılaşma anlayışıyla mümkün olacaktır.

XVII. yüzyıl başlarında, doğal sınırlarına ulaşmış olan Osmanlı Devleti'nde, artık bu dönemden sonra *gerileme* ve *çöküş* adıyla tanımlanan dönem başlar. Bu çöküntüdeki en önemli etkenlerden biri de Avrupa'daki toplumsal yapıdaki değişikliklerin eş zamanlı olarak Osmanlı toplumsal yapısında ortaya çıkmamasıdır. Bunun da en önemli etkeni *Merkezi Devlet* anlayışıdır. Gücünü dinden ve gelenekten alan padişah bu gücün devamı için halktan kopuk bir merkezî yönetim ile güçlendirilmiştir. Merkezî yönetim, siyasal ve malî gücü elinde bulundurduğu için sanayi ve ticaret önemli ölçüde, yönetimde hak sahibi olmayan, hrîstiyen nüfusa bırakılmıştır.

Osmanlı Devleti'nde toprak düzeni, Selçuklu Devleti'ndeki *İkta*'ya benzer *Tımar* sistemine dayalı bir yapıya sahiptir. Uzun yıllar bu sistemle gücü elinde tutan devletin, Tımar sisteminin bozulması ile yönetim ve siyasî yapısında değişimler ve gerilemeler başlamıştır. Bunun temelinde yatan malî sıkıntıların baş göstermesi ve bu sıkıntıların had safhaya ulaşmasıdır. Coğrafi keşiflerle birlikte ticaret yollarının değişmesi, Amerika'da çıkarılan madenlerin Avrupa'da ekonomik bunalıma ve

fiyatların yükselmesine yol açması, savunma harcamaları, kapitülasyonlar gibi ekonomik olumsuzluklar Osmanlı Devleti'nde çok büyük bütçe açıkları meydana getirmiştir. Bunu aşmak için sikkenin değeri düşürülür, tımar gelirleri satışı gibi önlemler ortaya konulsa da halk fakirleşmeye, mülkiyet hakkı kamudan özele geçmeye başlar. Ancak, özel mülkiyet batıdaki gibi sermaye birikimini sağlayamamıştır²¹⁷.

Tımar sisteminin çökmesi ile yerine çözüm getirilememesi, tarım ve sanayide gelişmenin olmaması, böylesine geniş topraklara sahip bir İmparatorluk hâlini almış Devleti, batı karşısında güçsüz duruma sokmuştur. Toplumsal yapıdaki gerileme ve bozulmanın neticesinde devletin kurtarılması işi yönetici sınıf yüklenmiştir²¹⁸. Böylece batılılaşma çabaları da yönetici kademesiyle başlar.

XVII. yüzyılda, batıda, üretim ve ticaretin gelişmesi ve yeni pazar arayışlarını doğurması sonucunda doğuya özellikle Osmanlı Devleti'nin üzerine ilgi artar. Osmanlı Devleti, bu ilginin neticesinde yüzyılın sonunda Batıdan sanayi ürünleri alan ve hammadde satan bir devlet konumundadır.

XVIII. yüzyılda İngiliz ekonomisi, Sanayi Devrimiyle birlikte yeni bir döneme girerek sanayileşmedeki hızı ve dış ticaretindeki büyümesi artmıştır. 1838 Osmanlı-İngiliz ekonomik sözleşmesi ve takip eden süreçte diğer batılı devletlerle yapılan sözleşmeler neticesinde Osmanlı Devleti bir açık pazar hâlini alır. Ekonomik etkinlik açısından Osmanlı devletinin dış ticareti üzerinde, I. Dünya savaşına kadar İngiltere, Fransa ve Avusturya önemli bir yer tutar. 1878 Berlin Kongresi'nden sonra Almanya'nın kontrolüne girer.

Osmanlı Devleti zengin hammadde kaynakları, geniş pazar olanakları, coğrafi konumu ve bünyesini oluşturan etnik bileşimi ile, kendi üstünlükleri için mücadele eden sanayileşmiş ülkelerin ilgisini çeken bir bölgedir. Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı yönetici kademesi tarafından çağa ayak uydurmak amacıyla ortaya atılan reformlar ya da batılılaşma, gerçekte devletin bağımlılığı ve denetimi

²¹⁷ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Niyazi Berkes, *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi*, I, İstanbul 1969

²¹⁸ Niyazi Berkes, *a.g.e.*, I, s. 27.

için batı ülkelerinin hesaplı politika aracı ve bu alanı da batıya açmak olarak görülür²¹⁹.

Osmanlı yönetim kademesince benimsetilmeye çalışılan, hukuksal alandaki yeni düzenlemeleri kapsayan Tanzimat hareketi de batılı ülkelerin istekleri doğrultusunda bir sistem anlayışının kurulmasına yönelmiştir. Tanzimat Fermanı'nın batı ile her alanda ilişkilere yer verilir. Ancak iç işlerine müdahaleye açık olarak yer verilmez. Islahat Fermanı'nda ise iç ve dış siyasette yabancı müdahalesine imkân verir özellikler bulunmaktadır.

Batılılaşma adına yapılmış olan yenileşme hareketlerinin özü, batıya entegrasyon ve devletin çağı yakalama adına batılı olmak gibi kabul edilebilir. Ancak bu anlayışa karşıt görüş olarak, ekonomik ve toplumsal gelişme açısından Türk milliyetçiliği hareketi de var olmuştur. Neticede bu karşıt görüşte, batıya mahkumiyet ve dış borçlanmadan kurtaramamıştır. Nitekim İttihat ve Terakki'nin devleti, İngiliz ve Fransız etkisinden kurtarmak isterken, Almanların ekonomik pazarı hâline dönüştürmekten de kurtaramamıştır.

Osmanlı batının bilgi ve teknolojisinden faydalanmak amacıyla çıktığı batılılaşma çabaları, Batılıların Osmanlının zayıflığından faydalanarak ekonomik, siyasî ve askerî alanlarda menfaatlerinin oluşmasıyla son bulmuştur. Böylelikle, XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti, batının yarı sömürgesi hâline dönüşmüştür. Osmanlı Devleti, batıya karşı koymanın çözümünü de batılılaşmak olarak görmüştür²²⁰.

Osmanlı Devleti'nde batılılaşma, Avrupa ile olan ilişkilerin özellikle saray çevresi ve Osmanlı ileri gelenleri üzerinde bir beğeni ve yaşam şeklini ortaya koymuştur.

Batı ile yapılan ekonomik ilişkiler sonucunda, Osmanlı ülkesine giren lüks tüketim mallarının oluşturduğu beğeni ortamı, batılı ülke elçiliklerinin İstanbul'daki sosyal ve kültürel hayatı, Avrupalı seyyahların Osmanlı topraklarındaki gezileri, Avrupa'da görevli Osmanlı elçilerinin yazmış oldukları sefaretnameleri, matbaanın

²¹⁹ Ayşe Nasır, *Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul 1991, s.9.

²²⁰ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s. 8.

açılması gibi çok önemli toplumsal değişimler, kültürel değişimi getiren önemli etkenler olarak görülmektedir.

Osmanlı Devleti, kapitülasyonlarla birlikte ithal malların açık pazarı hâline gelmiştir. Avrupa'dan getirilen çeşitli dokuma türündeki kumaş²²¹, mücevher gibi süs niteliği taşıyan mallarının tüketiminin arttığı gözlenir. Lüks tüketim mallarına sadece saray ve çevresinde değil, halk kesiminden de talepler olduğu gözlenmiştir²²².

Osmanlı dünyasına giren Avrupa malları beraberinde kendi *estetik ve sanat* anlayışını da getirmiştir. Bu etkinin en çabuk belirip yerleştiği alan da sanat alanı olmuştur. Özellikle bu etki süsleme alanında hâkim konuma geçmiştir. Küçük el sanatları yoluyla gelen etki, mimarîden önce kumaş süslemelerinde hâkim olmuştur.

Mimarî alandaki batı etkisinin de öncelikle süslemelerde görülmesi ve Barok²²³ üslup özelliklerinin uzun süre kapı, pencere gibi yapı elemanları ve süslemelerde kullanılması, bina tasarımına geçmesinin uzun zaman alması Osmanlı Mimarîsinde de etkileşimin küçük el sanatları yoluyla gerçekleştirildiğini gösterir²²⁴.

Osmanlı Devleti'nin özellikle *Klasik Dönem* diye adlandırılan her alandaki gücünün zirvesinde olduğu zamanlarında, Avrupa'dan öğrenilebilecek herhangi bir şeyin olmadığı düşüncesinden hareketle XVIII. yüzyılın sonuna kadar dış ilişkiler açısından *Elçilik* kurumu yeterince çalıştırılmamıştır. Buna karşılık Batılılar, İstanbul'un fethinden sonra İstanbul'da daimi elçi bulundurmışlardır.

Ticarî faaliyetler için İstanbul'da bulunan Avrupalı tüccarlar ve oryantalizmin etkisiyle İstanbul'a gelen meraklılar ile gezginlerin meydana getirdiği nüfus yoğunluğu, elçiliklerin *Pera* ve *Galata*'da kendi mimarlarına yaptırdıkları

²²¹ Feryal İrez, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Saray Mobilyası*, Ankara 1989, s.17.

²²² Ayda Arel, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarîsinde Batılılaşma Süreci*, İstanbul 1975, s. 10.

²²³ Barok, 1600-1750 yılları arasında yer alan Avrupa sanat üslubudur. Portekizce "brocco" kelimesinden ortaya çıkar. Kelime anlamı, muntazam olmayan incilerdir. Sanat üslubu olarak ilk kez mimarîde sonra heykelde görülmektedir. İtalya, Almanya, İspanya, Portekiz, Avusturya, Belçika gibi Avrupa ülkelerinin dışında Latin Amerika'ya kadar yayılmış bir üsluptur. Türkiye'de barok üslup 1730-1854 yıllarında görülür. Geleneksel Osmanlı süsleme formlarıyla barok formların birlikte kullanılması "Türk Baroğu" kavramını ortaya koymuştur. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Doğan Kuban, *Türk Barok Mimarîsi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul 1954, Doğan Hasol, *a.g.e.*, s.62-63.

²²⁴ Ayşe Nasır, *a.g.e.*, s. 13.

gösterişli elçilik binaları ile bu binalarda düzenlenen etkinlikler de kültürel değişimde etken rol oynar. Farklı sebeplerle Osmanlı topraklarında bulunan batılılar beraberlerinde kendi hayat anlayışlarını da getirmişlerdir. Bu anlayışta, Pera ve Galata civarında Avrupa yaşam tarzının küçük bir ölçeğini ortaya koymuştur.

1718 yılında Sadrazam Damat İbrahim Paşa, Avrupa ile ilişkileri güçlendirme yoluna gitmiştir. Devlet, bu amaçla, Fransa'ya Yirmisekiz Çelebizade Mehmet Efendi elçi ve 1725'te de Viyana'ya Ömer Efendi adında bir görevliyi Şehbender (Ticari Ateşe) olarak yollamıştır²²⁵. 1792'de III. Selim döneminde elçilikler daimî ve ikamet hâlinde açılmaya başlamıştır. İlk elçilik 1793'te Londra'da açılmıştır²²⁶. Bu dönemden sonra da Avrupa'da elçiliklerin açılması hız kazanmıştır. Osmanlı devletinin bundaki asıl amacı, batılı devletler hakkında bilgiler edinmek ve bu sayede batıyı tanımaktır. Bu elçiliklerde çalışan Türk ve gayri müslim görevliler batı kültürünü öğrenerek yurda döndüklerinde devlet kademesinde batılı anlayıştaki kadroları oluşturarak ve günlük yaşamlarında da sanatın her alanında etkin rol üstlenerek Osmanlıda batılı yaşam tarzını örnek teşkil eden kesimi meydana getirmişlerdir.

1727'de İbrahim Müteferrika ve Sait Çelebi tarafından ilk Türk matbaası açılır ve burada Türkçe kitapların basılmasıyla da geniş bir kitlenin Avrupa'yı tanınması sağlanır²²⁷. Yirmisekiz Çelebi Mehmet Sait Efendi, elçilik görevi sırasında bulunduğu Fransa'da gördüklerini yazarak bir *Sefaretname* meydana getirmiştir²²⁸. Eserde, Fransa'da krallık ve çevresinin yaşam biçimine, îmar işlerine geniş yer vererek beğendiği sarayları, bahçeleri, eğlence ve törenleri ayrıntılı bir biçimde anlatmıştır. Sefaretname'nin 1737'de Müteferrika'nın matbaasında basılmasıyla Osmanlı dünyasında, Fransa hakkında, geniş bir kitle bilgi sahibi olmuştur.

XVIII. yüzyıl başlarında Osmanlı Devletindeki her alandaki düşüş ve özellikle toprak kaybına neden olan savaşlar askerî alanda bir reform yapılması

²²⁵ İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*,5, Ankara 1995, s. 170.

²²⁶ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara 1993, s. 62.

²²⁷ Bernard Lewis, *a.g.e.*,s. 52.

²²⁸ Osmanlı Devleti'nin Elçilik faaliyetleri hakkında geniş bilgi için bkz. Ercüment Kuran, *Avrupa'da Osmanlı İkame Elçiliklerinin Kuruluşu ve Elçilerin Siyasî Faaliyetleri, (1793-1821)*, Ankara 1968.

gerekliliğini ortaya koyar. Bu nedenle ilk reform çalışmaları geri kalmışlığın en iyi göstergesi olan askerî alanda başlamıştır.

XVIII. yüzyılda Fransa uzun bir süre Osmanlı Devleti'ne askerî alanda uzman ve teknik destek sağlamıştır. Bunun da tek nedeni Avusturya ve Rusya gibi devletlerin Osmanlı toprakları üzerinden denizlere açılmasına engel olmak içindir. İlk olarak 1716'da Rochefort adlı Fransız subayı, Osmanlı ordusunda yabancı mühendislerden oluşan bir kıta için taslak sunar, ancak bir sonuç alınamaz²²⁹.

Sultan I. Mahmut (1730-53) döneminde, askerî alanda ilk kez batılı uzmanlardan yararlanılmıştır. Humbaracı Ahmet Paşa olarak bilinen Fransız asıllı Comte de Bonneval 1731'de Osmanlı ordusunda batılı tarzda humbaracı kıtalarını düzenlemekle görevlendirilmiştir²³⁰. Humbaracı Paşa ordu ıslahının dışında Üsküdar Toptaşı'nda kurulan Hendesehane'de matematik dersleri vermiştir²³¹.

Sultan III. Mustafa (1757-74) döneminde, Macar asıllı Baron de Tott tarafından topçu sınıfı düzenlenmiştir. Fransız çıkarlarına hizmet eden bu şahıs, Fransa'dan getirttiği teknik ekiple; Mühendishane'yi ve Topçu Ocağını kurup Tophane'yi düzene sokup yeni tip toplar yaptırmıştır. Ayrıca eğitimci yönü olması nedeniyle, Osmanlı Devleti'nde ilk kez Türk gençlerini öğrenim için Avrupa'ya göndertmiştir.

Sultan I. Abdülhamit (1774-89) döneminde Sürat topçuları kaldırılmış, Avrupalı uzmanların bir çoğu ülkeden ayrılmıştır. 1782'de Sadrazam Hâilil Hamit Paşa tarafından teknik eleman ihtiyacını karşılamak için Fransa'dan uzman talep edilerek 1783'te bir grup Fransız Mühendis getirilmiştir. Fransa'dan gelen bu mühendis grubu Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'u yeniden düzenleyerek batılı öğretim standartlarına erdirmişlerdir²³².

Sultan III. Selim döneminde askerî alandaki ıslahatlara ve buna bağlı olarak askerî ve denizcilik okullarına önem verilmiştir. 1793'te Mühendishane-i Berri-i Hümayun kurulmuştur. Açılan okullarda Fransız uzman ekip ve eğitmenlere büyük

²²⁹ Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 47.

²³⁰ Ahmet Halaçoğlu, "Humbaracı", *T.D.V.İ.A.*, c. 18, İstanbul 1998, s. 349-350; Bernard Lewis, *a.g.e.*, s. 48.

²³¹ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s. 8.

²³² Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s. 9-11.

ölçüde yer verilip Fransızca zorunlu ders kapsamına alınır. Fransız uzman ekip Türkiye’de 1793-1807 yılları arasında görev almıştır²³³. Fransız uzman ekiplerinin eğitimdeki etkinliği, batı kültürünü ve Fransızca bilen bir Türk askerî personel grubunu ortaya çıkarmıştır.

Sultan II. Mahmut döneminde batılılaşma konusundaki çalışmalarda, daha çok sultanın kişisel isteklerinin ön plana çıktığı görülmüştür. Yeniçeri ocağı kaldırılıp yerine Avrupaî tarzda eğitilmiş ve donanımlı Asakir-i Mansure-i Muhammediye adlı bir ordu kurulmuştur. Bu dönemde uzman ekip Prusya ve Avusturya’dan getirilmeye başlamıştır²³⁴. 1835’te Prusyalı Teğmen Helmuth von Moltke ile başlayan askerî alandaki yenileşme hareketini, Almanya’nın Osmanlı devleti üzerindeki ekonomi ve siyasete de bağlı olarak, Osmanlı ordusu ve eğitim kurumlarında bir Alman ekolü hâkimiyeti takip etmeye başlar.

1878 Berlin Kongresinde, ciddi anlamda zararlı çıkan Osmanlı Devletinin, Bismarck hükümetinin ılımlı barışçıl politika izlemesi neticesinde Almanya’ya yaklaşımı daha da artmıştır. Ayrıca Rumeli’nin elden çıkmasıyla ortaya çıkarılan *Panislamizm* politikasını da destekleyen Almanya’nın asıl amacı ekonomik çıkarlarını korumak olmuştur. Ordu, sivil yönetimdeki düzenlemeler ve demiryolu yapımı Almanların Osmanlı üzerindeki nüfuzunu gösteren en önemli etkenlerdir. Ordu ve sivil idareyi düzenlemek için Almanlardan uzman talep edilirken Osmanlı Sultanı’nın da bu ilişki ve desteği son derece arzu ettiği görüşü beyan edilmiştir²³⁵.

14 Temmuz 1880’de Osmanlı ve Alman Hükümetleri arasında yapılan sözleşme gereği, Osmanlı Devleti kadrolarında çalışacak Alman uzman ekibe farklı ücret verilecektir. Osmanlı memuru olarak hizmet görmelerine rağmen, Almanya’daki görev ve unvanları değişmeyerek, görev süresi boyunca da maaşlarının Osmanlı Hükümeti tarafından ödenmesi kararlaştırılmıştır²³⁶.

Sultan II. Abdülhamid’in Alman büyükelçisi Von Hatzfeld kanalıyla istediği dört subay, 11 Nisan 1882’de İstanbul’a gönderilmiştir. Bunlar, Albay Kaehler,

²³³ Bernard Lewis, *a.g.e.*, s.60.

²³⁴ Bernard Lewis, *a.g.e.*, s.82.

²³⁵ İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara 1981, s.26.

²³⁶ İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s.47.

Yüzbaşı Kamphövener, Yüzbaşı von Hobe ve Yüzbaşı Ristow'dur²³⁷. 1885'te Kaehler'in ölümüyle yerine Colmar von der Goltz getirilmiştir²³⁸. Goltz'un on iki yıllık çalışma döneminde, Türk subaylarında Alman ekolü hayranlığının artmasını sağlamış, Harbiye Mektebi için ders kitapları hazırlamış²³⁹, Osmanlı-Alman ordularının eğitim ve donanım açısından entegrasyonu sağlamaya çalışılmıştır. Goltz'un bu girişimleri sonucunda da Alman silah fabrikalarına verilen silah siparişlerinde artış gözlenmiştir²⁴⁰. Almanya'dan reform için subaylar istenirken Osmanlı subayları da eğitim için buraya gönderilmiştir²⁴¹.

XVIII.-XIX. yüzyıllar boyunca Osmanlı Devleti'nde ordunun modernizasyonu için getirtilen Avrupalı askerî uzmanlar, sadece askerî alandaki eğitimle değil, düşünce alanında da genç subaylar üzerinde etkili olmuşlardır. Batılı uzmanların, öncelikle orduda görevlendirilmesi ve tüm reform hareketlerinin orduyu hedef alması, XIX. yüzyıl boyunca kurulan okullarda gerçekler hakkında yeni ve daha açık bir anlayışa sahip, seçkin bir grubun yetişmesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nin batıya açılımın önemli bir noktasını oluşturan askerî okullar gelecek dönemlerde ülkenin kaderini tayin eden anlayışları ortaya çıkaran kesimleri oluşturacaktır.

Bu dönemdeki Alman etkisi nedeniyle, özellikle başkentte, Alman tüccarların, yatırımcıların, uzman personelin oluşturduğu bir kitle oluşmuştur. Bu kitleye ait birahaneler, lokantalar ve müzikhollerin Beyoğlu'nda yoğunlaştığı gözlenir. 1889'da İstanbul'daki Almanların sayısının üç bini geçtiği söylenir²⁴².

2- Osmanlı Mimarîsinde Batılılaşma Anlayışı

Osmanlı Devleti'nin Batılılaşma hareketleri içerisinde yer alan Avrupa'ya elçiler göndermesindeki amaçlardan biri de bu ülkelerdeki yaşayış, hayat tarzları, şehirlerin durumu, yaşanılan mekânlar-mimarî hakkında Osmanlı Devleti ve toplumunun bilgilendirilmesidir.

²³⁷ İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s.59-60.

²³⁸ Kemal Turan, "II. Abdülhamid Dönemi'nden 1918'e Türk-Alman Askerî Eğitim İlişkileri", *Yeni Türkiye, 701 Osmanlı Özel Sayısı I, Siyaset ve Teşkilat*, Sayı 31, Ankara 2000, s.301.

²³⁹ Kemal Turan, *a.g.e.*, s.303.

²⁴⁰ İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s.66,68-69.

²⁴¹ İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s.67.

²⁴² İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s.32.

1720-21 yıllarında Paris'e elçi olarak gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi, Fransa'da bulunduğu süre içerisindeki gözlemlerini kaleme aldığı *Sefaretname*'sinde anlatmıştır. Ülkeye dönüşünden sonra, burada gördüklerini ve yaşadıklarını, Sultan III. Ahmet ve Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'ya anlatarak onları çok etkilemiştir. Paris'ten getirilmiş olan saray ve bahçe resimleriyle Kağıthane'nin düzenlemesi yapılmıştır. Hâliç ve Boğaziçi'nde saray, yalı, köşk inşası, batılı anlayışta bahçe düzenlemeleri, eğlence ve tören gibi Avrupaî tarzdaki yaşam biçimi Osmanlı'nın özellikle saray hayatının yaşam anlayışı şekline dönüşmüştür²⁴³. Kağıthane ve Hâliç'teki bu tür mimarî düzenlemeler neticesinde Osmanlı mimarîsinde batılılaşma, Lâle Devri ile başlamış olur.

Osmanlı mimarîsinde batılılaşma, Kağıthane (Sadâbâd) düzenlemesi olarak bilinen çalışma, ilk örnek olarak karşımıza çıkar. Düzenlemede dere ıslahı, sultana ait saray ve köşk inşası, hazine arazisi üzerinde devletin diğer ileri gelenleri için köşk inşası gibi mimarî faaliyetler içerir²⁴⁴. Yapıların planları ve düzenleniş biçimleriyle Fransız mimarîsinden etkilenmiştir. Edebiyatımıza da konu olan, Kağıthane mesireliği ve Sadâbâd Sarayının güzelliği, dönemi bütün ihtişamıyla yaşamış şair Nedim'in şu dizeleriyle günümüze kadar hafızalarda canlılığını korumaktadır:

Bir safâ bahşedelim gel şu dil-i nâ-şâda

Gidelim sevr-i revânım yürü Sa'd-âbâd'a

Osmanlı Mimarîsinde batılılaşmanın ilk dönemlerinde, özellikle süslemede hâkim anlayış Barok üsluptur. Topkapı Sarayı'ndaki III. Ahmet'in yemiş odasındaki bezemeler, mekânı hacimsel anlamda genişleten, perspektif etkili ve bezemelerde kullanılan renklerdeki natüralist etkiler Barok üslubun hâkimiyet anlayışının bir göstergesidir²⁴⁵.

Lâle Devri mimarîsinde, kentsel ve dış mekânlar önem kazanmaya başlar. Bu

²⁴³ Robert Mantran, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi, I-II*, (Çev: Server Tanilli), İstanbul 1995, s.333.

²⁴⁴ Semavi Eyice, "Tarih İçinde İstanbul ve Şehrin Gelişmesi", *Atatürk Konferansları VII 1975*, Ankara 1980, s.134.; Necla Arslan Sevin, "Batılılaşma Dönemi Osmanlı Sarayları", *Türkler*, c. 15, Ankara 2002, s. 374.

²⁴⁵ Batılılaşmanın resim alanındaki yansımaları için bkz. Günsel Renda, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı*, Ankara 1977.

dönemin en önemli mimarî türleri, barok tarzlı çeşme, sebil ve türbelerdir. Anıtsal mimarîde, barok üslubu yansıtan en önemli örnek, I. Mahmut ve III. Osman döneminin yapısı olan *Nuruosmaniye Camii*'dir. Yapının inşasında, klasik Osmanlı mimarîsinin geleneksel inşa anlayışı terk edilerek Osmanlı mimarîsine batılı tarzda yeni anlayış getirilmiştir²⁴⁶.

Barok akım, Avrupa mimarîsinde bir dönemin simgesi kabul edilir. Osmanlı mimarîsinde de kısmen biçim değiştirerek "Osmanlı Baroğu" adıyla uygulama alanı bulan Barok tarz, özellikle başkent eserlerinde kendine özgü bir üslup özelliği yansıtır. Bu özellik, İtalyan Baroğunun etkili bir görünümünü ortaya koyar. Burada vurgulanması gereken husus, mimarîde dış etkili unsurların, uygulayıcı Türk mimarları tarafından özümşenerek yeni bir anlayışın ürünü olarak ortaya konulmuş olmasıdır²⁴⁷.

III. Selim ve II. Mahmut döneminde, kent dokusuna hâkim olan kışla ve okul gibi askerî alandaki inşa faaliyetlerine girişilmiştir. Bu da askerî alandaki yenileşmenin mimarî alana yansımalarının doğal bir sonucu olarak karşımıza çıkar. Bu dönemde kurumsallaşan devlet anlayışında yeni bina yapım ihtiyacı, işlevi ve türleri farklı mimarî oluşumları ortaya koyması sivil mimarî dönemini de başlatmıştır. III. Selim döneminde ilk kez yabancı bir mimar kullanımı söz konusudur. *Mimar Melling*'in, Sultan'ın kız kardeşi Hatice Sultan için inşasını gerçekleştirdiği sarayın önemi, batı mimarî anlayışının bir batılı mimar tarafından Osmanlı sivil yapısında uygulanması ve bunun öncülüğünün saray tarafından yapılmış olmasıdır.

1839 yılına gelinceye kadar Osmanlı mimarîsinde, batının etkisi ciddi anlamda görülmemiştir. Mimar Melling'in Osmanlı mimarîsinde batı kaynaklı mimarîyi ortaya koymasından sonra inşa edilen yapılarda üslup olarak en fazla tercih ettikleri mimarî anlayış olmuştur. Mimarîde, Antik Yunan ve Roma mimarîsinde görülen giriş ve cephelere özgün olan, üçgen alınlıklı ve akroterli, sütunlu mimarî biçimlerin yer aldığı düzenlemeler kullanılmaya başlar. Aslında bu

²⁴⁶ Afife Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 4, İstanbul 1985, s.1043-1044.

²⁴⁷ Doğan Kuban, *a.g.e.*, s.23.

mimarî anlayış, Osmanlı topraklarında yüzyıllardan beri var olan eski formlardır. Batı Anadolu ve Akdeniz Bölgesi bu kültürün izlerinin yoğun olarak var olduğu kesimlerdir. Ancak Osmanlı, Neo-Klasik olarak tanımlanacak bu akımı Batı'dan ithal olarak almış İstanbul ve Anadolu'da uygulama alanı bulmuştur. XIX. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı yaşadığı topraklarda kendinden önce var olmuş toplumları taklit etmek yerine kendine özgü bir üslup anlayışı ortaya koymaya çalışmıştır.

II. Mahmut döneminde, geleneksel yönetim ve ikamet merkezi olan Topkapı Sarayı terk edilerek Beşiktaş sahili ve boğaza hâkim kesimlerde, batı mimarîsi tarzında saraylar ve sivil konutlar inşa ettirilmiştir. Sultan Abdülmecit döneminde Topkapı tamamen terk edilerek Çırağan, Dolmabahçe, Beylerbeyi, Yıldız, Küçüksu, Maslak, İhlamur gibi anıtsal tarzda inşa edilen boğaza hâkim konumda yer alan saray ve köşklere yeni yaşam tarzı başlamıştır. Bu yapılar yeni yönetim merkezlerini oluşturur. Yapıların bulunduğu alanlar ise yeni yerleşim merkezi alanlarını ortaya koymuştur. Beşiktaş, Ortaköy, Yıldız, Şişli, Nişantaşı, Maçka gibi semtler elit tabakalaşmanın yeni kent oluşumunda batılı tarzda mimarî örneklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

XVIII. yüzyıl da başlayan yabancı mimar akınıyla, Osmanlı mimarîsinin batılı tarzda şekillenmesi XIX. yüzyıl sonuna kadar devam etmiştir. Öncelikli Fransız, İtalyan ekollerinin hâkim olduğu mimarların yerini son dönemlerde Alman mimarlar almaya başlamıştır. Osmanlı Devletinde yapılan yenileşme hareketleri neticesinde kamu ve sivil mimarîde yeni yapı anlayışlarını meydana getirmiştir. Bu yapılar, büyük boyutlu ve çok fonksiyonlu olarak yabancı mimarlar tarafından inşa edilmişlerdir. Binaların çoğu, yüzyılın Avrupa'sında hâkim olan seçmeci anlayışın bir ürünü olarak karşımıza çıkar. Özellikle başkent İstanbul'da inşa edilen mimari eserlerde, batı kaynaklı mimarî üslup öğeleri yoğun bir şekilde görülmeye başlanır. Yeni yapı örnekleri ve batı seçmeciliğinin üslup özellikleri başkentten yeni gelişen bölgelerinin vazgeçilmez bir unsuru hâlini almıştır.

XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyıl başında yabancı mimarlar tarafından inşa edilen banka, iş hanı, tiyatro, mağaza, çok katlı konutlar ve otel gibi yeni hayat tarzlarının ortaya çıkardığı mimarî mekânlar beraberinde de çok çeşitli

canlandırmacı üslup uygulaması ortaya koyar. Bu üsluplardan en fazla uygulama alanı bulan, *Neo-Klasik*, *Ne-Gotik*, *Art Nouveau* ve *Eklektik Üslup* anlayışıdır.

*Neo-Klasik Üslup*²⁴⁸, Yunan, Roma ve Rönesans mimarîsi kaynaklıdır. Antik dönem Yunan dünyasını yeniden canlandırma girişimlerinin sonucu mimarîde ve özellikle cephe düzenlemelerinde etkili olan bir üsluptur. Neo-Klasisizm, içinde belirli bir bütünlük gösteren akımdır. Bu bütünlüğü, doğduğu coğrafyanın dışında da devam ettirebilen üslup ta Neo-Rönesans olmuştur²⁴⁹.

XVIII. yüzyıl Avrupa'sını saran Neo-Klasisizm, Osmanlı Mimarîsinde, özellikle başkentte, en yoğun uygulama alanı bulan tarzlardan biridir. III. Selim döneminde Fransa ile başlayan ilişkilerde saray ve çevresinde önemli ölçüde bir Fransız kültürünün yerleşmesine neden olarak yüzyıl boyunca da, İngiliz ve Alman kültür ilişkilerinin yanında etkisini devam ettirmiştir. Neo-Klasik etkilerle birlikte Barok, Ampir²⁵⁰ ve Eklektik (seçmeci) üslup tarzı sanatın birçok alanın da hakim olmuştur.

XIX. yüzyılda yoğun olarak başkentte uygulanan Neo-Klasisizm ekolü, Antik Yunan, Rönesans, Fransız emperyal üsluplarının, farklı dönemler ve tarzlarından seçilen elamanlarla oluşturulmak istenmiştir. XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında İstanbul'da yeni kurulan semtlerde yer alan mimarî yapılardaki hâkim üslup Neo-Klasisizm olmuştur. Yeni ticaret merkezi olan Karaköy'den başlayarak Tophane ve Kabataş'ta meydana gelen yapılaşmayı, Dolmabahçe'den Beşiktaş sahili boyunca devlete ait özel konutlar ve yönetim birimlerinin bulunduğu Neo-Klasik mimarî anlayışın hâkim olduğu saraylar takip etmiştir. Batı tarzı yaşam ve kültür anlayışının hâkim olduğu Pera ve Beyoğlu semtinde sivil ve kamu yapıları,

²⁴⁸ Kaynağı, İtalya ve Mısır'da yapılan kazıların yarattığı etkileşimdir. Merak ve beğenin getirdiği bir moda halini alır. XVIII. yüzyılda Fransa'da ortaya çıkan Neo-Klasisizm tamamen antik dünyanın ihtişamına geri dönüş hareketidir. Barok ve Rokoko üslublarına tepki olarak doğan bu akım yoğun olarak mimarîde karşımıza çıkar. Bu konuda bkz. Doğan Hasol, *a.g.e.*, s. 472.

²⁴⁹ Doğan Hasol, *a.g.e.*, s.471.

²⁵⁰ Ampir üslup, Napolyon dönemi Fransa'da ortaya çıkan mimarî, mobilya, kumaşta hakim olan imparatorluk üslubudur. 1845-1874 yıllarında Türkiye'de özellikle mimarlık alanında yoğun kullanım alanı bulan ampir üslup yabancı mimarlar tarafından ülkeye getirilmiştir. Türkiye'de, Barok tarzla aynı dönemde görülen bu üslup, Avrupa'dan farklı uygulamaları nedeniyle Türk Ampir Üslubu olarak adlandırılmıştır. Ayrıca bu konu için bkz. Doğan Hasol, *a.g.e.*,s. 30-31. Osmanlı mimarîsinde batıdan etkilenilen mimarî üsluplar için bkz. Semavi Eyice, "Batı Sanat Akımlarının Değiştirdiği Osmanlı Dönemi Türk Sanatı", *Türkler*, c.15, Ankara 2002, s.284-309.

Taksim ve Maçka gibi semtlerde ise askerî mekânların bulunduğu binalarda hâkim üslup Neo-Klasisizm'dir.

XIX. yüzyıl Osmanlı mimarîsine hâkim üslup olarak karşımıza çıkan Neo-Klasisizmi, mimarîde, yeni işlev ve düzenlemelerle ortaya koyan İstanbul'da çalışan yabancı mimar ve mühendislerdir.

Neo-Klasik tarzın yoğun olarak benimsendiği Pera'daki elçilik binaları, bu tarzın en iyi örnekleridir. Peyzaj tasarımları açısından, geniş bahçeler içerisinde büyük boyutlu olarak inşa edilen bu yapılardaki mimarî anlayış Fossati ve Smith gibi yabancı mimarların elinden çıkmıştır. Pera'da elçilik binaları dışında inşa edilen diğer yapılar (otel, kilise, iş yeri, tiyatro v.b.) tarz olarak, bu elçilik binalarının üslup özelliklerinden etkilenmişlerdir. Karaköy civarında yer alan daha çok ticarî amaçlı inşa edilen iş hanı ve banka gibi yapılar Neo-Klasik tarzda, çok katlı (4-5), taştan ve cephe yüzeyleri klasik ayrıntılarla bezeli bir biçimde inşa edilmişlerdir.

Osmanlı Devleti'nin bir politikası olarak beliren batılılaşma anlayışı, toplumu ve kurumları yenileştirme adına ortaya konulan mimarî uygulamalarda yönetimce desteklenmiştir. 1891'de inşasına başlanılan İstanbul Arkeoloji Müzesi, Avrupa'da bulunan benzeri binalardan örnek alınması gerekliliği devletçe çıkarılan iradelerde yer almıştır²⁵¹. Fransız kültürü etkisi altında bulunan Osmanlı devletinde, yabancı mimarlar tarafından uygulanan Neo-Klasik üslubun, Dolmabahçe Sarayı gibi İmparatorluğa ait bir yapıda uygulanması da bu tarzın devletçe benimsendiğinin bir göstergesi olmuştur.

Neo-Klasik tarz, Osmanlı mimarîsinde saray, ticari ve yönetim yapıları dışında cami, türbe gibi dinsel nitelikli yapılar yanında konut yapılarında da kendini göstermiştir. Boğaziçi'nde yer alan ahşap konak ya da yalılarda uygulama alanı bulan Neo-Klasik anlayış, kapı, taçkapı ve pencere gibi mimarî elemanlarda kendini göstermiştir. Nişantaşı gibi yeni oluşan semtlerde, birbirini dik açıyla kesen geniş caddeler ve caddede karşılıklı duran çok katlı Neo-Klasik cephe kuruluşlu konutların yaygınlaştığı görülmektedir. Beşiktaş Akaretler'de yer alan sıraevlerin cephe düzenlemeleri de aynı tarzda karşımıza çıkmaktadır. Bu mimarî anlayıştaki

²⁵¹ Ayşe Nasır, *a.g.e.*, s.113.

değişim bina, cadde, semt boyutunda ele alındığında özünde toplumsal hayatın değişimindeki yansımanın bir ürünü olarak görülebilir.

Osmanlı geleneksel mimarîsi içerisinde yer alan bazı cami ve türbe yapı örneklerinde de Neo-Klasik tarzda inşa edildiğini görmekteyiz. II. Mahmut Türbesi, Dolmabahçe ve Ortaköy Camileri bu üslubun yansımalarının görüldüğü önemli örneklerdir.

Netice olarak, Osmanlı mimarîsinde Melling'in Hatice Sultan Sarayı ile başlattığı Neo-Klasik anlayış farklı ve geniş uygulama alanlarıyla mimarîye hâkim olmuştur. II. Abdülhamid döneminde, Neo-Klasik tarzın uygulandığı binalar daha önceki dönemde yer alan bina türlerinin bir devamı niteliğinde olup benzer üslup özelliklerini taşımışlardır.

*Neo-Gotik Üslup*²⁵², XIX. yüzyılda İngiltere'de, romantizmin Neo-Klasisizme karşı çıkışıyla canlanan bir üslup tarzıdır. Bu tarz, daha çok sivil yapılar, konut ve okul mimarîsinde etkin olmuştur. Bunun yanın da dinî mimarîde de örnekleri mevcuttur.

Osmanlı mimarîsinde Neo-Gotik uygulamaları, XIX. yüzyılla başlayıp devam eden süreçte, daha çok başkentte yer almıştır. İstanbul'da E.J. Street'in tasarladığı İngiliz Kilisesi ve 1898'de Viyana'da dökme demir malzemenen prefabrik olarak hazırlanan, Hâliç kıyısında kurulan St. Stephen Bulgar Kilisesi Neo-Gotik tarzda inşa edilmiş yapı örnekleridir.

Osmanlı mimarîsinde ciddî anlamda uygulamasını göremediğimiz Neo-Gotik tarz, daha çok İslam ve Osmanlı mimarîsinden alınma mimarî öğelerle birlikte kullanılmıştır. 1873-74'te inşa edilen Aksaray Pertevniyal Valide Camii ve 1886'da inşa edilmiş olan Yıldız Hamidiye Camii örnek gösterilse de tam anlamıyla bu üslubu tanımlayıcı nitelikte değildir. 1882'de inşa edilen Taksim Aya Tirinite Kilisesi ve Sultanahmet Meydanı Kaiser Wilhelm Çeşmesi (Alman Çeşmesi-1889) Neo-Gotik elemanların kullanılması açısından üslup benzerliği gösterir. Neo-Gotik

²⁵² Gotik, Gotlara ait anlamı yüklenir. XII. yüzyıl Avrupasında ortaya çıkan ve temel özelliği sivrilik olan mimarî üsluptur. Neo-Gotik üslup, ortaçağı ve gotik sanatı tekrar yaşatma amacını güder. Neo-Klasisizme karşı olan XIX. yüzyıl Avrupasında gelişen mimarlık ve sanat akımıdır.

özellikleri tam olarak yakalayabilen yapı olarak, Mongeri ve De Nari tarafından ikinci kez ele alınan St. Antuan Kilisesi gösterilebilir²⁵³.

II. Abdülhamid dönemi Neo-Gotik tarz uygulamaları, simgesellikten uzak olup dinî ve sivil mimarîde ancak detaylarda göze çarpmaktadır. Dinî mimarîde, Selatin camilerinde, kendinî gösteren bu tarz konut mimarîsinde diğer üsluplarla birlikte kullanılmıştır. Özellikle ahşap köşklerin yüksek ve sivri kuleleri, eğimli çatılarda bu tarzın izlerinin varlığı dönemin mimarlarının da bu üsluba ilgisiz olmadıklarının bir göstergesidir²⁵⁴.

*Art-Nouvea (Jugendstil)*²⁵⁵, tarihçilik (historizm) ve modern akım arasında bir geçiş üslubu olarak değerlendirilebilir. Belçika kökenli bu akım Fransa'da Art-Nouvea, Almanya'da ise Jugendstil olarak tanımlanır. Yaygınlık alanı oldukça geniş olan bu üslup, bezeme anlayışı, malzeme, iç mekân tasarımı ve mobilyası ile bütünlük arz eder. Süsleme vazgeçilmez bileşendir; tarihçi olmayan yeni ve özgün bir form duygusu ifade eden dinamik ve organik bir süsleme anlayışıyla diğer üsluplardan farklıdır.

Osmanlıda ilk olarak, ithal günlük kullanım eşyalarıyla karşımıza çıkan Art-Nouveau üslubu, mimarîde yabancı mimarlar tarafından uygulamaya konulmuştur. Raimondo d'Aronco, Art-Nouveau'nun Osmanlı mimarîsinde başkentteki uygulamalarıyla en önemli temsilcisi olmuştur. Osmanlı toplumunda, sanatın oluşumunu destekleyen belirli bir kültürel alt yapıya sahip burjuvazi, yabancı tüccarlar, levantenler ve üst yönetimde yer alan kişilerin talepleri sonucunda, Art-Nouveau üslubu İstanbul'da daha fazla uygulama alanı bulmuştur. Bu yoğun uygulamanın özellikle ahşap konutlarda yer alması İstanbul Art-Nouveau üslubunu ortaya koymuştur.

Osmanlı Devleti'nde batılılaşmanın mimarîdeki boyutu en açık bir biçimde Art-Nouveau üslubunun İstanbul'da kazandığı görünümdür. İstanbul'da, Art-

²⁵³ Ayşe Nasır, *a.g.e.*,s.115.

²⁵⁴ Neşe Yıldırım, *İstanbul'da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarîsi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul 1989, s.51.

²⁵⁵ Art Nouvea, 1890-1910 yıllarında tüm Avrupada etkin olan romantik ve bireyci süsleme üslubudur. Önceden var olan tüm üsluplara karşı yeni bir üslup yaratma amacı güder.

Nouveau tarzda inşa edilen yapıların seçmeciliğe kayan bir anlayışta olması zaman zaman Neo-Klasik biçimlere eşlik eder tarzda yer almasını sağlamıştır.

Art-Nouveaunun uygulama alanı bulduğu her ülkede çağı ve yeniliği temsil etmiştir. Türkiye’de ise bir kalıbın yeniden canlandırılması olmuştur. Bu duruma, II. Abdülhamid döneminin şartları etkili olmuştur. II. Abdülhamit döneminin istibdata dayalı yönetim anlayışından dolayı mimarînin tek başına rejime zararlı olmayacağı düşüncesi mimarîde batılı anlayışın gerçekleşmesini sağlamıştır. Bu durum dönemin aydınlarında, Art-Nouveau üslubunun sultanın resmi ideolojisini yansıttığı gerekçesiyle tepki oluşturmuştur.

II. Abdülhamid döneminde özellikle başkentte görülen Art-Nouveau tarzı yapılar İstanbul Art-Nouveau mimarî örneklerini oluşturur. Bu tarzda inşa edilmiş türbe ve kamu yapısı örneklerine rağmen bu üslubun hâkimiyet alanı konut mimarîsi olmuştur. İstanbul Art-Nouveau üslubu, İtalyan etkili çiçek üslubunun yanında, soyut eğrilerin meydana getirdiği çizgisellik ve Barok anlayışla karışan eklektik tarzın örneklerini ortaya koyar.

Art-Nouveau tarzı, II. Abdülhamid döneminde yaygın bir mimarî tarz olmasına rağmen bu dönem sonrası etkinliğini kaybeder. Bu duruma, devletin içinde bulunduğu duruma bağlı olarak doğan tepkisel davranışın etkili olduğu görülür.

*Eklektik Üslup*²⁵⁶, XIX. yüzyılda batıda, belirli üslup özelliklerine göre inşa edilmiş mimarî örneklerle birlikte Uzakdoğu, Hint ve İslami üslupların birlikte yorumlandığı mimarî örnekler de karşımıza çıkmaya başlar. Aslında bu üslup daha çok doğu ve İslam kaynaklı bir anlayışı bünyesinde barındırır. Geçmiş ve yaşayan farklı kültürlerin çarpıcı nesnelere yola çıkarak renkli ve özgün bir yaratım ortaya koyma anlayışı hâkimdir. Anıtsal ve konut mimarîsinde yoğun kullanıma sahiptir.

Osmanlı mimarîsinin batılılaşma döneminde yer alan Eklektizm, yönetim ve ekonomik gücü elinde bulunduran sınıfın estetik beğenisi, kültürü, toplumsal eğilimi ve hayat tarzıyla bire bir örtüşen bir üslup anlayışı olarak kabul görmüştür.

²⁵⁶ Eklektik üslup, sanat ve mimarîde var olan tüm üslupların karma bir şekilde ortaya koyulmasıdır. Üsluplarda seçmeciliği ön plana çıkaran bu anlayış, farklı kültürlerin kaynaşmasını sağlamıştır

Toplumun yaşam biçimiyle de örtüşen bu anlayış, her türden yapı örneğinde ve mimarî alanda yer almıştır.

II. Abdülhamid döneminde bu anlayış kendinî belirgin bir şekilde göstermiştir. Batı kaynaklı eklektizmin uygulandığı mimarî örneklerin yanı sıra batı tarzlarının doğu kaynaklı öğelerle birlikte oluşturulduğu denemeler de ortaya konulmuştur. 1900 Paris Sergisi'nde yer alan Osmanlı pavyonu bu türe örnektir. Fransız mimar M. Rene Ducas tarafından oluşturulan pavyon, Neo-Barok ile Osmanlı-Arap-İslam seçmeciliğinin bir sentezi olarak ortaya çıkar.

İslam mimarî etkilerinin canlandırılması olarak da görülen üslup İstanbul'a yabancı mimarlar kanalıyla getirilmiştir. Uygulama olarak, Klasik Osmanlı ve İslam mimarîsinden aldıkları elemanları kullanan A. Vallaury ve Jachmund Türkiye'deki önemli temsilcileri sayılabilir. Türk mimarları üzerinde de etkili olan bu mimarlar, onların kendi mimarîlerine yönelmelerini sağlamışlardır. Mimar Jachmund'ın inşa ettiği Sirkeci Garı binasının tasarımında, Kuzey Afrika ve İspanya'da yer alan İslam mimarîsinin mimarî elemanların kullanımı söz konusudur. Alexandre Vallaury'nin inşa ettiği Düyûn-ı Umûmiye binası, yerel mimarîden alınan elemanların bir Beaux-Arts (Güzel Sanatlar) tasarımıyla sunulmasından meydana gelen Türk-İslam seçmeciliğini ortaya koymaktadır. Bu yapı da ilk kez yabancı bir mimar tarafından, I. Ulusal Mimarî akımına ait tarz ortaya koyulmuştur. Bu tarzın, devlet ekonomisinin batı denetimi altında olduğu bilinen bu yapıda kullanılması da son derece ilginç olmuştur²⁵⁷.

Neo-Klasik, Ne-Gotik, Art Nouveau ve Eklektik üslupları tasarlayıp ortaya koyan mimarlar, Osmanlı için olan uygulamalarda bir sentez arayışında olmuşlardır. Batı kökenli müşteriler için de tamamen yüzyılın Avrupa'sında geçerli olan mimarîdeki üslup özelliklerini uygulamışlardır. Osmanlı Devletinin son yıllarına kadar süren bu mimarî tarz ve anlayış 1920'lerde ulusal mimarî kavramlarının ortaya çıkışına kadar devam eder.

²⁵⁷ Yıldırım Yavuz-S. Özkan, "Osmanlı Mimarlığının Son Yılları", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 4, İstanbul 1985, s.1080.

B) II. ABDÜLHAMİD'İN İMAR FAALİYETLERİNE ETKİ EDEN GÖRÜŞLERİ

1- Siyasî Görüşleri

Tanzimat'la birlikte gelişen *Osmanlıcılık* anlayışı, II. Abdülhamid döneminde, dış etkenler ile Balkanlardaki dinî ve milliyetçilik akımlarının etkinliği neticesinde hüsrana uğrar. Abdülhamid, bu noktadaki stratejisini Arap eyaletlerini kazanacağı bir şekle çevirir. Batılı devletler, Osmanlı devletine karşı Balkanlarda ayrımcı ve milliyetçi siyaset anlayışı yürütür. Osmanlı topraklarında Müslüman-Hrîstiyân ilişkilerinin bozulması, savaş ve ayaklanmalarda Müslümanların öldürülmesi ile Müslüman topraklarının batılı Hrîstiyân devletlerce işgal edilmesi gibi dinsel etkinliği ön planda yer alan olaylar neticesinde bir *Panislamist* siyaset ön plana çıkarılır²⁵⁸.

Sultan Abdülhamid'in hâlife olmasının da etkisiyle Panislamist görüşünün ana hedefi, Osmanlı topraklarında yaşayan tüm Müslümanları tek bir çatı altında toplamak ve dünyadaki diğer Müslüman halkların da düşmanlarına birlikte karşı koyma anlayışı hâkimdir. Bu amaçla Müslümanlığın, Panislamist siyaseti çerçevesinde yayılmasına çalışılır. Java'ya siyasî temsilci gönderilir; Kuzey Afrika, İran, Türkistan ve Hindistan'ada din propagandası için ajanlar görevlendirilir²⁵⁹. Bu bir misyonerlik faaliyeti olarak kabul edilebilir. Özellikle Uzak Doğu'ya kadar uzanan Panislamist siyaseti sonucu, bizzat padişah tarafından 1901'de bir heyet Çin'e gönderilir. Muhammed Ali isimli bir kişi burada yaşayan Müslümanlarla doğrudan ilişkiye geçtiği biliniyor²⁶⁰. Bu tür girişime diğer bir örnek, 1889'da Japonya'ya yollanan Ertuğrul Fırkateyni gösterilebilir. Ancak geminin batmasıyla bu girişim bir ölçüde sonuçsuz kalır.

²⁵⁸ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s.539-543.

²⁵⁹ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s.545-547.

²⁶⁰ İhsan Süreyya Sırma, *II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, İstanbul 1990, s. 70-93.

Bu konu ve panislamist siyaset için ayrıca bkz: Ercüment Kuran, "Panislamizm'in Doğuşu ve Gelişmesi", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi İstanbul, 23-28 Eylül 1985, Tebliğler*, İstanbul 1986, s.395-400. ve Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul 1992.

Panislamist siyasetin, Osmanlı topraklarından binlerce kilometre uzaklıktaki bu ülkelerde yürütülmesinde, İslam dinin yaygınlaştırılması ve dinin temsilcisi hâlifenin güç kazanması olarak gösterilebilir. Ancak bu tür siyasî faaliyetlerde unutulmaması gereken bir noktada, siyaseti yürüten kişi ya da kurumun bağlı olduğu toplumsal yapı ve kültürel değerlerinin de bu olguda yer alması inkar edilemez bir gerçektir.

Panislamist politikaların uygulamasında öncelik Osmanlı hâkimiyetinde yer alan Arap ülkelerine verilmiştir. Devlet, bu bölgelere yapılan yatırımlarda öncelik verir. İmar faaliyetleri, idarî mekanizmadaki terfiler, tekke ve zaviyelere vergi-askerlik muafiyeti, malî yardım, Mekke ve Medine'ye demiryolu ulaşımına hız verilmesi gibi konular Panislamist politikalarının bir sonucudur.

II. Abdülhamid tahta çıktığı ilk yıllarda, hiçbir topluluğu gücendirmeme adına *Osmanlılık* ideolojisini benimsemiştir. Buna etken biraz da Tanzimat ruhunu yaşatmaktır. Ancak geçen zamandaki olaylar, Sultanın kişisel görüşlerinin ve saltanatın devamı gerekliliğinin bir şartı olarak Panislamist politikaları gündeme getirmiştir. II. Abdülhamid, Panislamizmin klasik görüşlerinin yanında, hâlifelik kurumunu ruhani bir egemenlik değil, siyasî bir hâkimiyet ve bir devlet şekli olarak yorumlar²⁶¹.

II. Abdülhamid, İslam toplumlarının kaderci ve tembel oluşunu hoş karşılamaz. İslam toplumlarının kendisine uygun batının yeniliklerini, dinî kuralları çerçevesinde entegre ederek geliştireceğine inanır²⁶². Bu bir doğu-batı sentezi olmalıdır. Ancak, sultanın bu politikayı uygulamadaki başarısı sadece siyasî bir araç olarak kalmıştır. Panislamist politikanın kültürel hayata yansımaması neticesinde bu alandaki gelişmenin de yolu açılmış olur²⁶³.

Panislamizmin sosyal ve kültürel hayatta önemli etkileri az da olsa başkente görülür. Bu etki de tarikatların yaygınlığında ve dini mimarîye yansımaları olarak görülür. Panislamist politikalarının uygulanışı, günümüze miras kalan *Doğulu muyuz? Batılı muyuz?* ikilemi içerisinde gerçekleşmiştir.

²⁶¹ Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s.353.

²⁶² Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s.253-254.

²⁶³ Neşe Yıldırım, "II. Abdülhamid Dönemi Mimarlığı", *Türkler*, c. 15, Ankara 2002, s. 367.

2- Dinî Görüşleri

II. Abdülhamidin, özellikle Panislamist siyasetini pekiştirmek için devlete bağlı görevlilerin yanında tarikatları da kullanır. Saltanatı boyunca, tarikatlar da büyük canlanma ve yaygınlık görülür. Tarikat şeyhlerinin başlarını, kendisine bağlamak ve kontrol altına almak gayesiyle başkente toplar. Bu şekilde oluşan ortamda başkent, dinî propagandanın etkin olarak yürütüldüğü bir merkez hâlini alır. II. Abdülhamid'in bu tarikatlarla yakın ilişkisi ve bağlılığı olduğu bilinir. Hâlife olmasına karşın Kadiri tarikatı mensubu da olmuştur²⁶⁴.

Tarikatlar, saray tarafından korunup gözetilip yine saray yakınlarında kurulan misafirhanelerde de barındırılırlardı. Bizzat Sultan tarafından tarikatların ihtiyaçları karşılanır, daimi gelirleri sağlanır, tekkeleri onarılır ve ölmüş olan tarikat ileri gelenlerinin türbe tamirlerinin yapımı sağlanırdı²⁶⁵. Özellikle, *Şazeli* tarikatının şeyhi olan *Şeyh Zafir*'in saray yakınında açtığı dergâh daha sonra kendi adıyla anılan küçük bir külliye haline dönüşmüştür. Bu tarikata ait türbe, kitaplık ve çeşmenin yapımı için padişahın saray mimarını görevlendirmesi tarikatlara olan bağlılığının bir göstergesidir²⁶⁶.

3- Ekonomik Görüşleri

II. Abdülhamid, tahta çıkmadan önce toprak ve ticaretle uğraştığı için önemli bir gelire sahiptir. Elinin sıklığı yönüyle cimri olarak tanımlanır. Ermeni banker *Agop Zariği Paşa*, onun ekonomik danışmanıdır. Saltanatı boyunca da kişisel servetinin artmasında toprak, maden ve tahvil gelirlerinden elde ettiği kazancın payı büyüktür. Sultan olarak devletten alacağı ödeneği kısararak, maiyetindeki diğer yüksek ücret alan memurlara örnek olmuştur. İsrafçılığa son derece karşıdır. Aslında ekonomik konulardaki bu tutumu biraz da devletin içinde bulunduğu ekonomik darboğazdan kaynaklanır.

²⁶⁴ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s.249-250.

²⁶⁵ Cezmi Eraslan, "II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti Ve Eğitime Etkileri", *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri 2 Mayıs 1992*, İstanbul 1992, s.37. Bu konu hakkında ayrıca bkz. Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul 1992.

²⁶⁶ Afife Batur, "Yıldız-Serencebey'deki Şeyh Zafir Türbe, Kitaplık ve Çeşmesi", *Anadolu Sanatı Araştırmaları 1*, İstanbul 1968, s.103-137.

Devletin ekonomik kurtuluşunu, ticaret ve sanayinin geliştirilmesi ve tarımsal üretimin artırılmasında görmektedir. Sultan bu amaçla, bizzat kendisi, çalışma programı hazırlar ve uygulamada bunu takip eder. 1888’de Ziraat Bankası kurulur. Tarımsal alanlar genişletilerek büyük çiftlikler oluşturulur. Toprak reformu yapılarak göçmenlere toprak dağıtılır ve işletilmesi sağlanır.

İstanbul’un şehir planlaması ve îmar düzenlemesi için Paris Belediyesi Başmühendisi Buvar ile anlaşma yapılır. Yeni yollar, işyerleri ve meydan düzenlemeleri yapılması kararlaştırılır. Ancak, malîyetlerin çok yüksek olması sebebiyle ekonomik darboğazda bulunan devletin bu yükü kaldıramayacağı ve huzursuz bir ortamın olacağı düşünülerek projeden vazgeçilmiştir.

4- Sanat Görüşü

II. Abdülhamid, saltanatı boyunca sanata ve sanatla ilgili konulara oldukça yakın ilgi göstermiştir. Marangoz ve ahşap ustasıdır. Yıldız Saray’ında *Tamirhane-i Hümayun* kurdurur. Burada sedef ve fildişiyle bezeli mobilyalar yapardı. Sultanın bu yeteneğinin ürünlerini birçok yerde görmek mümkündür. Özellikle Yıldız Hamidiye Camii hünkâr mahfili kafesleri ve mihrabındaki kabartma yazı levhası Sultan’ın bu yöndeki sanatkâraneliğinin bir işaretidir. Bu özelliği ömrünün sonuna kadar devam etmiştir.

II. Abdülhamid’in tiyatroya olan ilgisi büyüktür. Klasik piyeslerden daha çok operetleri tercih eder. Tiyatro tutkusu, Yıldız Sarayı içerisine küçük bir tiyatro yapılmasına yol açmıştır. Burada, İtalyan, Fransız ve Amerikalı gezgin oyuncular oyunlarını sergilerlerdi. Sanatçılar, padişah tarafından ödüllendirilir ve tekrar yeni oyunlar sahnelemeleri için burada kalırlardı. Müziğe olan ilgisi ise piyano çalmasından kaynaklanır. Duygulu ve hüznü Türk musikisinden daha fazla, operet türü batı müziğini tercih eder.

Sanat alanında ilgi duyduğu diğer bir alan da resimdir. Tahta çıkışının 25. yılında Kaiser Wilhelm’in hediye ettiği yağlı boya resimlerin tıpkıbasımlarını içeren albümü özel dairesine yerleştirmesi bu ilginin bir göstergesidir. Sultan II. Abdülhamid’in manzara, portre ve çiçek resimleri yaptığı bilinir. Sanatın geliştirilmesinde önemli olan *Sanayi-i Nefise Mektebi* gibi bir okul bu dönemde

açılır²⁶⁷. Batılı standartta eğitim için okulun başına, yurtdışında eğitim almış olan Osman Hamdi Bey getirilir. Yabancı ressamaların başkentte önemli etkinliği göze çarpar. Bu ressamların bir çoğu saray tarafından destek görür.

II. Abdülhamid'in tarihi dönemlere ait olan kültür ve uygarlıklara ilgisi bilinen bir gerçektir. Kendi kesesinden kazı masraflarını karşılar²⁶⁸ ve eski eserlerin korunması için Osman Hamdi Bey tarafından oluşturulan *Asar-ı Atika Nizamnamesi*'ni onaylamıştır²⁶⁹. Ancak, Sultan, siyasî yakınlık neticesinde de 1877'de Bergama Zeus Altarının ve 1904'de de Mşatta Sarayı'nın sağlam kalan mevcut kısımlarının Berlin'e gönderilmesine izin vermiştir²⁷⁰.

C) II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ SİYASAL, SOSYAL, EKONOMİK YAPI İÇERİSİNDE İMAR FAALİYETLERİNE ETKİ EDEN DİĞER FAKTÖRLER

Tanzimat Fermanının ilanı ile Osmanlının klasik tımar sistemindeki boşluklar, 1858'de çıkarılan "*Arazi Kanunnamesi*" ile doldurulmaya çalışılır. Kanunnamedeki maddelere bakıldığında, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yer alan toprakların tanımlanması ve toprak sistemindeki gelişmeler göz önüne serilmiştir. Mirî arazilerin satışı ve özel mülk edinme hakkı doğmuştur²⁷¹. Bunun sonucunda vakıf ve mirî toprak sistemindeki dengeler bozulmuştur. Mirî toprakların bağlandığı vakıf gelirleri düşer ve saray adına yapılan îmar faaliyetlerini üstlenen padişah ya da vezir gibi üst kademe yöneticilerini ekonomik birikimden ve bu birikimin şahıslara aktarılmasından mahrum bırakır²⁷². Bunun doğal sonucu olarak, resmi yapıların inşa ettirilmesi devlet eliyle gerçekleştirilmeye başlanır. Özellikle eğitim alanındaki reformlar dikkate alındığında, batılı eğitim anlayışına dayalı okulların sayısında bir artış olur. İmar faaliyetleri şahıs tekeline çıkararak devletin örgütlü bir işi hâlini alır. Saray ve Şehreminliğe bağlı olarak îmar faaliyetlerini sürdüren *Hassa Mimarlar Ocağı*'nin denetim görevi önce *Ebniye-i Hassa*

²⁶⁷ Mustafa Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul 1971, s.516-520.

²⁶⁸ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s. 283.

²⁶⁹ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s. 285-288, 297.

²⁷⁰ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s.249, 253.

²⁷¹ Mustafa Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi.*, İstanbul 1985, s.400-401.

²⁷² Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s.390.

Müdürlüğü (1831) ve 1868’de de tamamen Belediyenin görev alanı içine alınmıştır²⁷³.

Tanzimat’tan bu yana gelen arazi, îmar ve belediyecilikle ilgili bu yasalar çerçevesinde devlette bir örgüt mekanizması oturmaya başlamıştır. Kamu hizmeti açısından inşası düşünülen resmi yapıların, padişah iradesi ile îmar kararı alınmış olsa dahi, belediyeler denetim mekanizması olarak devreye girecektir²⁷⁴. Belediyeciliğin bu anlamdaki kurumsallaşması sağlıklı kent oluşumu için bir temel teşkil etmiştir.

Tanzimat Fermanı’nın hukukî alandaki en önemli düzenlemelerinden biri de gayrimüslim vatandaşların Müslüman Osmanlı vatandaşlarıyla eşit olma ilkesidir. Bu ilkeye ek olarak Islahat Fermanında da cizyenin kaldırılması ve gayrimüslimlerin askere alınmaları gündeme gelmiştir²⁷⁵. Uygulamalar neticesinde, gayrimüslimler, ekonomik alandaki gelişmelerinin yanında devlet kademeleri içerisinde de yer almaları için gereken hukukî zemine kavuşmuşlardır. Bu anlamda, ilk kayıtların, kişisel künyelerin yer aldığı *Sicil-i Ahvâl*’de yer alan bilgiler de bu noktayı destekleyici bir unsurdur. 1850 ve 1856 yılından sonra kamu kesiminde çalışan gayrimüslim sayısında büyük artış yaşanır²⁷⁶. Bunlar daha çok İstanbul’da yaşayan gayrimüslim ve Ermeni vatandaşlardır. Yahudi, Arap asıllı hristiyan ve batı kökenli çalışanların oranı çok düşük olmuştur. Gayrimüslim bürokratların sayısı arttıkça etkinlikleri de devlet içinde artmıştır. Bu etkinlik, zaman zaman devlet mekanizmasının düzenli işlemesi yanında aksamasına da neden olmuştur.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında özellikle II. Abdülhamid döneminde, Osmanlı devletinin nüfusunda önemli artış gözlenir. Bunun en önemli sebebi, kaybedilen topraklarda yaşayan insanların mevcut Osmanlı topraklarına göç etmesidir. Özellikle, Balkanlardan yapılan göçler sonucu İstanbul’un nüfusunda önemli bir artış olur. II. Abdülhamid’in saltanatının ilk yılları ile son yılları arasındaki nüfus

²⁷³ İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, Ankara 2000, s.148.

²⁷⁴ Bu konuda bkz. Osman Nuri Ergin, *Meccelle-i Umûr-ı Belediyeye*, İstanbul 1995.

²⁷⁵ Cevdet Küçük, “Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 4, İstanbul 1985, s. 1007-1024.

²⁷⁶ Neşe Yıldırım, *a.g.e.*, s.5.

artışı %50'yi geçmiştir²⁷⁷. En fazla nüfus artışı, ekonomik canlılığın yaşandığı kentler ile eyalet merkezlerinde olmuştur. Adana, Ankara, Aydın, Edirne, Bursa, Kastamonu, Konya, Sivas, Trabzon şehirleri bu nüfus artışının yoğun yaşandığı kentlerdir. Bu göçün neticesinde işsizlik ve ekonomik sorunlar artar ve çarpık bir kentleşme hâkim olmaya başlar. Kent yaşamı içerisinde, dönemin toplumsal hayatını önemli ölçüde etkileyen birkaç olay ise Bab-ı Ali Yangını (1878)²⁷⁸, Veba-Kolera Salgını (1893)²⁷⁹ ve İstanbul Depremi (1894)²⁸⁰, dir.

II. Abdülhamid döneminde zengin bir kültürel hayat ve belirli oranda etkin bir basın vardır. Fakat siyasî baskı nedeniyle bu tür faaliyetler daha çok gizli bir şekilde yürütülmektedir. Saltanatın getirdiği sıkı denetim ve sansür nedeniyle ortaya atılacak yeni fikirler reformist olmaktan uzak kalmıştır. Bu anlayışla birlikte kültürel hayatın tek düzeliğinden kurtulmak istercesine sanat ve mimarî alanda da çok çeşitliliğin varlığı göze çarpar. Bunda, aydınların katkılarıyla çeşitlilik kazanan *Osmanlıcılık*, Avrupa ile ekonomik entegrasyonu sağlayan *Duyun-ı Umumiye* ve siyasal ilişkilerin yanında kültürel hayata da etki eden *Alman Nüfuzu* etkili olmuştur.

1- Osmanlıcılık İdeolojisinin Etkisi

Tanzimat Fermanı ile birlikte yürürlüğe konulan Osmanlı topraklarında yaşayan vatandaşların eşitlik ilkesi, özellikle dönemin aydınları arasında yoğun bir şekilde kabul görmüştür. Osmanlıcılık ilkesi, devlet ve toplum arasında tanımlanan yeni bir vatandaşlık anlayışını ortaya koymaktadır. Vatandaş kavramı, sadece devlete hizmet eden bir birey olgusundan çıkıp devlete karşı görevlerinin yanında devletten de bazı istekleri olan bir birey özelliğini kazanmıştır. Siyasal irade yoluyla karar verme ve seçim, vatandaşın önemli istekleri arasında yer almıştır. Meclisin kapalı olması meclis dışında bir muhalefetin oluşmasına yol açmıştır. Bu muhalefeti oluşturan aydın gruplar, hürriyetçi fikirlerin yayılmasında etkin olan *Yeni*

²⁷⁷ Nuri Akbayar, "Tanzimattan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 5, İstanbul 1985, s.1241-1243.

²⁷⁸ Mustafa Cezar, "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tâbi Afetler.", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I, İstanbul 1963, s.327-414.

²⁷⁹ Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, İstanbul 1985, s.163.

²⁸⁰ <<Sultan Abdülhamid'e Sunulan 1894 Tarihli Deprem Raporu>>, <http://www.osmanli.org.tr/makaleler/makale38.htm>

Osmanlılar ve Jön Türkler, Bab-ı Ali erkanından *Bürokratlar*, askerlerden oluşan *Ordu* ve din adamlarının oluşan *Ulema*'dan meydana gelmiştir²⁸¹.

Tanzimatla birlikte XIX. yüzyıl boyunca aydınlar, meslek, dünya görüşü ve toplumsal yapıları bakımından oldukça farklılık gösterirler²⁸². Bu aydınların genelde birleştikleri nokta II. Abdülhamid'in mutlakiyet yönetimine karşı koymaktır. Ancak bu noktada da birlik hâlinde değillerdi. Sultan'ın siyaseti, devlette etkinliği olabilecek ulema, bürokrat ve askerlerden oluşan bir birleşimden daha çok, kendine sadık bir grup oluşturmaktır. Kendine sadık olan bu grubuda, siyasetten uzak tutarak, rütbe, kademe ve para vermek koşuluyla kontrolü altına almaya çalışıyordu²⁸³. Bu durum, sultanın tek merkezli bir güç olmasını sağlıyordu.

Eğitim kurumlarında, özellikle yüksek öğrenim kurumundaki gelişmeler dönemin aydınlanmasında ve aydın kesimin fikirlerinin oluşumunda önemli rol oynar. Aydın kesimi, şüphe, korku ve gergin ortamın yarattığı bir insan tipini ortaya koyar. Bu insan tipinin de mevcut idarenin etkisi altında kalması doğaldır²⁸⁴. Aydın kesimdeki düşüncenin gelişmesinde bu baskı ortamına duyulan tepkinin önemli bir yeri vardır. Özellikle, II. Abdülhamid'in şarklılık anlayışını hâkim kılma isteğine karşı aydınlar, akıl, özgürlük, onur gibi insan olma erdeminin bir olgusu olarak gelişimin batıcılılıkta olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Bu da, aydınları, çağa uymak adına geçmişi inkarcılığa kadar sürüklemiştir.

Dönemin Osmanlı Aydını, yönetime karşı muhalefetine kendisine yandaş olarak halktan daha etkin konumda olan asker-subay kesimine yönelmiştir. Aydınların, halka yönelmemekteki asıl amacı ise halka olan güvensizlik, halkın padişaha olan sadakati ve halkın muhafazakar bir düşünce yapısına sahip olmasıdır²⁸⁵.

II. Abdülhamid'in basın üzerindeki sıkı sansürüne rağmen, her geçen gün yazılı basında ciddi bir artış gözlenir. Bu bağlamda, gerek basımevi, gerek basılan

²⁸¹ Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, İstanbul 1983, s.56.

²⁸² İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyıl*, İstanbul 1983, s.170.

²⁸³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978, s.337.

²⁸⁴ Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s.358-360.

²⁸⁵ Şerif Mardin, "Tanzimat ve Aydınlar", *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi, I*, İstanbul 1985, s.52.

eserlerin sayısında bir artış sözkonusudur²⁸⁶. Ağırlıklı olarak eserlerin konuları, edebiyat, bilim ve fendir. Siyasal içerikli fikrî eserler sansürden tam anlamıyla nasibini almıştır. Popüler kültürün getirdiği türde çeviri ve roman yazılımlarıyla dikkat çeken basının toplumun kültürel yapısının gelişimine önemli katkıları olmuştur. Bu da dönem insanın fikrî yapısının gelişmesine neden olmuştur.

II. Abdülhamid'e karşı muhâlif olan aydın kesim, farklı fikrî alt yapıları ve dünya görüşleriyle dönemin kültürel potansiyelini elinde bulunduracak ve kültürel hayatı yönlendirebilecek seviyeye erişmiş durumdadır. Aydınlar, batıcı, gelişimci, yeni bir sınıf ortaya çıkarma anlayışı hâkimdir. Çağı yakalamanın özünde geçmişi terk etmek olduğu inancına sahiptirler. Kültürel hayatta çok renklilik anlayışı hâkim olur. Aydınların böyle bir ortama olan katkı neticesi, sanat alanına da ciddi yansımaları olmuştur.

Levanten kesim, Osmanlılık anlayışı ve Tanzimat'ın ilanıyla birlikte ortaya konulan hukukî düzenlemelerin uygulamaları sonucunda, başkent İstanbul'da, kültür ve sanat alanında etkin bir topluluk olarak karşımıza çıkar. Levantenler, ticaret ve sanayi kesiminin sermayedarları olarak, daha Galata ve Beyoğlu bölgesinde ikamet ederler²⁸⁷. Sermayelerinin bir kısmıyla yine bu bölgelerde, iş hanı ve konut inşası gibi mimarî faaliyet yatırımlarına yönelmişlerdir. Bu mimarî faaliyetlerin inşasında da yabancı mimarlardan yararlanılır. Bunun doğal bir neticesi olarak Levantenlerin, başkentte Avrupai şehir oluşumuna önemli katkıları olmuştur. Batılı tarzdaki yapıların ve semt anlayışının mimarî kültüre etkisi çok geçmeden diğer bölge ve semtlerde de etkisi gözlenmeye başlar.

2- Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin Etkisi

II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla birlikte birbiri ardına çıkan savaşlar, isyanlar ve devletin yeniden yapılanması için yapılan harcamalar nedeniyle, devletin kasasında hiç para kalmamış ve dışarıya borçlanılmıştır²⁸⁸. Ekonominin düze çıkartılması için düşünülen çareler; vergi artırımını, maaşların indirimi, savaş gelir ve giderlerin gözden geçirilmesi ile dış ticaret açığının kapatılması gibi oldukça sert

²⁸⁶ Bernard Lewis, *a.g.e.*, s.186.

²⁸⁷ Mustafa Cezar, *XIX. Yüzyıl Beyoğlusu*, İstanbul 1991.

²⁸⁸ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, VIII, s.424-425.

ekonomik kararlar uygulamaya konulmak istense de bunların getireceği olumsuzlukların da giderilemeyeceği düşüncesi devleti büyük bir çıkmazın içine sürüklemiştir. Bu çıkmazı aşmanın tek yolu yine dışarıdan alınacak borç gibi görünüyordu. Tüm bu olumsuz duruma rağmen, sultan yine dışarıdan borç alacaktır. Borç alınmasındaki büyük neden, devlet giderleri, savaşın maliyetleri ve faiz ödemeleri için hazineye nakitin bulunmayışıdır. Alınan borçların geri ödemesi konusunda zora düşen devlet, borçların dondurulmasını ister. Avrupa ise, bu isteğin karşısında, gelirlerin denetim altına alınması yetkisini ister. Bu yetki ile, gelirlerin toplanması ve borçların bir düzene bağlanması amacıyla kurulacak bir örgütün kuruluş aşamasına geçilmiş olur.

Ekonominin düze çıkarılması gayesiyle, Fransa, İngiltere, Avusturya, İtalya ve Almanya'nın temsilcilerinden oluşan bir konsorsiyumla, Muharrem Kararnamesi olarak da adlandırılan anlaşma gereği, 20 Kasım 1881'de Düyûn-ı Umûmiye İdaresi kurulur²⁸⁹.

Düyûn-ı Umûmiye İdaresi, Osmanlı ekonomisinde önemli bir etkinliğe sahip olur²⁹⁰. Düyûn-ı Umûmiye İdaresi'nin devletin diğer kurumları üzerinde etkinliği yok gibi görünse de, kurumların ekonomik ihtiyaçlarına ve gelişmesine doğrudan etki etmeye başlamıştır. Malîye Nazırlığını etkisiz hale getirmeye ve devletin geleneksel sistemini tehdit etmeye başlamıştır. Bu durum, bürokraside gelenekçi ve yenilikçi anlayışlar arasında farklılaşan toplumsal düzen ile Düyûn-ı Umûmiye İdaresinin ekonomik alanda getirmiş olduğu anlayışların çatışmasına yol açmıştır.

II. Abdülhamid dönemi kültür hayatına etkisi bakımından Düyûn-ı Umumiye, özellikle başkentin şehir dokusuna kazandırdığı mimarî eserlerde kendini gösterir. Malî kaynak sıkıntısı içerisindeki devletin, böyle bir dönemde mimarî yapılanması oldukça zordur. Düyûn-ı Umumiye'nin kültür hayatına etkisi, Avrupa ile olan ilişkilerin gelişmesiyle zirveye ulaşır. Ekonomik alanlardaki olumsuz gelişmeler yanında, ortaya konulan mimarî eserler, batılılaşma ve yenileşme açısından yeni bir anlayışa sahip bürokrat toplamasını de ortaya çıkarmıştır²⁹¹.

²⁸⁹ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s.426-427.

²⁹⁰ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s. 428.

²⁹¹ Neşe Yıldırım, *a.g.m.*, s.368.

3- Osmanlı-Alman İlişkileri'nin Etkisi

II. Abdülhamid döneminde, Osmanlı-Alman ilişkileri siyasal, ekonomik ve kültürel alanlarda önemli gelişmeler gösterir²⁹². Almanya ile kısa sürede gelişen ilişkiler, sıkı bir ittifakı doğurur. Bu ilişkilerin gelişmesinde, sultanın büyük etkisi olmuştur. II. Abdülhamid'in, Kaiser II. Wilhelm ile olan ikili ilişkileri ve Bismarck'a doğum günü kutlama vesilesi ile imtiyaz nişanı yollaması, ilişkilerin aslında politik nedene bağlı olduğunu gösterir. Bunda sultanın kişilik özelliklerinde yer alan, denge politikasında etkili olduğu söylenebilir. II. Abdülhamid'in tahta çıkışından itibaren gelişen siyasî olaylar neticesinde yalnız kalması da Almanlarla ilişkilerin gelişmesine neden olan bir diğer unsur olarak gösterilebilir. Özellikle 1878 Berlin Kongresi'nden sonra Sultan, devlet yönetiminde ve orduda önemli değişikliklere gidilmesi gerekliliğini anlamıştır. İngilizlerin Girit ve Mısır üzerindeki siyaseti, Fransa'nın Tunus'u işgali, bu iki devletin Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan azınlıkları kışkırtmaları gibi siyasî gerekçelere bakıp bunun yanında Osmanlı Devleti için daha az tehlikeli, Müslüman topraklarında sömürgesi bulunmayan ve Panislamizm anlayışına ters düşmeyen bir devlet olan Almanya ile ittifak en mantıklı yaklaşım olacaktır.

Almanya'nın Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin kaynağı, sadece iki yöneticinin birbirleriyle olan ikili ilişkilerine bağlanamazdı. Almanyanın Osmanlı devletine olan ilgisi, diğer devletlerin bu ülkeye olan ilgisinden pek farklı değildir. Osmanlı Devletinin bulunduğu coğrafyanın stratejik öneme sahip olması, hammadde zenginliği, malların pazarlanması için yeterli nüfusa sahip olması ve Ortadoğu'da petrolün varlığı Almanya'nın Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin gerekçesi için yeterli nedenler olarak sayılabilir. Osmanlı Devleti ile olan ilişkilerin sıkılaştırılması ve Bismarck'ın Doğu politikalarının şekillenmesinde, Osmanlıdan elde edilecek kazançlar, Osmanlı ordusunun eğitimi, silah ticareti ve demiryollarının imtiyaz haklarının elde edilmesi üzerine kurulmuştur.

²⁹² İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 49-51.

4- Hicaz Demiryolu Projesi'nin Etkisi

1850'lerden bu yana Osmanlı topraklarında demiryolu yapım imtiyazları büyük ölçüde İngilizler ve Fransızların elinde bulunmaktaydı. II. Abdülhamid, devletin gelişmesinde ve halkın refahının yükselmesinde demiryollarının büyük bir etkisi olduğuna inanıyordu. Bu yolların yapılışında ise, siyasî ve askerî açıdan ziyade ekonomik olması yönüyle Almanya'ya güveniyordu. Demiryolu ihalesi Deutsche Bank'a verilir. Diğer demiryolu ihaleleri ise Anadolu Demiryolu Şirketi kurularak buraya devredilir. Almanlar, demiryolu inşasında malî açıdan kendilerini güven altına almak için bir takım ekonomik garantiler elde ederler. Malîyet açıklarının ödenmesi için, Düyun-ı Umumi İdaresi altında olmayan bazı vilayetlerin aşâr gelirlerinin garanti olarak gösterilmesi, gelirlerin hükümet adına bir komisyon tarafından yürütülmesi ve zararlar karşılandıktan sonra geriye kalan miktar hazineye kalması gibi ekonomik güvenceler elde edilir²⁹³. Ayrıca demiryolu inşaatının bulunduğu hat boyunca 20 km enine bir şeritte yer alan topraklardan her durumda faydalanılma hakkı verilmiştir.

II. Abdülhamid, verilen bu imtiyazların son derece fazla olduğunun farkındadır. Ancak gelir artışının borçları dengeleyeceği, bu kazançların Almanların aldıkları riskin bir karşılığı olduğu ve sonuçta en büyük kazancın yine Osmanlı Devletinin olacağı kanaatine varmıştır²⁹⁴. Sultanın asıl görüşünün ekonomik etkili gibi görülsede demiryolu inşasının siyasî açıdan da önemi vardır. Demiryolu inşası neticesinde, Osmanlı topraklarındaki diğer eyaletlerle olan ilişkinin artması, Panislamist görüşün hızlı yayılması ve herhangi bir düşman hareketi ya da ayaklanma esnasında asker-cephane sevkiyatının hız kazanması gibi siyasî görüşü de ortaya çıkarmıştır²⁹⁵.

Berlin-Bağdat Demiryolu projesinin hayata geçirilmesinden sonra, Osmanlı Devletinin iç ve dış politikasında, ekonomisinde, sosyal hayatında büyük değişimler yaşanmıştır. Mimarî alanda kendi üslubunu ortaya koyan demiryolu yapıları meydana getirilmiştir. Bu yapılar, demiryolunun geçtiği hat üzerindeki önemli

²⁹³ İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s.81.

²⁹⁴ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s.548.

²⁹⁵ Enver Ziya Karal, *a.g.e.*, s.469.

kentlerde yer alıp kendine özgü bir anlayışa sahip mimarî eserler olarak karşımıza çıkmışlardır.

D) II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ'NDE GAYRİMÜSLİM TEBAA VE YABANCI MİMARLARIN FAALİYETLERİ

XIX. yüzyıl Osmanlı mimarlık kurumunda, belirli bir uzmanlaşmaya doğru yönelme göze çarpar. 1801 yılında Hassa Mimar Kalfaları, Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da teknik eğitime tâbi tutulurlar. Bu da gelişen çağda artık mimarî eğitimin gerekliliğinin bir göstergesi olmuştur. Mimarbaşı Abdülhâlim Efendi, Sultan II. Mahmut'a mimarlık okulu kurulması ve mühendishanede mimarlık eğitimin verilmesini istemiştir²⁹⁶. Ancak, Sultanın istemesine rağmen bu mümkün olmamıştır. Bunda da, en önemli mimarî işlerin Ermeni kökenli *Balyan Ailesi* tarafından yürütülmesi, yabancı mimarlardan faydalanılması ve 1840'da meslek loncalarının kapatılması etkili olmuştur. 1848'de Mühendishane Nazırı *Bekir Paşa* döneminde, mühendishane *topçu* ve *mimar* sınıflarına ayrılmıştır. Ancak, mimarlık sınıflarında okutulan derslerdeki ağırlık mühendislik konuları ile ilgili olup mezunlar da mühendis sınıfı olarak gösterilmiştir. Mimarlık eğitimi ve bu eğitime bağlı derslerin ilk verildiği okul *Sanayi-i Nefise Mektebi* (1882-83) olmuştur. Burada verilen mimarlık eğitimine dayalı *fenn-i mimarî* dersi aynı şekilde Harbiye'de de okutulmuştur²⁹⁷.

Osmanlıda mimarlık eğitimi alanında, hem batılılaşma hem de çağı yakalayan bir anlayışın göstergesi olarak kurulan Sanayi-i Nefise Mektebinin kurucusu, 1882 yılında da müdürlüğüne getirilen *Osman Hamdi Bey*'dir. Paris'te hukuk ve resim öğrenimi gören Osman Hamdi Bey aynı zamanda Arkeoloji Müzesinin de kurucusu ve müdürü olmuştur. Arkeoloji Müzesinin karşısına inşa edilen mektep Güzel Sanatlar Akademisi olarak düzenlenip kütüphanesi, idarî ve eğitim personelinin tamamlandıktan sonra, Mart 1883 yılında öğretime açılmıştır. Sanayi-i Nefise, geleneksel eğitim anlayışına dayalı mimarlık kurumunun bitmesiyle birlikte Osmanlıda da Avrupa standartlarında bir mimarlık eğitimi veren okul haline almıştır.

²⁹⁶ Mustafa Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul 1971, s.62-63.

²⁹⁷ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s.66.

Sultan II. Abdülhamid döneminde mimarî etkinlikler, daha çok yabancı mimarlar ya da yurt dışı eğitilmiş azınlık mimarları tarafından yürütülmüştür. Bu dönem de 1830'dan beri aktif ve önemli bir yere sahip olan Balyan Ailesinden²⁹⁸ *Serkis Balyan, Mimar Vasilaki, Mimar Yanko, Mimar Ohannes, Amasyan Efendi, Dikran Kalfa, Başmühendis Bertier* gibi gayrimüslim mimarlar göze çarpmaktadır²⁹⁹. *Alexandre Vallauray, Raimondo d'Aronco, Philippe Bello, Giulio Mongeri, M. Rene Ducas, Jachmund, Otto Ritter, Helmuth Cuno* ise bu dönemin önemli yabancı mimarlarıdır.

II. Abdülhamid dönemi yabancı ve azınlık mimarların, batı kültürü anlayışına sahip olmaları ve eğitimini almış olmaları mimarî alandaki eserlerine de yansımıştır. Bu yansımada yaşadıkları coğrafyanın eski ve zengin bir kültürel tarihi geçmişe sahip olmasının da büyük payı vardır. Meydana getirdikleri eserlerde yapı türlerine göre mimarî tarzlar ortaya koymuş olmalarını tamamen dış etkili olarak görebiliriz. Bu mimarlar tarafından üslup özellikleri aynı olan ve herhangi bir üslup özelliği olmayan ama bünyesinde birçok kültüre ait öğeleri barındıran yapılar inşa etmişlerdir. Bunun sonucunda, Osmanlı mimarlık dünyasında yeni arayışlar ve bu arayışların sonucu, yeni oluşumlar ve anlayışların doğmasına neden olmuşlardır.

Sultan II. Abdülhamid'in saltanatı döneminde îmar ve inşa faaliyetleri kurumsallaşmasına rağmen, Osmanlı mimarîsinde ciddi anlamda bir Avrupalı ve azınlık mimar etkisinin varlığı söz konusudur. Özellikle XIX. yüzyılın sonuna gelindiğinde inşa ve îmar konusunda başkentte ve taşrada Türk mimar yok denecek düzeydedir³⁰⁰. İnşa ve îmar konusunda devletin bu alandaki kurumlarında bulunan elemanlar, batılı mimarlarla boy ölçüşmemiştir. Bunun iki önemli nedeni vardır: Eğitim ve Talep. Ancak batılı mimarların yetiştirdiği ya da batı eğitilmiş Türk mimarları olarak, Mimar Kemalettin, Vedat Tek, Ali Talat ve Arif Hikmet Koyunoğlu göze çarpar. Söz konusu mimarlar, Osmanlı'nın son yıllarında adlarından

²⁹⁸ Pars Tuğlacı, *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*, İstanbul 1981 adlı eserde, Balyan Ailesinin Osmanlı Devleti içerisindeki konumunu, mimarî faaliyetlerini kuşaklar hâlinde ve belgelere dayalı olarak ele alan tek ve önemli bir eser.

²⁹⁹ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s.120.

³⁰⁰ Emre Madran, "Ondokuzuncu Yüzyıl Sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nda Yapı Alanında Çalışanlar", *X. Türk Tarih Kongresi Ankara:22-26 Eylül 1986*, Ankara 1994, s.2461-2469.

söz ettirirken Cumhuriyet döneminin başlarında da Milli Türk Mimarîsinin yaratıcıları olmuşlardır.

1) Osmanlı Tebaası Gayrimüslim Mimarlar ve Faaliyetleri

Serkis Balyan

1831’de Balyan ailesinin bir ferdi olarak İstanbul’da dünyaya gelen Serkis Balyan’ın babası, Mimar *Garabed Amira Balyan*’dır. Paris’te mimarlık ve uzmanlık eğitimini tamamlamıştır³⁰¹. Mimarlık eğitimin yanında mühendislik bilgisinin de iyi olması, buharlı makine ile patlamaz kazanı geliştirmesini sağlamıştır. Bu da onun İngiltere’de tanınmasına ve şöhret kazanmasına neden olmuştur. Türkiye’de inşaat şirketi kurarak *Bartın* ve *Cide*’de kömür madeni işletmeciliği ve Bağdad demiryolunun müteahhitlik işini yapmıştır³⁰².

Sultan II. Abdülhamid’in saltanatı döneminde, *Ser Mimar-ı Devlet* unvanı ile Sarayın başmimarî olarak görev yapmıştır³⁰³. Bu unvan özellikle saray muhâliflerince hoş karşılanmamıştır. Yaptığı işler karşılığında hazine-i hassadan fazla para aldığı ve yolsuzluk yaptığı iddiaları mevcuttur. Serkis Balyan, bu tür suçlamaların devam etmesi neticesinde, 1880 yılında Paris’e gitmiştir. 7 Kasım 1899’da İstanbul Kuruçeşme’deki köşkünde, “Osmanlı Devlet Baş Mimarı” olarak ölmüştür³⁰⁴.

Serkis Balyan’ın, mimarî üslup olarak eserlerinde, historizm etkili bir eklektik üslup yer alır. Eklektizm’de de Neo-Osmanlı unsurların hâkim olduğu bir anlayış hâkimdir³⁰⁵. Osmanlı mimarîsindeki etkinlik dönemi, Balyan Ailesinin ortak ürün verdiği dönemlerde olmuştur. Mimarîdeki etkinlik yılları daha çok, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemine rastlar. İki yılda tamamladığı Beylerbeyi Saray’ını kardeşi Agop’la, Çırağan Sarayı ve Karakolhanesi, Baltalimanı Sahil Sarayı, Kandilli Adile Sultan Sarayı’nı Ağabeyi Nigoğos’la, Maçka Silahhanesi ve Karakolhanesini kardeşi Simon’la tasarlamışlardır. Ayrıca Mecidiye

³⁰¹ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.237.

³⁰² Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s.117.

³⁰³ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.720; Mustafa Cezar, “Mimarlık ve Resim Öğretimine Gidiş”, *VII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler,II*, Ankara 1973, s.744.

³⁰⁴ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.240.

³⁰⁵ Selçuk Batur, “Balyan Ailesi.”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,4*, İstanbul 1985, s.1090

Kasrı, Alemdağ ve Ayazağa Av Köşkleri, Yıldız Sarayı Büyük Mabeyn, Çadır ve Malta Köşkleri, Çit Kasrı, Akaretler Sıraevleri inşasına ve Harbiye Nezareti'nin de onarımına katkıda bulunmuştur³⁰⁶. İnşa edilen ve tasarlanmış olan bu eserler, Balyan Ailesinin yüzyıl içerisindeki Osmanlı mimarîsinde etkinliklerini, dönemin üslup anlayışındaki değişim ve gelişimini ortaya koymuştur.

Yıldız Sarayı Seyir-Set Köşkü ile İç Harem Kapısı, Zincirlikuyu Kasrı yapıları onun II. Abdülhamid dönemindeki önemli eserlerdir. Bilinen yapı türlerinin dışında fabrika ve antrepo gibi farklı yapı inşasında yer almıştır³⁰⁷. Seri bir inşa tarzına hâkim olan Serkis Balyan, Kaiser II. Wilhelm'nin Hereke Fabrikasını ziyareti esnasında bir gün içerisinde, rıhtıma tek katlı bir köşk inşa etmiştir³⁰⁸.

Sultan Abdülmecid, Sultan Abdülaziz ve Sultan II. Abdülhamid döneminde mimarî etkinliklerde bulunan Serkis Balyan, en fazla saray ve çevresine bağlı mimarî oluşumlarla kendisini gösterir. Kendine özgü üslubu, gelenekçi tarzın bir uygulayıcısı olarak Sultan II. Abdülhamid döneminin ilk yıllarının etkin mimarlarından olmuştur.

Serkis Balyan dışında başka gayrimüslim mimarlar da vardır. Mimar Yanko, Başmimar olup 1891'de nişanla ödüllendirilmiştir. Ohannes, 1878'de Harbiye ve Tophane Mimarı, 1888'de İnşaat-ı Askerîye Mimarı unvanlarına sahip olmuştur. Halkalı Ziraat Okulu (1891), Yıldız Hamidiye Camii ve Saat kulesi inşasını yapan Dikran Kalfa ve Halkalı Ziraat Okulu inşasında bulunan Amasyan Efendi³⁰⁹ dönemin önemli gayrimüslim mimarları arasında gösterilebilir³¹⁰. Bunlar daha çok başkentte mimarî faaliyetlerinde bulunmuşlardır.

³⁰⁶ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.241.

³⁰⁷ Selçuk Batur, *a.g.m.*, s.1090, ayrıca bkz. Pars Tuğlacı, *a.g.e.*,s.320.

³⁰⁸ Afife Batur, "Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*,4, İstanbul 1985, s.1060.

³⁰⁹ Seval Arıpınar, "XIX. Yüzyılda Ülkenin Tarım Sorunlarına Eğilme Hareketleri ve Halkalı Ziraat Okulu'nun Açılışı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 36, İstanbul 1970, s.55-56.

³¹⁰ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s.120.

2)Yabancı Mimarlar ve Faaliyetleri

1- Alexandre Vallaury

Osmanlı mimarîsinde batı tarzında yapıların inşasında II. Abdülhamid döneminin en tanınmış mimarlarındanıdır. Fransız asıllı olan Vallaury'nin ailesi elçilik görevi nedeniyle İstanbul'da bulunmuş ve buraya yerleşmişlerdir³¹¹. Mimarî eğitimini Fransa'da tamamlamıştır. Üst kademede görevli kişiler için yaptığı pahalı konutların mimarı olarak bilinir. Mimarlık bilgisini eğitim alanında da kullanmıştır. 1883'te kendisinin inşa ettiği Sanayi-i Nefise Mektebinin ilk mimarlık hocası olarak 1908 yılına kadar bu göreve devam etmiştir. Geleneksel anlayıştaki eğitim tarzının yanında akademik ve revivalist (öncü, canlandırmacı) yaklaşımca olarak da nitelendirebiliriz³¹². 1901'de *Le Stamboul* gazetesinin müdürlüğünü yapmış ve Beyoğlu sanatçı kulübünün kurulmasına öncülük etmiştir.

Büyük boyutlu kamu yapılarının inşasında etkin olan Vallaury özellikle İstanbul'da gerçekleştirdiği mimarî yapılarla karşımıza çıkar³¹³. Arkeoloji Müzesi (1891-1897), Sanayi-i Nefise Mektebi (Eski Şark Eserleri Müzesi), Galata Tütün Rejisi-Osmanlı Bankası (1892), Taksim Osmanlı Bankası, Eminönü Osmanlı Bankası, Düyûn-ı Umûmiye (İstanbul Erkek Lisesi, 1897), Beyoğlu Union Française, Beyoğlu Pera Palas Otel (1893), Büyükkada Rum Yetimhanesi (1890-1900) yapıları tanınmış eserleridir³¹⁴. Sivil konut örneği olarak, Bağlarbaşı İbrahim Paşa (Mecit Efendi) Köşkü (1901), Beyoğlu M. Decugis Evi, Çiftehavuzlar Cemil Topuzlu Köşkü ve kendi evi gösterilebilir. Dinî mimarî örneği olarak, Yıldız Hamidiye ve Eminönü Hidayet Camii (1887), İstinye Osman Reis Camii (1903), yer alır. Vallaury'nin Raimondo d'Aranco ile gerçekleştirdiği Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (Eski Haydarpaşa Lisesi) yapısı en tanınmış eserleri arasındadır.

Alexandre Vallaury, mimarî kariyerinin başlangıcında batı kaynaklı eklektizmi tercih ederken ilerleyen dönemlerde doğu kaynaklı mimarî anlayışı

³¹¹ Biyografik bir çalışma örneği olarak bkz. Mustafa Akpolat, *Fransız Kökenli Levanten Mimar Alexandre Vallaury*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1991.

³¹² Afife Batur, *a.g.m.*, s.1054.

³¹³ Mustafa Akpolat, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarlığı", *Türkler*, c. 15, Ankara 2002, s.351.

³¹⁴ Metin Sözen, *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1984, s.5.

benimser. Bu değişimde, geleneksel Osmanlı sivil mimarîsi ve inşa faaliyetlerinde bulunduğu yerin bölgesel özellikleri etken rol oynamıştır. Bu özellikler açısından bakıldığında, örneğin, Beyoğlu'nda inşa etmiş olduğu yapılarla, Osmanlı kimliğinde yer alan kişiler için yapmış olduğu yapılar arasında nitelik, üslup ve malzeme farklılıkları göze çarpar. Resmi yapıların bazısında ise, gelenekçiliğinin devamı olan akademik yaklaşımların varlığı söz konusudur. Resmi yapıların konumlandırışında çevresel etkileri göz ardı etmemiştir³¹⁵. Özellikle, anıtsal mimarî yapılarda, şehrin silüetini bozmama çabası içerisinde olup yapılarda Osmanlı kaynaklı unsurlara yer vererek bunu sağlamaya çalışmıştır³¹⁶.

Alexandre Vallaury, 1901,1902,1903 Osmanlı sergilerinin açılmasına öncülük olmasıyla mimarî alanın dışında resim alanında da sanatçıların isim yapmasına ve kendilerini göstermesine imkân sağlamıştır.

2- Raimondo d'Aronco

İtalyan asıllı mimar (1857-1932), II. Abdülhamid döneminin yabancı mimarları içerisinde yer alıp İtalyan Art-Nouveau'sunun önemli temsilcilerindendir³¹⁷. Köken olarak inşaatçı bir ailenin çocuğu olan d'Aronco, Avusturya'da inşaat okulu, 1880'de de Venedik Mimarlık akademisini bitirmiştir³¹⁸. Klasik mimarî eğitim almasına karşın Otto Wagner ve Olbrich gibi Avusturyalı ustaların da etkisinde kalmıştır. Eğitimcilik ve sergi çalışmalarındaki ünü dolayısıyla İstanbul'a bir sergi projesi için çağrılır, ancak 1894 depremi nedeniyle bu işten vazgeçilince onarım işlerinde görev almıştır³¹⁹. Özellikle başkente yer alan Osmanlı mimarîsine ait saray, cami, okul, hastahane, çeşme ve kapalıçarşı onarımlarını yapmıştır³²⁰. 1896 yılında saray mimarı olarak çalışmıştır. 1894-1908 arası

³¹⁵ Yıldırım Yavuz-S. Özkan, *a.g.m.*,4, s.1080.

³¹⁶ Neşe Yıldırım, *a.g.e.*, s. 65.

³¹⁷ Afife Batur, "Yıldız-Serencebey'deki Şeyh Zafir Türbe, Kitaplık ve Çeşmesi", *Anadolu Sanatı Araştırmaları 1*, İstanbul 1968, s.107. Ayrıca bkz. Afife Batur, "19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında Bir Stilistik Karşılaştırma Denemesi: A. Vallaury / R. D'Aronco", *Osman Hamdi Bey Ve Dönemi 17-18 Aralık 1992*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993, s.146-158.

³¹⁸ Afife Batur, "Yıldız Sarayı'na İlişkin Bazı Belgeler ve Türkiye'de Belgeleme Çalışmalarının Sorunları", *T.B.M.M. Milli Saraylar Sempozyumu, 15-17 Kasım 1984, Yıldız Sarayı/Şale, Bildiriler*, İstanbul 1985, s.91.

³¹⁹ BOA, İ. Evkaf 14.B.1312 (10 Ocak 1895), İ. Evkaf 2.Ra.1312 (2 Eylül 1894).

³²⁰ Afife Batur, *a.g.m.*,s.91.

Türkiye’de çalışan d’Aranco, Torino (1902) ve Udine (1903) Sergileri sonucunda daha da tanınmıştır³²¹.

D’Aranco, Sultan Abdülhamid dönemi mimarî çalışmalarını özellikle başkentte gerçekleştirmiştir. Vallaury ile birlikte ortaya koydukları Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (Eski Haydarpaşa Lisesi) en önemli çalışmalarından biridir. Saray mimarı unvanı ile Yıldız Sarayı bünyesinde yer alan, Tiyatro, Limonluk Köşkü, Küçük Pavyon, Yaveran Köşkü, Bendegân (Özel) Dairesi, Şale’ye ait Merasim Köşkü, Sultan’ın özel dairesine bitişik hamam, Çini Fabrikası ve Istabl-ı Amire (Saray Ahır) yapılarının inşasında yer almıştır³²².

D’Aranco Yıldız Sarayı dışında, Beşiktaş Şeyh Zafir Türbe-Kitaplık-Çeşmesi, Beyoğlu Botter Apartmanı, Tarabya İtalyan Sefareti, Kireçburnu Cemil Bey Yalısı, Şişli Etfal Hastahanesi Saat Kulesi, Bebek Mısır Konsoloslugu, Sultanahmet Yüksek Ticaret Mektebi, Sultanahmet Yeniçeri Müzesi, Orman ve Maadin Nezareti ile bugün mevcut olmayan Karaköy Camii ve Kuruçeşme Nazime Sultan Yalısının yapımında yer almıştır³²³.

Raimondo d’Aranco mimarî tarz olarak Art-Nouveau üslubunu kullanmasına rağmen çevresel etkenler sonucu eklektisizm tarzından da kopmamıştır. Bu da mimarî ürünü ortaya koyduğu farklı coğrafyanın içinde bulunduğu şartlardan kaynaklanmıştır. Bunu da en iyi malzemede yansıtmıştır.

3- Jachmund

Alman asıllı olan mimar Jachmund, Berlin-Bağdat Demiryolu projesi çerçevesinde yapılacak olan *Sirkeci Garı* inşasını yapmak üzere Alman Hükümetince İstanbul’a yollanmıştır³²⁴. İstanbul Caddebostan’da Ragıp Paşa için inşa ettiği köşkler³²⁵, 1890’da Hendese-i Mülkiye Mektebinde mimarlık eğitimi

³²¹ Metin Sözen, *a.g.e.*, s.5.

³²² Afife Batur, *a.g.m.*,s.92-95.

³²³ Metin Sözen, *a.g.e.*, s.6; Neşe Yıldırım, *a.g.e.*, s. 69; Mustafa Akpolat, *a.g.m.*, s. 351.

³²⁴ Yavuz Yıldırım-S. Özkan, *a.g.m.*, s.1079. Mimarın kısa kısa biyografisi için bkz. Afife Batur, “A. Jasmund”, *TDVİA*, c. 4, İstanbul 1991, s. 317-318.

³²⁵ Mehmet Yavuz, “Osmanlı’da Alman Mimarlar ve Eserleri”, *Türkler*, c. 15, s. 407-408.

vermesini sağlamıştır³²⁶. 1891’de buradan mezun olan Mimar Kemaleddin Bey’i kendisine asistan seçer ve Almanya’ya gönderilmesini sağlar³²⁷.

Jachmund’un inşasını gerçekleştirdiği önemli yapılar, Sirkeci Garı ve Deutsche Orient Bank (Germina Han)’dır. Mimarî tarz olarak kendine özgü bir eklektisizm anlayışına sahip görünen Jachmund, diğer yabancı mimarlarda olduğu gibi Osmanlı, Arap ve Hint mimarîsinden de etkilenmiştir³²⁸. Ortaya koyduğu mimarî eserleri, işlevsellik ve içerik anlamına göre projelendirmiştir. Bu da akademik ortamın getirdiği anlayışın bir ürünü olarak karşımıza çıkar.

4- Philippe Bello

İtalyan asıllı, 1831 Venedik doğumlu Bello, Sanayi-i Nefise kapsamındaki yabancı mimarlar arasında yer alır. 1902’de Vallaury’nin yardımcılığını yapmıştır. Arkeoloji Müzesi genişletme çalışmalarında bulunması Vallaury’nin bazı yapılarında çalıştığını göstermektedir. 1901, 1902, 1903 sergilerine katılarak çok fazla mimarî proje teşhir etmiştir³²⁹.

5- Guilio Mongeri

İtalyan asıllı Milano doğumlu Mongeri, 1900’de ilk kez İstanbul’a gelir. 1903 Sergisinde, farklı dönemlere ait mimarî üslup denemelerini içeren kilise, konak, anıt ve işhanı projelerini sergiler. Alexandre Vallaury’den sonra 1909-1930’a kadar Sanayi-i Nefise’de mimarlık hocası olarak görev yapmıştır. Burada, akademik eğitim anlayışını benimsemiş ve Vallaury’nin etkisi altında kalmıştır. Mimarîde eklektik tarzı benimsemiştir.

Mongeri’nin başkent ağırlıklı mimarî faaliyetleri içerisinde, Maçka İtalyan Sefareti (Endüstri Meslek Lisesi), Karaköy Palas ve Maçka Palas önemli örneklerdir³³⁰.

³²⁶ Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 3-4, İstanbul 1977, s. 1158; Metin Sözen, *a.g.e.*, s.6.

³²⁷ Osman Nuri Ergin, *a.g.e.*, c. 3-4, s. 1159; Yavuz Yıldırım, “Mimar Kemalettin Bey (1870-1927)”, *O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi*, c. 7, Sayı 1, Ankara 1981, s.59 ve ayrıca bkz. Yavuz Yıldırım, *Mimar Kemalettin ve I. Ulusal Mimarlık Dönemi*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara 1981.

³²⁸ Mustafa Akpolat, *a.g.m.*, s.352-353.

³²⁹ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s.421-424.

³³⁰ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s.424.

Cumhuriyetin ilanı sonrası kurulan yeni Türkiye Cumhuriyeti Devletinde ve başkentinde mimarî faaliyetleri devam etmiştir. Neo-Klasik Osmanlı tarzının hâkim olduğu yapılar, Ulus'ta Osmanlı Bankası, Tekel Başmüdürlüğü, Ziraat Bankası Genel Müdürlüğü ve İş Bankası'dır. Son yıllarında inşa ettiği ilgi çekici bir diğer yapı Bursa Çelik Palas Oteli ve Kaplıcası'dır. Mongeri'nin yetiştirdiği öğrenciler arasında, Behçet Ünsal, Arif Hikmet Koyunoğlu, Sedat Hakkı Eldem gibi önemli Türk mimarları bulunmaktadır.

6- Patrokıl Campanaki

1903 Sergisiyle adını duyuran yabancı mimarlardan birisidir. Campanaki, bu sergiye, mimarî projeler, maketler, iç mimarî düzenlemeler gibi proje ve plan ağırlıklı 45 eserle katılmıştır. Dönemin İstanbul Şehremini Rıdvan Paşa tarafından, bugün şehir tiyatrolarınca kullanılan, *amfityatro* yaptırılmıştır³³¹.

1903 sergisi kapsamında bir çeşme projesiyle karşımıza çıkan son isim Lorenzo Valeri'dir³³².

7- Otto Ritter-Helmuth Cuno

Berlin-Bağdat Demiryolu projesi için, Jachmund gibi, Alman hükümetince proje çerçevesinde yapı inşası için gönderilmiştir. Bu iki mimarın gerçekleştirdiği en önemli mimarî faaliyet, *Haydarpaşa Garı* binasıdır.

³³¹ Neşe Yıldırım, *a.g.e.*, 67.

³³² Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s.424.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ İMAR FAALİYETLERİ

II. Abdülhamid'in tahta çıkmasıyla birlikte siyasal, sosyal ve ekonomik alanda ciddî anlamdaki sorunlarla karşılaşması îmar alanındaki çalışmaları da etkilemiştir. Ancak bu etki, devletin yönetimini tam anlamıyla ele aldıktan sonraki evrede ortadan kalkmaya başlamıştır.

II. Abdülhamid'in îmar faaliyetleri içerisinde yaptırmış olduğu mimarî eserlerin sayısal bir değerini vermek oldukça güçtür. Sultanın cülusundan itibaren yapılan mimarî faaliyetlerin yer aldığı belgelerde de yapıların sayısal değerlerinden çok masraflarına ilişkin rakamlar göze çarpmaktadır³³³(Belge 1). II. Abdülhamid'in torunu *Harun Osmanoğlu*, Sultanın Türkiye'de yetmiş iki eser yaptırdığından söz eder³³⁴. Yazar Kadir Mısırlıoğlu, II. Abdülhamid'in tahta çıkışı münasebetiyle bastırılmış olan *Tebriknâme-i Milli* adlı yayında, Sultanın faaliyetlerinin liste hâlinde verildiğini ve yaklaşık üç bin eser yaptırdığından söz eder. Ayrıca, II. Abdülhamid'e ait, yayımlanmış olan bütün hatıralarının sahte olduğunu ve Sultanın hatıralarını kısa kısa notlar hâlinde yazdığını, bunların 4 ajanda şeklinde, Türk Tarih Kurumu'nda saklandığını ve tetkik edilmediğini söylemektedir³³⁵. II. Abdülhamid'in îmar faaliyetlerinin sayısal değerleriyle ilgili olarak bu ifadeleri çoğaltmak mümkündür.

Sultan Abdülhamid'in kişilik özelliklerinden biri olarak gördüğümüz hayır işlemek anlayışı, mimarî faaliyetlere de yansımıştır. Devlet bütçesi dışında kendi özel kasasından harcamalar yaptığına dair ifadeler hatıralarında yer almaktadır³³⁶ (Belge 2). Sultanın, Yunan harbinde bulunmuş Mustafa Süleyman isminde bir neferin köyüne bir cami yapılması isteğine, Hazine-i Hassa'dan masrafının

³³³ BOA, Y.PRK.HH 1/57 (1294.Ca.30/13 Haziran 1877)

³³⁴ Mehmet Tosun, *21.Yüzyılda Sultan II. Abdülhamid'e Bakış*, İstanbul 2003, s.96.

³³⁵ Mehmet Tosun, *a.g.e.*,s.144.

³³⁶ Osman Yüksel Serdengeçti, *Abdülhamit Anlatıyor*, Ankara, s.14. ve BOA, Y.PRK.HH 22/50 nolu kayıttta Padişahın hayır amacıyla yaptırdığı camilere yapılan yardımlara ait makbuzlar yer alır.

karşılanması ve cami adının Ertuğrul Gazi olması şartıyla Adapazarı Hasan Fakih köyüne bu caminin inşası ile ilgili olarak irade çıkartmıştır³³⁷.

II. Abdülhamid bir bani olarak yaptırdığı eserlerde, özellikle Panislamist siyasetin etkisinde kalarak daha çok İslam eklektizmini tercih etmiştir. Yıldız Saray kompleksi oluşturulurken yapılarda gerek mimarî gerekse süslemede İslam mimarîsine özgü elemanların yer almasını sağlamıştır³³⁸. Bunların dışında Sultanın büyük çaplı projeler için girişim yaptığı da görülmektedir. İstanbul ve Galata Rıhtımları inşa ettirildiği dönemlerde³³⁹ II. Abdülhamid'in projelerinden biri de boğazı birleştirecek bir köprü yaptırmaktır. Projesi hazırlatılan köprünün inşası tahttan indirilmesiyle sonuçsuz kalmıştır³⁴⁰.

A) ASKERİ YAPILAR

Sultan II. Abdülhamid dönemi askerî mimarî örnekleri dinî ve sivil mimarî örneklerine oranla daha azdır. Bundaki en büyük neden, Batılılaşma yolunda atılan ilk adımların askerî alanda başlatılması ve bu yenileşmeden doğan mekân ihtiyacının daha önceki dönemlerde karşılanmış olmasıdır. Bu dönemde inşa edildiği bilinen askerî yapıların birçoğu ya onarım ya da daha sonradan Sultanın adının verildiği yapılar olarak karşımıza çıkar. Askerî personelin yetiştirilmesi geliştirilmesi için bir çok karakol ve kışla yapıları inşa edilmiş olup ancak birçoğu günümüze kadar ulaşamayıp kayıtlarda kalmıştır.

II. Abdülhamid dönemi askerî alanda yapılacak yenilikler için getirtilen uzmanlardan biri olan Colmar von der Goltz Paşa'nın ele aldığı ıslahat layihalarında geçen konulardan biri de Boğaziçi ve Çanakkale'de yer alan istihkam ve

³³⁷ Luis Alberi Sabuncuzade, *Sultan II. Abdülhamid'in Hal Tercümesi*, (Yay. Haz. Mahir Aydın), İstanbul 1997, s.85. Ayrıca eserde, Sultanın gerek inşa gerekse tamir olarak 500'ün üzerinde eser yaptırdığından söz edilir. Adı geçen bu caminin inşa tarihi, Aydın Talay, *Eserleri ve Hizmetleriyle Sultan Abdülhamid*, İstanbul 1991, s. 356, 444 dipnot 836'da 1541 yılı olarak verilmiştir. Bu tür durumlar aslında II. Abdülhamid dönemi kayıtlarında inşa olarak görülen birçok yapının onarım gördüğü kanısını daha da güçlendirmektedir.

³³⁸ İ. Hakkı Konyalı, *Abideleri ve Kitabeleri ile Üsküdar Tarihi, II*, İstanbul 1977, s.229.

³³⁹ Ali Said, *Saray Hatıraları, Sultan Abdülhamid'in Hayatı*, (Haz: Ahmet Nezih Galitekin), İstanbul 1994, s.146. Ayrıca bkz. Fahri Çoker, "Hâliç Köprüleri", *Tarih ve Toplum*, Sayı 8, Ankara 1984, s.32'de Galata Köprüsü'nün IV. inşa aşamasının da aynı yılda (1894) olduğu görülmektedir.

³⁴⁰ Mustafa Müftüoğlu, *Tarihin Hükmü Her Yönüyle Sultan İkinci Abdülhamid*, İstanbul 1985, s.189. Bu konuda ayrıca bkz. Mustafa Akpolat, *a.g.m.*, s.352.

bataryaların onarımı ve donanımı öngörülmektedir³⁴¹. Bu bahsedilen yerlerin inşa tarihi, II. Abdülhamid öncesidir. Ancak II. Abdülhamid dönemi içerisinde değerlendirilebilecek ve günümüzde de askerî yapı olarak kullanılan mimari özelliklerini kaybetmiş kâgir bazı yapılar da mevcuttur. Genellikle, Araf Paşa döneminde (1882) inşa edilen bu yapılar; cephanelik, boğaz koruma ve kontrol binalarıdır³⁴².

Erzurum'da II. Abdülhamid dönemi inşa edilen askerî yapı örnekleri tıpkı Çanakkale örneklerindeki gibi kâgir, mimari özelliklerini kaybetmiş; depo, koğuş, mutfak, tecrid ve yemekhane yapılarından oluşmaktadır. Bu yapılar Erzurum-Dumlu'da yer alıp 1894 yılında Şahap Paşa tarafından Tiranlı Binbaşı Mahmut Mavret Bey'e inşa ettirilmiştir³⁴³. Ayrıca Erzurum Tabyaları olarak bilinen askerî yapı gruplarından Hamidiye Tabyası olarak bilinen tabyanın kaynaklarda geçmemesi böyle bir yerin söz konusu olmadığı ve buranın daha sonradan adlandırıldığı varsayımını güçlendirir³⁴⁴.

1888-1889'da sarayın güvenliğini sağlamak amacıyla Yıldız sarayı yakınına Orhaniye ve Muhabere Kışlaları inşa edilmiştir³⁴⁵. 1886'da inşa edilen Orhaniye Kışlası günümüze kadar gelmiştir. Kışlayı, Mızraklı Hassa Süvari Alayı kullanmaktaydı. Osmanlı dönemi kışla mimarisi içerisinde ayrı bir özellik gösterir³⁴⁶. Günümüzde, Türk Silahlı Kuvvetleri Merkez Komutanlığı'na kullanılmaktadır³⁴⁷.

³⁴¹ İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s.65-66.

³⁴² Komisyon, *Yaşayan Tarihi ve Kültürel Askerî Yapılar*, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara 2001, s.63-122.

³⁴³ Komisyon, *a.g.e.*, s.167-210.

³⁴⁴ Nusret Çam, *Erzurum Tabyaları*, Ankara 1993, s.20.

³⁴⁵ Semavi Eyice, "İstanbul", *İslam Ansiklopedisi*, 5/II, İstanbul 1993, s.1214/48. Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1985, s.164-173'de 1884 tarihini vermektedir.

³⁴⁶ Nevin Kurtay, *Yıldız Sarayı Üzerine Yapılan Çalışmaların Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994, s. 41-42.

³⁴⁷ Komisyon, *a.g.e.*, s.253-270. Ayrıca bkz. Komisyon, *700. Kuruluş Yıldönümünde İstanbul'daki Osmanlı Mimari Eserleri*, İstanbul Valiliği, İstanbul 2000, s.155.

İstanbul'da, bu döneme ait olarak bilinen diğer askerî yapılar şunlardır:

Harbiye Askerî Yemekhane (1887)³⁴⁸, İstanbul Selimiye Tazılar Ahır Kışla ek binalar (1893)³⁴⁹, Beykoz Askerlik Şubesi (1894)³⁵⁰, Maltepe Cephanelik ve Barut Deposu (1897)³⁵¹, Büyükdere Çayırı Karakolu (1900)³⁵², Topkapı Sarayı Bağdat Kasr-ı Hümayun Karakolu (1901), Ecdadiye Köyü Karakolu (1901), Kağıthane Karakolu (1901), Kurbağalıdere Cephaneliği (1901), Sarıyer Subay Misafirhanesi (1902)³⁵³.

Edirne Kıyık Tabyası, ilk inşa tarihi olarak, II. Mahmud dönemi Osmanlı-Rus Savaşına (1828-1829) kadar gitmektedir. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sırasında Edirne'de yer alan tabyalar yeniden inşa ve güçlendirme çalışmaları başlatılır. Kıyık/Kıyak Tabyası olarak bilinen yapıların Müstahkem Mevkii girişinde yer alan kitabenin ifadesine göre 1304H./1886M. tarihinde inşa edilmiştir³⁵⁴.

Edirne'de yer alan bir diğer Askerî yapılar ise; *Edirne Askerî (Merkez) Hastahanesi* (1305H./1887M.)³⁵⁵, 1317/1900'de inşa edilen ve 1971 yılında da Tümen binası olarak kullanılan *Daire-i Münşire* (Tugay Binası) (1889)³⁵⁶, *Karaağaç (Timurtaş) Askerî Hastahanesi* (1305H./1889M.)³⁵⁷, Edirne-Uzunköprü Askerî Karargah Binası (1892)³⁵⁸ ve *Askerî Depo* (1321H./1903M.) bu dönemden kalan önemli eserlerdir.

³⁴⁸ Komisyon, *a.g.e.*, s.341. Yapı günümüzde Harbiye Askeri müzesine aittir.

³⁴⁹ Aydın Talay, *a.g.e.*, s.73-76 ve İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, II, s.367. Komisyon, *a.g.e.*, s.375. Yapı, I. Ordu Komutanlığına ait olup spor salonu olarak kullanılmaktadır.

³⁵⁰ Komisyon, *a.g.e.*, s.273'de yapı, Abraham Paşa tarafından muhafız ve hizmetçileri için ikamet olarak inşa ettirilmiştir.

³⁵¹ Komisyon, *a.g.e.*, s.321. Yapı, günümüzde aynı işlevi görmektedir.

³⁵² *Sabah*, nr. 3863, s. 1, 19 R 1318.

³⁵³ Komisyon, *a.g.e.*, s.331. Yapı, ilk inşasında hizmetkar ve seyis evi olarak yapılmıştır.

³⁵⁴ Oral Onur, *Edirne Kitabeleri*, İstanbul 1972, s.201-202.

³⁵⁵ Oral Onur, *a.g.e.*, s.217,228. Ayrıca bkz. Komisyon, *a.g.e.*, s.148'de yapının inşa tarihi olarak 1878 gösterilmiş olması yanlıştır. Yapı günümüzde Askeri Karargah olarak kullanılmaktadır.

³⁵⁶ Oral Onur, *a.g.e.*, s.210. Ayrıca bkz. Komisyon, *Yaşayan Tarihi ve Kültürel Askeri Yapılar*, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara 2001, s.149. Yapı günümüzde de askeri karargah binası olarak kullanılmaktadır.

³⁵⁷ Komisyon, *a.g.e.*, s.159. Yapı, askeri misafirhane olarak kullanılmaktadır.

³⁵⁸ Komisyon, *a.g.e.*, s.161.

Amasya’da yer alan *Saraydüzü Kışlası*, Mutasarrıf Mehmet Kemal Bey tarafından 1898-1900 yılları arasında inşa ettirilmiştir (Fot. 1-2). 1944’de harap olması neticesinde yıktırılarak yerine bugünkü orduevi yaptırılmıştır³⁵⁹.

Bu dönemde inşa edilmiş diğer askerî yapılar:

- Afyon Askerî Depo³⁶⁰
- Antakya Kışla³⁶¹
- Balıkesir-Gönen Askerî Depo (1900)³⁶²
- Bayburt Askerî Depo³⁶³
- Bursa Karakolu (Fot. 3) (1906)³⁶⁴
- Bursa Askerî Depo (Fot. 4)
- Bursa-Mustafakemalpaşa/Kirmastı Askerî Depo³⁶⁵
- Denizli Kışla-Askerî Depo³⁶⁶
- Denizli-Çal Karakol³⁶⁷
- Elazığ Kışla (1882)³⁶⁸
- Erzincan Evrak ve Harita Mahzeni Binası (1893)³⁶⁹
- Erzincan Zabitan Dairesi (1895)³⁷⁰
- Erzincan Hamidiye (Harbiye) Kışlası (1895)³⁷¹
- Geyve Askerî Depo (1900)³⁷²
- Gümüşhane Kışla³⁷³

³⁵⁹ Hüseyin Meriç, *Amasya*, Samsun 1997, s.194. Ayrıca bkz. *Sivas Vilayeti Salnamesi 1321/1903*.

³⁶⁰ Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1985, s.193.

³⁶¹ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.28.

³⁶² *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 6955, 10 Ca 1318 (5 Eylül 1900), s.1; *Sabah* nr. 3884, 10 Ca 1318 (5 Eylül 1900), s. 1.

³⁶³ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.49.

³⁶⁴ *Hüdavendigâr Salnamesi 1324*. Hamidiye caddesinde yer alan yapı yanında çeşme de yer almaktadır.

³⁶⁵ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.212.

³⁶⁶ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.91-92.

³⁶⁷ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.81.

³⁶⁸ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.232-234.

³⁶⁹ İsmail Hakkı Akansel, *Eski Erzincan’da Tarihi Kışla ve Askeri Yapılar*, Erzincan 1999, s.74-75.

³⁷⁰ İsmail Hakkı Akansel, *a.g.e.*, s. 110.

³⁷¹ İsmail Hakkı Akansel, *a.g.e.*, s. 120-123.

³⁷² *İkdam*, nr. 2222, 10 Ca 1318 (3 Eylül 1900), s. 1; *Sabah*, 3882, 8 Ca 1318 (1 Eylül 1900), s.2.

³⁷³ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.140.

Kocaeli-Karamürsel Askerî Depo³⁷⁴

Mersin Kışlası (1896)³⁷⁵

Siirt Kışlası (1901)

Trabzon Askerî Hastahane (Fot. 5,6) (1883)³⁷⁶ ve Hamam (1883)³⁷⁷

Van-Başkale Kışla (1880)³⁷⁸

Van'da Karakol (1900)³⁷⁹

Erzurum Merkez Askerî/Maraşal Çakmak Hastahanesi (1897) (Fot. 7)³⁸⁰.

Eskişehir Eski Karagah ve Taş Depo (1900-1905)³⁸¹

Isparta Askerî Karargah (1904)³⁸²

İzmir-Konak Askerî İstirahatgâh (1901)³⁸³

İzmir-Konak Askerî Hastane (1890)³⁸⁴

Kırklareli Taş Tabya (1882)³⁸⁵

Askerî alanda ihtiyacın karşılanması amacıyla kurulmuş olan fabrikalar da yer almaktadır (Fot. 8). Tophane/Şeyandır Top Fabrikası (1881), Mavzer Tüfek Fabrikası, Mermi-Fişek-Barut Fabrikası ve Ansaldo Fabrikaları genelde başkentte kurulmuş örnekler arasında sayılabilir³⁸⁶.

B) DİNİ YAPILAR

XIX. yüzyılla birlikte Osmanlı Devletinin her alanındaki batılılaşma hareketleri dinî mimarî alanında da olumsuz etkileri söz konusu olmuştur. Önceki yüzyıllardaki gibi şehre hâkim olan ve özellikle selatin cami geleneği terk edilerek daha küçük boyutlu ve ihtiyaca binaen inşa edilen dinî mimarî anlayışı gündeme

³⁷⁴ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.197.

³⁷⁵ BOA, İ.Dahiliye 1313.Z./28. (9 Haziran 1896).

³⁷⁶ Murat Yüksel, *Trabzon'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeleri,1*, Trabzon 2000, s.254-258.

Ayrıca yapının kuzey girişinde Hasan Paşa ve doğudaki bahçe duvarının yola bakan yüzeyinde de Fatıma Hanım tarafından yaptırılmış 1884 tarihli iki çeşme yer almaktadır. Günümüzde yapı askerî hizmet için kullanılmaktadır. Yapının eski resmi için bkz. *Trabzon Vıyalet Salnamesi*1322.

³⁷⁷ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.289-296.

³⁷⁸ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.47

³⁷⁹ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 6955, 10 Ca 1318 (5 Eylül 1900), s.1.

³⁸⁰ Sabahattin Bulut, *Erzurum Çarşı Pazar*, Erzurum 1997, s.41. Yapı ilk inşası *Yoncalık Kışlası* olarak yer alır.

³⁸¹ Komisyon, *a.g.e.*,s. 221-224.

³⁸² Komisyon, *a.g.e.*, s. 239.

³⁸³ Komisyon, *a.g.e.*, s.437. Yapı, askeri gazino olarak kullanılmaktadır.

³⁸⁴ Komisyon, *a.g.e.*, s.439.

³⁸⁵ Komisyon, *a.g.e.*, s.581.

³⁸⁶ Aydın Talay, *a.g.e.*,s.246-248.

gelmiştir. Bu durum mevcut şartlara uyum sağlamanın yani dünyevileşen devlet-toplum anlayışının bir sonucunu ortaya koymaktadır³⁸⁷.

II. Abdülhamid dönemi mimarî faaliyetlerde de artan örnekler kamu ve sivil yapı örnekleridir. Bu da dönem içi dinî mimarî örneklerinin az olmasına neden olmuştur. Başkent dışında Anadolu örneklerine bakıldığında da durumun değişmediği gözlenir. Buralarda yer alan dinî mimarî faaliyetleri de ihtiyaç neticesinde, yönetici sınıf ve halk tarafından inşa edilen bu yapılar ya padişaha ithaf edilir ya da aynı dönem içinde farklı isimle ortaya koyulurdu.

1- Camiler

a) Yıldız/Hamidiye Camii³⁸⁸

Beşiktaş Barbaros Bulvarı'nın kuzey kesiminde, Yıldız Sarayı yolu üzerindedir. Asıl adının Hamidiye olmasına karşılık daha çok Yıldız Camii olarak bilinmektedir (Fot. 9,10). Cami, II. Abdühamid'in 1877'de Yıldız Sarayı'na yerleşmesinden sonra isteği üzerine sarayın hemen yanında inşa edilir. 1882'de sözleşmesi³⁸⁹ yapılan cami, 1885-86 yıllarında Serkis Balyan ve Dikran Kalfa³⁹⁰ tarafından inşa edilmiştir³⁹¹ (Belge 3).

Osmanlı camilerinin geleneksel son cemaat yerinin, XIX. yüzyılda işlevinin değişmesine bağlı olarak hünkar köşkü biçimine dönüşmesi sürecinin son örneği olan Yıldız Camii, köşk, hatta saray imgesinin önce çıktığı bir tasarım örneğidir. Bir selatin camisi olmasına karşın başkentte yer alan diğer örneklerle kıyaslandığında daha mütevazı kalmaktadır.

Değişik yükseklikteki dikdörtgen planlı prizmatik kitlelerin kompozisyonu ve kullanılan mimarî öğeler, örneğin saçak kornişlerinin üstündeki parapet kuşağı, yandaki kitlelerle girişteki çift kollu dairesel merdivenler, camlı giriş sundurmaları v.b. daha çok sivil mimarîden değiştirilmiş tasarım kalıplarına yakındır. Cami, bu kitlenin üstünde yalnızca yüksek kasnağı ve küçük kubbesi ile belirir.

³⁸⁷ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s.88.

³⁸⁸ <http://www.besiktasgazetesi.com/camiler.htm>. Ayrıca bkz. *Nevsal-i Afiyet* 1322.

³⁸⁹ *BOA*, Y.PRK.BŞK 6/83 (30.Z.1299/12 Kasım 1882).

³⁹⁰ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.164.

³⁹¹ *BOA*, Y.A.HUS. 182/93 (21.11.1302/1. Eylül 1885).

Caminin kuzey cephesi, Yıldız albümlerindeki eski fotoğraflarına göre önemli ölçüde değişmiştir. Minare yapı kitesinin içinden yükselir, gövdesi tepeye kadar yivlidir. Şerefesine bir mukarnas dolguyla geçilir.

Caminin içinde, girişten ve son cemaat yeri benzeri bir ara mekândan sonra dikdörtgen planlı bir harim kısmı yer almaktadır. Kubbe, iki yanında, kuzey ve güneyine yerleştirilmiş birer çift yüksek kolonla desteklenmiştir. Harim duvarlar, üzerinde yazı şeridi olan bir bant ile veya geniş bir kat kornişi ile yatay olarak bölünmüş, çift sıralı neo-gotik pencereler, alçıdan oymalı dilimler ve son derece zengin örgülü demir parmaklıklarla işlenmiştir. Ancak caminin asıl görkemli bezemesi hünkar köşkünün bulunduğu iki katlı kuzey kanadında görülmektedir. Selamlık törenlerine görkemli bir dekor oluşturan Yıldız Camii, II. Abdülhamid dönemi mimarlığı için önemli veriler barındıran örnek bir eserdir.

b) Beşiktaş Ertuğrul Camii

1886-87 yıllarında II. Abdülhamid tarafından inşa ettirilen ahşap bir camidir. Caminin bulunduğu arazide yer alan ve daha geç dönemde yapılan Şeyh Zafir yapı topluluğuyla bir külliye anlayışına bürünmüştür.

Yapı, iki katlı olup kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen yönelişe sahiptir. Minaresi kâgir ve tekdir. Caminin doğu cephesinde bahçede küçük bir şadırvan yer alır. Son yıllarda restore edilen yapı halen cami olarak işlevini sürdürmektedir (Fot. 11).

c) Beşiktaş Dikilitaş Camii³⁹²

Dikilitaş'ta, Cami Meydanı Sokağı'nda, semt karakolunun hemen yanında, aynı adla anılan mahallenin cami olan bu yapı II. Abdülhamid döneminde (1876–1909) Hacı Mustafa Aşir Efendi tarafından yaptırılmıştır. Bir avlu içinde yer alan Dikilitaş Camisinin cümle kapısından ayakkabılık sofasına girilir. Cami, boylamasına dikdörtgen planlıdır. Batı duvarında dört, güney ve doğu duvarında ikişer pencere bulunur. Bu pencerelerden altta bulunan kare biçimli, üste bulunanlar ise yuvarlak kemerli ve revzenli (alçı pencere)'dir. Mermer kaplamalı mihrabı içten üç kenarlıdır. Taş minaresi bodur ve silindirik gövdeli olup, kaide kısmına bitişik bir

³⁹² <http://www.besiktasgazetesi.com/camiler.htm>

müezzin meşrutası bulunmaktadır. Yapının üzerinde kiremit kaplı bir kırma çatı örter.

d) Beşiktaş Orhaniye Kışlası Camii

Yıldız'da, Mecidiye Mahallesi'nde, II Abdülhamid döneminde inşa edilen Orhaniye Kışlası'nın bünyesinde yer almaktadır. Yapının güney cephesinde bulunan ve II. Abdülhamid'in tuğrasını taşıyan kitabesi 1303H./1887M. tarihini vermektedir³⁹³. Minare yapının kuzey batı köşesine bitişik vaziyettedir. Taş minarenin neo-gotik özellikler taşıyan şerefesi ince sütuncuklarla bağlantılı sivri kemerlerle sahiptir. Ortasında bir boğum olan taş külahı alem ile bir bütünlük oluşturur.

e) Beşiktaş Raif Ağa Camii

Yapı, Beşiktaş Vişnezade Mahallesi, Hüsrev Gerede Caddesi'ndedir. Günümüzde apartmanların arasında kalmıştır. "İclaliye Camii" adıyla da bilinir. Hacı Mehmed Raif Ağa tarafından 1876 yılında yaptırılmıştır. 1891'de II. Abdülhamid tarafından yeniden inşa ettirilerek yapı genişletilmiştir. Sokağa bakan ön cephe duvarına gömülü durumda ve satıhtan yarım daire kesitli bir taşkınlık yapan minare, gövdesi kaidersiz ve konsollarla desteklidir. Aynı cephede 1293H./1876M. tarihli bir çeşme bulunmaktadır. Minaresi kâgır ve külahının etrafı geniş saçaklıdır (Fot. 12).

f) Kütahya Yeşil/Hamidiye Camii³⁹⁴

Recep Ağa Mescidi olarakta bilinen yapı 1905-1906'da inşa edilmiştir³⁹⁵. Kare planlı, tek kubbeli caminin önündeki girişte iki sütunlu ve kubbelidir. Dışlı kesme köşetaşları bulunan dış payandaları ve kesme taştan onikigen gövdeli, köşklü minaresiyle göze çarpar. Caminin içi kubbeden tabana dek kalem işi, kabartma, yağlıboya gibi çeşitli teknikler kullanılarak bitkisel, geometrik motiflerle bezenmiştir. Mahfil katından girilen köşklü minare de ilginçtir (Fot. 13,14).

³⁹³ a.g.w.s, Ancak, Pars Tuğlacı, a.g.e., s.170-173'de esere, 1302H./1884-85M. tarih verir.

³⁹⁴ http://www.ges.net.tr/kutahya/cami_muze.htm

³⁹⁵ Pars Tuğlacı,a.g.e., s.223-225. Ayrıca bkz. *Hüdavendigâr Salnamesi 1325*.

g) Bolu Tabaklar Camii³⁹⁶

Bolu merkez, İzzet Baysal Caddesi üzerinde yer alan cami, kitabesine göre 1310-1315H./1893-1897M. tarihinde yapılmıştır³⁹⁷. 17.40X20m. ebadında dikdörtgen planlı cami duvarları Geç Osmanlı Mimarîsinin karakteristik özelliklerini taşımaktadır³⁹⁸ (Fot. 15).

h) Balıkesir Hamidiye Camii

1898'de inşa edilen yapı, kitabeye göre 1908'de yeniden inşa edildiği ifade edilmektedir³⁹⁹. Dikdörtgen plan özelliği arz eden yapıda, kesme taş malzeme kullanılmıştır (Fot. 16).

i) İzmir Salepçioğlu Camii

1893 yılında inşa edilen cami, tek kubbeli, son cemaat yeri bulunan bir yapıdır. Cepheleri duvarları mermer ve yeşil taşlarla kaplanmıştır. Yapıdaki süsleme özelliklerine bakıldığında oryantalist etkilerin varlığı hissedilir⁴⁰⁰.

j) Adana-Kadirli Hamidiye Camii

Yapının kesin inşa tarihi bilinmemekle birlikte son dönem mimarî özellikleri ve Sultanın ismini taşımasından dolayı XIX. yüzyıl ikinci yarısından yapıldığı bilinir⁴⁰¹. Yapı dikdörtgen plan üzerine, kesme taş malzemedan inşa edilmiş kubbeli bir camidir (Fot. 17).

k) Çamlıca- Bodrumi Camii

1891 yılında Sultanın yardımı ve Şeyhülislam Ömer Lütfi Efendi'nin çabalarıyla inşa edilmiştir⁴⁰².

³⁹⁶ <http://www.bolu.gov.tr/kultur.htm#>

³⁹⁷ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.63.

³⁹⁸ Komisyon, *Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler,II*, Ankara 1977, s.327-328.

³⁹⁹ Abdülmecit Mutaf, *Tarihi Eserleriyle Balıkesir*, Balıkesir 1996, s.53. Ayrıca bu yayında, Balıkesir'de inşa edilmiş olan dinî yapıların bir çoğu 1897 depremi sonrası yeniden inşa ve onarım görüp üzerlerinde yer alan kitabelerinde de II. Abdülhamid tarafından ya da ithafeten yapıldığı yazılıdır. II. Abdülhamid dönemi ilk inşa yapılmış olan birkaç cami yapısı da halk tarafından yaptırılmıştır.

⁴⁰⁰ İnci Kuyulu, "İzmir'de Osmanlı Dönemi Yapıları", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, c. 3/II, Ankara 2002, s.1189-1190.

⁴⁰¹ Komisyon, *Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler,I*, Ankara 1983, s.44-45.

⁴⁰² İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.,I*, s.117-119.

l) Ümraniye/Cevher Ağa Camii

1897 yılında Sultanın yardım ve emriyle Cevher Ağa tarafından yaptırılmıştır⁴⁰³. Kesme taş malzemeyle inşa edilen yapının minaresi 1962’de onarım görmüştür⁴⁰⁴ (Fot.18).

m) Üsküdar Altunizade Burhaniye/II. Abdülhamid Camii

1902’de Sultan II. Abdülhamid tarafından inşa ettirildiği giriş kapısında yer alan kitabede ifade edilmektedir⁴⁰⁵.

n) Büyükkada Hamidiye Camii

1892-1893 yılında Sultanın emri ile inşa edilmiştir⁴⁰⁶ (Belge 4). 1893-94 İstanbul depremi neticesinde yeniden inşası⁴⁰⁷ ve 1901’de de onarımı söz konusudur⁴⁰⁸. Yapı, tek kubbeli, kâgir olarak inşa edilip Yıldız Hamidiye Camii ile benzer özelliklere sahiptir. 1984 yılında Adalar Belediyesi tarafından onarımı sırasında tuğralı kitabesi kaldırılmıştır⁴⁰⁹.

II. Abdülhamid Dönemi İstanbul’da onarım gören ve onarım sonrası bu dönemin mimarî özelliklerini yansıtan, Cihangir Camii (Fot. 19) (1553 inşa/1889-90 onarım) ve II. Mahmut dönemi eseri olan Hidayet Camii (Fot. 20) (1813 inşa/1887 onarım)⁴¹⁰, dir.

Bu örnekler dışında yer alan, 25. cülus törenleri nedeniyle inşası, onarımı, açılışı yapılan camiler ile diğer cami örnekleri şunlardır:

⁴⁰³ İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.,I*, s.305-306. Ayrıca bkz. Pars Tuğlacı, *a.g.e.,s.170-173*’de, aynı tarih ve Üsküdar-Kısıklıda yer alan Ümraniye Köyü camisi ile aynı olmalıdır. İ.Hilmi Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri II, Beyoğlu ve Üsküdar Cihetleri*, Maarif Matbaası, İstanbul 1945, s.462’de Üsküdar Kısıklı Namazgah Köyü yakınındaki Ümraniye Köyü cami karşısında 1899 tarihli Cevher Ağa Çeşmesinden söz edilir.

⁴⁰⁴ İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.,I*, s.306.

⁴⁰⁵ İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.,I*, s.121-122.

⁴⁰⁶ BOA, İ. Evkaf 17.M.1311 (31 Temmuz 1893); Aydın Talay, *a.g.e.*, s.343; Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.170-173.

⁴⁰⁷ BOA, İ. Evkaf 1.C.1312 (29 Kasım 1894) ve Nisan 1895’de kitabe tarihleri oluşturulmuştur .

⁴⁰⁸ BOA, İ. Evkaf 17.N.1319 (28 Aralık 1901).

⁴⁰⁹ Aydın Talay, *a.g.e.*, s.334.

⁴¹⁰ Turgut Saner, *19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında “Oryantalizm”*, İstanbul 1988, s.100-102.

Beşiktaş-Akaretler Camii ve Mektep
 Acıbadem'de Cami⁴¹¹
 Erenköy'de Cami⁴¹²
 Karaköy Camii (Fot. 21,22) (1903)⁴¹³
 Erenköy Zihni Paşa Camii (1902)⁴¹⁴
 Şişli Hamidiye/Meşrutiyet Camii (1895)
 Ağaçalı (Kireçburnu) Camii (1320H/1902M.)
 Anadolu Hisarı Camii (1301H/1883M.)
 Ayazağa Köyü Camii (1324H./1906M.)
 Behramçavuş (Feriköy) Camii (1317H./1899M.)
 Üsküdar Bülbülderesi/Fevziye Camii (1300H./1882M.)⁴¹⁵
 Üsküdar Cevri Usta/Kalfa Camii (1884)⁴¹⁶
 Ortaköy-Cavid Ağa Camii (1324H./1906M.)
 Büyük Çamlıca-Çamlıca Camii (1316H./1898M.)
 Feneryolu (Tuğlacıbaşı) Camii (1308H./1890M.)
 Göztepe (Hulusi Efendi) Camii (1320H./1902M.)
 Göztepe Camii (1294H./1877M.)
 Rami-Hacı Ali Paşa (Hamidiye-Cuma) Camii (1310H./1892M.)
 Haydarpaşa-Kaptan Hasan Paşa (Divittar) Camii (1300H./1883M.)
 Kadıköy-Kaptan Hasan Paşa Camii (1321H./1903M.)
 Kozyatağı Camii (1314H./1896M.)
 Mecidiyeköy Camii (1306H./1888M.)
 Suadiye Camii (1325H./1907-8M.)⁴¹⁷
 Rami-Tantavi Camii (1307H./1889M.)
 Kızıltoprak Zühdü Paşa Camii (1301H./1883M.)⁴¹⁸

⁴¹¹ *Sabah*, nr. 3863, 19 R 1318 (15 Ağustos 1900), s.1.

⁴¹² *Sabah*, nr. 3870, 26 R 1318 (21 Ağustos 1900), s.1. Ayrıca bkz. Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.170-173'de 1898 tarihli Erenköy Galib Paşa Camii ile aynı olmalıdır.

⁴¹³ Metin Sözen, *a.g.e.*, s.6,19.

⁴¹⁴ Komisyon, *700. Kuruluş Yıldönümünde İstanbul'daki Osmanlı Mimari Eserleri*, İstanbul Valiliği, İstanbul 2000, s.88.

⁴¹⁵ İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, I, s.152-153. Yapı hayırsever vatandaşlar tarafından inşa edilmiştir.

⁴¹⁶ İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, I, s.123. Cevri Usta saray hazinedarıdır.

⁴¹⁷ Komisyon, *a.g.e.*, s.89.

⁴¹⁸ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.170-173.

Yukarı Dudullu Camii (1890)⁴¹⁹

Anadolu'da inşa edilen ve edilecek olan camiler ise şunlardır:

Amasya Azeriler/Şirvanlı Camii (1895)⁴²⁰

Ankara-Keskin'de Cami (1900)⁴²¹

Ankara-Haymana Camii (1895)⁴²²

Artvin-Zeytinlik/Oruçlu Köyü Camii (1907)⁴²³

Aydın-Söke Hacı Ziya Bey Camii (1894)⁴²⁴

Balıkesir Vicdaniye Camii (1897)⁴²⁵

Balıkesir Hacı Köprübaşı/Hacı Cafer/Osmaniye Camii (1898)

Balıkesir Emin Ağa Camii (1897)

Balıkesir Hacı Sefer Ağa Camii (1905)

Balıkesir-Ayvalık Hamidiye/Minareli Camii⁴²⁶ (Fot. 23,24)

Bilecik-Söğüt Hamidiye Camii (Fot. 25) (1903)⁴²⁷

Bilecik-Söğüt Çelebi Mehmet Camii (Fot. 26)⁴²⁸

Bilecik-Cumalı Karyesi Camii (1903)⁴²⁹

Bingöl-Genç Hamidiye Camii (1891)⁴³⁰

Bursa-Kazıklı Köyü Camii (Fot. 27) (1905)⁴³¹

Bursa-Azeriler Camii (1887-1895)

Gemlik-Hamidiye Camii (1886)⁴³²

İnegöl-Celce Karyesi Mescid/Mektep (1898)⁴³³

Beyazid Sancağı Hamidiye Camii/Mektep (1893)⁴³⁴

⁴¹⁹ İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.,I*, s.317.

⁴²⁰ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.20.

⁴²¹ *Sabah*, nr. 3884, 10 Ca 1318 (5 Eylül 1900), s.1.

⁴²² *BOA*, Y.MTV. 128/7 (15.3.1313/5 Ekim 1895).

⁴²³ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.32.

⁴²⁴ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.279.

⁴²⁵ http://www.balikesir.gov.tr/kultur_tarihiyapi.html

⁴²⁶ Abdülkadir Dünder, *a.g.e.*, s. 206-208'de eserin projesi 1897 tarihleri olarak yer aldığına göre yapının inşa tarihide bir iki yıl sonra tamamlanmış olmalıdır. Ayrıca bkz. Komisyon, *Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler,II*, Ankara 1977, s.32-33. Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.41.

⁴²⁷ Komisyon, *Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler,II*, Ankara 1977, s.91-93. Ayrıca bkz. *Bilecik 1973 İl Yıllığı*, s.58.

⁴²⁸ Komisyon, *Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler,II*, Ankara 1977, s.88-90.

⁴²⁹ *BOA*, İ. Evkaf 28.Ra.1321 (24 Haziran 1903).

⁴³⁰ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.136.

⁴³¹ *Hüdavendigar Salnamesi 1324*. Yapı, Vali Reşit Mümtaz tarafından inşa ettirilmiştir.

⁴³² Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.136.

⁴³³ *BOA*, İ. Evkaf 19.Ş.1315 (12 Ocak 1898).

⁴³⁴ *BOA*, İ. Evkaf 24.Ca.1311(3 Aralık 1893).

- Ayvalık'ta Cami/Mektep (1894)⁴³⁵
 İzmid-Hüsniye Karyesi Camii/Mektep (1897)⁴³⁶
 İzmid-Maşukiye Karyesi Camii (1899)⁴³⁷
 İzmid-Hüseyniye Karyesi Camii (1903)⁴³⁸
 Mardin Merkez Cami/Mektep (1898)⁴³⁹
 Çankırı-Çerkeş Sultan Murad Han Camii (1899)⁴⁴⁰
 Çorum Sancaktar Camii (1889)⁴⁴¹
 Çorum-Hıdırlık Süheyb-i Rumi Camii, Şadırvan ve Türbesi (Fot. 28,29) (1889)⁴⁴²
 İskenderun'da Cami (1902)⁴⁴³
 Biga-Kalkan Karyesi Camii (1903)⁴⁴⁴
 Eskişehir Cami? (1892)⁴⁴⁵
 Mersin Hamidiye Camii (Fot. 30) (1898)⁴⁴⁶
 Mersin-Silifke Hamidiye Camii (1892)⁴⁴⁷
 Malatya Hamidiye Camii/Medrese (1893)⁴⁴⁸
 Bolu Sultan Yıldırım Beyazıd Camii (Fot. 31,32) (1892)⁴⁴⁹
 Bolu Ağda Camii (Fot. 33) (1892-94)
 Yozgat-Boğazlıyan Çandır Kasabası Camii (1904)⁴⁵⁰

⁴³⁵ BOA, İ. Evkaf 9.B.1311 (17 Ocak 1894). Belgede, yapının inşasına dair kararları almak üzere Maarif ve Evkaf nezaretine padişah emriyle havalesi yazılıdır.

⁴³⁶ BOA, İ. Evkaf 18.Ca.1314 (25 Ekim 1896).

⁴³⁷ BOA, İ. Evkaf 29.M.1317 (8 Haziran 1899).

⁴³⁸ BOA, İ. Evkaf 22.Ca.1321 (16 Ağustos 1903).

⁴³⁹ BOA, İ. Evkaf 5.L.1315 (26 Şubat 1898) .

⁴⁴⁰ BOA, İ. Evkaf 21.Z.1316 (2 Mayıs 1899).

⁴⁴¹ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.90.

⁴⁴² Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s.217-219.

⁴⁴³ BOA, İ. Evkaf 27.M.1320 (6 Mayıs 1902).

⁴⁴⁴ BOA, İ. Evkaf 1.Ca.1321 (26 Temmuz 1903).

⁴⁴⁵ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.130.

⁴⁴⁶ BOA, İ. Evkaf 20.S.1316 (10 Temmuz 1898), Ayrıca, Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.244-245'de 1900 tarihli Yeni Cami ile aynı yapı olmalıdır. Abdülkadir Dündar, *a.g.e.*, s.212-213 ve 331'de yer alan metin, çizimden hareketle aynı cami olması üzerinde durulursa yapının sadece proje aşamasında kaldığı görülmektedir.

⁴⁴⁷ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.268.

⁴⁴⁸ BOA, Y.EE. 78/62 (13.C.1311/22 Aralık 1893).

⁴⁴⁹ BOA, İ. Evkaf 24.Ca.1310 (13 Ocak 1893). Ayrıca bkz. Komisyon, *Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler,II*, Ankara 1977, s.310-314'de yapı, I. Beyazid tarafından 1382 yılında inşa edilmiştir. 1899-1900 yıllarında yeniden inşa edilmiş olduğu ifade edilir. Arşiv belgesine göre bu kayıt 1892 yıllarını göstermektedir. Yapı muhtemel tekrar onarımı söz konusu yada mevcut onarımın halen devam etmiş olduğu kabul edilebilir. Yapı 1944 depreminde yıkılıp tekrar inşa edilir. Yapı, 2002-2003 yılı itibarıyla restore edilmektedir.

⁴⁵⁰ BOA, İ. Evkaf 16.Ca.1322 (30 Temmuz 1904).

- Ordu-Ünye Çaldıra Köyü Camii/Medrese (1890)⁴⁵¹
 Tokat'ta Camiler (1900)⁴⁵²
 Tokat-Erbaa Çavuşoğlu Camii, Melikyüku ve Tepekışla Köyü Camii
 (1900)⁴⁵³
 Tokat-Niksar Hamidiye Camii (1892)⁴⁵⁴
 Düzce-Hendek ve Hikmetiye Köyü Camii (1900)⁴⁵⁵
 Antakya Meydan Camii (Fot.34) (1880)⁴⁵⁶
 Kütahya Ulu Camii (Fot. 35,36) (1410/1889-1891)⁴⁵⁷
 İzmir Camileri⁴⁵⁸:
 Akarcalı Camii (1891)
 Beştepeler Mahalle Camii (1897)
 Hacı Bey Camii (1889)
 Konak-Hamidiye Camii (1890)
 Beştepe-Horasanlı Mescidi (1894)
 Kestallizade Mescidi (1888)
 Güzelyalı Ma'müretü'l-Hamidiye Camii (1892-93)'dir.
 Safranbolu-Kaçak (Lütfiye) Camii (1879)
 Safranbolu-Mescid-Zülmiye (Hamidiye) Camii (1884)⁴⁵⁹
 Konya-Ereğli Kutuören Köyü Camii (1897)
 Siirt Sultan Mahmud Türbesi Camii (1891)
 Trabzon Askerî Camii/Mescidi (1883)⁴⁶⁰
 Trabzon-Boztepe Ahi Evren Dede Camii ve Türbesi (Fot. 37) (1890)⁴⁶¹
 Amasra Fevkani İskele Camii (1890)⁴⁶².

⁴⁵¹ BOA, Y.PRK.UM. 19/87 (12.R.1308/25 Kasım 1890).

⁴⁵² *Malumat*, nr. 1182 s. 1; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 6950, s. 1, 5 Ca 1318 (31 Ağustos 1900). İsimleri verilmemiş merkez ve köylerde açılışı ve temel atma törenleri yapılan eserlerden söz edilmektedir.

⁴⁵³ *İkdam* nr. 2223, 11 Ca 1318 (6 Eylül 1900), s.1.

⁴⁵⁴ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.258.

⁴⁵⁵ *İkdam*, nr. 2222, 10 Ca 1318 (5 Eylül 1900), *Sabah*, 3882, 8 Ca 1318 (3 Eylül 1900), s.2.

⁴⁵⁶ Bahtiyar Eroğlu, "Hatay'da Osmanlı Dönemi Kültür Yapılarından Birkaç Örnek", *Hatay Folklor Derneği*, Antakya 1999, s.3.

⁴⁵⁷ Oktay Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarîsi*, İstanbul 1986, s.463-464.

⁴⁵⁸ İnci Kuyulu, "İzmir'de Osmanlı Dönemi Yapıları", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, c. 3/II, Ankara 2002, s.1190. Ayrıca bkz. Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.180-184.

⁴⁵⁹ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s. 307-308.

⁴⁶⁰ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.295.

⁴⁶¹ Murat Yüksel, *a.g.e.*, I, s.153-154.

⁴⁶² Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.17.

Bu örneklerin dışında onlarca ibadet yapısı ilk inşası ve büyük ölçüde yok olmaya yüz tutmuş iken yeniden onarım görerek faaliyete geçirilmiş olup bugün bu yapıların birçoğu ayakta değiller ya da özgün hâlerinden hiçbir eser kalmamış bir şekilde isimleri ile yaşamaktadır⁴⁶³.

2- Türbeler

a) Beşiktaş Şeyh Zafir Türbe-Çeşme-Kitaplığı

Beşiktaş Serencebey’de Ertuğrul Camii arazisi üzerinde bulunmaktadır. II. Abdülhamid tarafından Mimar Raimondo d’Aronco’ya yaptırılan türbe 1904-1905 yılında tamamlanmıştır⁴⁶⁴. Türbe, Kitaplık ve Çeşme⁴⁶⁵ yapı üçlüsü birlikte yer almaktadır (Fot. 38).

Şeyh Muhammed Zafir, Trablusgarp Derne yakınlarında Mısra kasabasından Sultan tarafından İstanbul’a çağrılmış olup Şazeli tarikatının başıdır⁴⁶⁶. II. Abdülhamid tarafından Ertuğrul Camii ve civarına yerleştirilerek Hamidiye, Orhaniye, Ertuğrul camilerinin vakıfları bu dergaha bağlanarak gelir kaynağı da sağlanmıştır.

Türbe, Çeşme ve Kitaplıktan oluşan üçlü yapı Art-Nouvea tarzının önemli uygulamalarından biridir. Ancak batılı tarzların hâkimiyetinin yanında geleneksel mimarî formlarında yer aldığı yapı aslında II. Abdülhamid döneminin eklektik mimarî tarzının yansıtan en önemli örneklerini oluştururlar⁴⁶⁷. Türbe geleneksel ama batılı tarzda, Kitaplık modern ve Çeşme sade bir mimarî ürün olarak karşımıza çıkmaktadır.

b) Cağaloğlu Mahmud Nedim Paşa Türbesi

II. Abdülhamid döneminde inşa edilen türbe kare planlı, geleneksel ve batılı tarzda bezeme anlayışına hâkimdir. 1883’te ölen Mahmud Nedim Paşa adına

⁴⁶³ Aydın Talay, *a.g.e.*, s.340-366.

⁴⁶⁴ Afife Batur, “Yıldız-Serencebey’deki Şeyh Zafir Türbe, Kitaplık ve Çeşmesi”, *Anadolu Sanatı Araştırmaları 1*, İstanbul 1968, s.108. Bu konuda bkz. Mustafa Akpolat, *a.g.m.*, s.356.

⁴⁶⁵ Nuran Pilehvarian-Nur Urfaloğlu-Lütfi Yazıcıoğlu, *Osmanlı Başkenti İstanbul’da Çeşmeler*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2000, s.206.

⁴⁶⁶ Afife Batur, *a.g.e.*, s.108.

⁴⁶⁷ Afife Batur, *a.g.e.*, s.135.

yaptırılan türbe, dönemi öncesi mimarî tarzlara yaklaşım içerisindedir. II. Mahmud'un Divanyolu'ndaki türbeyle biçimsel ilişki kurar gibidir (Fot. 39).

İstanbul'da yer alan bu iki örnek dışında; Samatya Rıza Efendi Türbesi, Fatih Camii Gazi Osman Paşa Türbesi (Fot. 40) (1901)⁴⁶⁸, Edirnekapı Çerkez Hasan Türbesi, Eyüp Ahmed Said Efendi Türbesi, Abdülezel Paşa Türbesi yer alır⁴⁶⁹.

Anadolu'da ise, bu dönem de inşa edilen ve dönem için özgün yapı niteliğinde olan türbe örneklerine pek rastlanmamaktadır. Daha çok dönem öncesine ait dinî ve siyasî kimliği ön plana çıkan kişilere ait türbelerin yeniden inşası söz konusudur. Bu örneklerin bazıları şunlardır:

Ankara-Şeyhler Şeyh Ali Semerkandi Türbesi

Ankara Taceddin Veli Türbesi

Bilecik-Merkez Şeyh Edebalı Türbesi (Fot. 41) (1898)⁴⁷⁰

Bilecik-Söğüt Ertuğrulgazi Türbesi (Fot. 42,43) (1757 ve 1886)⁴⁷¹

Bolu-Göynük Akşemseddin, Emir Sekini/Ömer Sikkin Türbesi

Bolu Aşağı Tekke Türbesi (1884)⁴⁷²

Bitlis Şeyh Muhammed Efendi Türbesi, Hoca Hasan Türbe ve Zaviyesi (1882) ve Küfrevi Türbesi ve Zaviyesi (1898)⁴⁷³

Çanakkale-Gelibolu Zeynel Arabi Türbesi

Çanakkale-Bolayır Gazi Süleyman Paşa Türbesi

Çorum-Hıdırlık Mevki Süheybi Rumi Türbesi

Edirne Gazi Mihal Türbesi ve Edirne Eserleri (1900)⁴⁷⁴

Erzincan Tercan Mama Hatun Türbesi

Kütahya-Domaniç Çarşamba Köyü Haymeana Türbesi (Fot. 44) (1892)

Tarsus Danyal Peygamber Türbesi

⁴⁶⁸ Metin Sözen, *a.g.e.*, s.48.

⁴⁶⁹ Aydın Talay, *a.g.e.*, s.387-388.

⁴⁷⁰ Komisyon, *Hicaz Demiryolu Fotoğraf Albümü*, Al Baraka Türk Yayınları, İstanbul 1999, s.62.

⁴⁷¹ Komisyon, *Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler,II*, Ankara 1977, s.93-97. Ayrıca bkz. *Hüdavendigâr Salnamesi 1325*.

⁴⁷² Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.63-64.

⁴⁷³ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.60.

⁴⁷⁴ *İkdam*, nr. 2222, 10 Ca 1318 (5 Eylül 1900), s.1. Gazetede, Sultanın 25. cülusu nedeniyle inşa ve onarımı yapılan eserler yer almaktadır. Bunların isimleri verilmemiş olup sayı olarak , 189 cami ve mescit, 22 tekke ve zaviye, 22 imam ikameti için ev, 1 hamam, 4 dükkan, 6 değirmen, 8 sebil, 27 medrese, 16 mektep, 1 kütüphane, 27 suyolu, 6 köprü, 4 bedesten, 15 imaret inşa ve tamir edilmiştir.

Trabzon-Boztepe Ahi Evren Dede Türbesi(1890)⁴⁷⁵

Mardin Şeyhhamid Türbesi (1880-81)⁴⁷⁶

Kayseri Zeynel Abidin Türbesi (Fot. 45) (1885)⁴⁷⁷

Akşehir Nasrettin Hoca Türbesi (Fot. 46,47) (1906)⁴⁷⁸.

3- Tarikat Yapıları

Sultan II. Abdülhamid'in tarikatlar ve tarikat ileri gelenleriyle ilişkilerinin kişisel anlayışının ve siyasetinin bir sonucu olarak iyi olduğu bilinmektedir. Bunun sonucu olarak da başkentte ciddî anlamda bir tarikat merkezi olmuştur. Saray tarafından destek gören bu tarikatların mimarî olarak ciddî anlamda bir yapı faaliyetini göremiyoruz.

Günümüze ulaşan özgün tarikat yapısı olmayıp kaynaklarda adı zikredilen, Şeyh Hâil Efendi Dergah/Semahânesi, Ankara-Şeyh Ali Semarkandi Zaviyesi, Bitlis Şeyh Muhammed Hankâhı, Bursa Hüdâvendigar Tabhane-Zaviyesi İmareti (1904)⁴⁷⁹, Karahisar-ı Sahib (Afyon) Kadiri Dergahı (1900)⁴⁸⁰, İstanbul- Fatih Hasan Efendi Dergahı, Yozgat Abdullah Efendi Tekkesi örnek olarak gösterilebilir⁴⁸¹.

C) EĞİTİM-KÜLTÜR YAPILARI

Osmanlı İmparatorluğunun batılılaşma ve yenileşme hareketlerinin ana amacı devletin bozulan düzenin ve itibarının yeniden kazandırılması temel esasına dayandırılmıştır. Bu amaçla Tanzimat ve Islahat Fermanları ilan edilmiştir. Bu fermanlar devletin her alanda yeniden yapılanmasını öngörür. Tanzimat

⁴⁷⁵ Murat Yüksel, *a.g.e.,I,s.* 153-154. Ayrıca bkz. Aydın Talay, *a.g.e.,s.*385-389. Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.295'de aynı yerde aynı isimde camide bulunmaktadır. II. Abdülhamid caminin yapımı için 900 altın göndermiştir.

⁴⁷⁶ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.243.

⁴⁷⁷ Ali Yeğen, *Kayseri'de Tarihî Eserler*, Kayseri 1993, s.156-157.

⁴⁷⁸ Yekta Demiralp, *Akşehir ve Köylerindeki Türk Anıtları*, Ankara 1996, s.83-83,171-172. Türbenin ilk inşa tarihi M.1284-85 yılları olup II. Abdülhamid döneminde Konya Valisi Faik Bey tarafından onarımı yaptırılmıştır.

⁴⁷⁹ Komisyon, *Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler,III*, Ankara 1983, s.387.

⁴⁸⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 6955, 10 Ca 1318 (5 Eylül 1900), s.1, *Sabah* nr. 3884, 10 Ca 1318 (5 Eylül 1900), s.1. Ayrıca bkz. Pars Tuğlacı, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1985, s.193'te 1905 yılında Hz. Divanı Dergahı inşasıyla bu yapı aynı olması muhtemeldir. XX. yüzyıl sonu Karahisar-ı Sahib (Afyon) Bursa'ya bağlı bir sancak merkezidir.

⁴⁸¹ Aydın Talay, *a.g.e.*, s.377-383.

Fermanı'nda eğitime dair hiçbir madde yer almaz iken Islahat Fermanı'nda ise eğitimle ilgili madde içeriği olarak, Avrupa'dan istifade edilmesi gerekliliği yer alır⁴⁸².

XVIII. Yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nda, saray kaynaklı (enderun) ve medreselerden oluşan iki tip eğitim kurumu vardır. Sarayda eğitim görenler saray hizmetinde ya da yönetici kadrolarda görev alırlar. Medreselerde eğitim görenler ise dinsel eğitime ve hiyerarşik bir yapıya dayanan bir eğitim olarak ilmiye sınıfına gerekli olan eleman (müderres, müftü, kadı vb.) ihtiyacını karşılarlar.

Osmanlı Devletinde, eğitimde batılılaşma hareketi öncesine kadar bir sistem yoktur. 1846'da Geçici Meclis-i Maarif'in kararlarına kadar, her okula alınan öğrenci, elifbadan başlatılıp 15-20 yıl gibi bir sürede okutulup mezun olurdu. Geçici Meclis-i Maarif'in almış olduğu kararlar sonrası, okullar kademeli bir şekilde sokulmuştur. Üç gruba bağlı okullar vardır. Evkaf Nezareti'ne bağlı okullar, medrese etkisinde; Maarif Nezareti'ne bağlı okullar, batılılaşma çabası içinde; Sefarethaneler ile Patrikhanelere bağlı yabancı azınlık okulları ise Osmanlıyı bölme çabası içinde bir eğitim anlayışı ortaya koyardı⁴⁸³. Bu tür faaliyetler içerisinde olan eğitim kurumları batılılaşma ve gelişim için yeterli bir ölçü değildi.

1773'te açılan Mühendishane-i Bahr-i Hümayun, 1793'te açılan Mühendishane-i Berr-i Hümayun batılı anlamda devlet destekli eğitim kurumlarıdır⁴⁸⁴.

1867-1871 tarihleri arasında Maarif Nazırlığı yapan Saffet Paşa, Osmanlı Devletinde eğitim alanında reformist denilebilecek düzeyde kararlar alan bir aydın olarak karşımıza çıkar. Saffet Paşa, eğitimdeki kargaşalığa son vermek, eğitimi bir bütün olarak ele almak için, Avrupaî tarzda ve özellikle Fransız eğitim sisteminden esinlenerek düzenlenmiş *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* adı ile yayınlanan kararları ortaya koymuştur. Bu kararlar neticesinde, eğitimde bir düzen sağlanır. Eğitimin devlet eliyle yapılması gerektiği üzerinde durulur. 198 maddelik maarif

⁴⁸² Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c. 1-2, İstanbul 1977, s.418-419.

⁴⁸³ H. Ali Koçer, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul 1991, s.82. Ayrıca bkz. Gülmisal Emiroğlu, *II. Abdülhamid Dönemi Lâyhalarında Eğitim ve Öğretim*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya 1996, s.123-130.

⁴⁸⁴ Osman Nuri Ergin, *a.g.e.*, s. 315-334.

nizamnamesinde; ilk, orta ve yüksek öğrenimin sorunları, öğretmen yetiştirilmesi, eğitim elemanlarının hukukî problemleri, özel eğitim, okutulacak derslerin içerikleri, kitaplar, mevcut eserlerin durumu, eğitimin teşkilatlanması ve malî konular detaylı bir şekilde ele alınmıştır.

II. Abdülhamid'in saltanatıyla birlikte önceki dönemden devraldığı eğitim kurumlarını geliştirerek günümüz modern eğitim anlayışının ilk çekirdeğini oluşturacak atılımlar yapmıştır. Saltanatı boyunca, eğitim alanının da, Tanzimat'tan bu yana gelen eksikliklerin giderilmesine çalışmıştır. Genel anlamda ise yenileşme hareketlerinin eğitim alanındaki ürünlerinin alınmaya ve uygulanmaya başladığı bir döneme girilir.

II. Abdülhamid döneminde eğitim ve öğretimin sadece İstanbul için olmadığı, yurt genelinde başlatılan eğitim öğretim seferberliğiyle ortaya koyulur. Bu seferberlik ve istek, aslında padişahın kendisine ait bir olgudur⁴⁸⁵. Yurdun en uzak köşesine kadar okul açma politikası, her ne kadar merkezi otoritenin hâkimiyet sağlama anlayışı olarak yorumlansa da açılan ve açılacak olan okullarda halkın istek ve gayretleri de göz ardı edilemez. Ülke genelinde, Usul-i Cedid programı ve yöntemini uygulayacak, özellikle iptidailerin açılması isteği vardır. Sıbyan okullarının yenilenmesi, rüştiyelerin yaygınlaştırılması, idâdîlerin açılması, rüştiye ve idâdîlerin birleştirilmesi görüşü hâkim olur⁴⁸⁶, hatta geliştirilerek sultanîlerin de açılması istekleri mevcuttur⁴⁸⁷.

1869 yılı Maarif Nizamnesinde, devlet, halk, vakıf, öğrenciden alınan para, diğer yardımlardan ve öşürün öşüründen alınacak vergiden gelecek para, maarifin gelir kaynağı olarak gösterilir⁴⁸⁸. II. Abdülhamid Dönemi'nin ilk yıllarında maarifin malî kaynağı yok denecek kadardır. 1877'de vilayetlere gönderilen bir yazı ile okulların malî sıkıntısının vakıf gelirlerinden karşılanması istenilir. Merkezi idarenin eğitim öğretimi geliştirme yolunda aldığı kararlardan biri de, öşür ve müsakkafât (emlak-gayrimenkul) vergisinin artırılmasıdır. Öşür yükümlüsü olmayanlardan hisse-i iane

⁴⁸⁵ Michel de Grece, *II. Abdülhamit Yıldız Sürgünü*, (Çev. Derman Bayladı), Milliyet Yayınları, İstanbul 1995, s.149.

⁴⁸⁶ Gülmisal Emiroğlu, *a.g.e.*, s.100-103.

⁴⁸⁷ Necdet Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İstanbul 1991, s.109.

⁴⁸⁸ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991, s.157.

alınmasına kara verilir. Bu tür kararlar eğitimin malî durumun halledilmesindeki önemli bir aşamadır. Bu açıdan bakıldığında batıdaki okullaşmanın yoğun olduğu vilayetler genelde ekonominin ve tarımın canlı olduğu kentler olarak karşımıza çıkar. Eğitime ayrılan malî kaynakların az olmasında, en büyük etken askerî harcamalar ve Düyun-ı Umûmiye giderlerinin çok fazla olmasıdır⁴⁸⁹ Ekonomik anlamda büyük kentler olarak tâbir edilen vilayetlerde okullar açılması için komisyonlar oluşturularak açılacak okul içinde kampanyalar başlatılır. İlk tercih edilen tıp mektebi, mülkiye ve hukuk gibi yüksekokullardır. Ardından bunlara öğrenci yetiştiren idâdî ve sultanî tercih edilir. Tercih edilen okulların, bu kentlerde var olması, kentin büyüklük ve gelişmişlik göstergesi olarak kabul edilebilir.

Bu dönemde açılan eğitim kurumları; mekteb-i ibtidaiyye, rüştiye, idâdîler, sultanîler ve darülfünun bugünkü modern anlamdaki ilk, orta, lise ve üniversite eşdeğerliliği olan okullardır. Dönemin zor şartlarına rağmen açılan resmi okulların sayısı 15.000'e yaklaşmıştır⁴⁹⁰. Bu okulların öğretmen açığını kapatmak amacıyla İstanbul Muallim Mektebi gibi öğretmen yetiştiren okullar açılmıştır.

Abdülhamid'in tahta çıkışıyla aynı dönemde ilan edilen 1876 Kanun-ı Esasi'nin eğitim ile ilgili maddeleri incelendiğinde, devletin eğitim işini bir ödev olarak ele aldığı, ilköğretimin zorunlu hale getirildiği ve en önemlisi eğitim dilinin Türkçe olduğu ifade edilmektedir⁴⁹¹. Öğrencilere, ilköğretimde kızlarda 6-10, erkeklerde 7-11 yaş sınırlaması getirilir⁴⁹². Eğitimin 1869 Nizamnamesi göre devam ettirilmesi ve buna ilave bir takım yeniliklerde uygulamaya konulur.

Üniversite eğitimi için ilk defa 1869'da özgün anlamda Darülfünun açılmış 1873'lere kadar eğitimini sürdürmüştür. Belirli zaman aralıklarıyla açılıp kapanan Darülfünun, II. Abdülhamid'in 25. cülus yıldönümünde kalıcı olarak açılır⁴⁹³ ve 1933'de İstanbul Üniversitesi'ne dönüşür. Mülkiye Mektebi, Hukuk Mektebi,

⁴⁸⁹ Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s.162.

⁴⁹⁰ Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s.164.

⁴⁹¹ Mehmet Akkuş, "Araplara Türkçe Öğretimi (Osmanlı Dönemi)", *Diyanet İlmî Dergi*, c. 35, Sayı 1, Ankara 1999, s.85.

⁴⁹² H. Ali Koçer, *a.g.e.*, s.127.

⁴⁹³ Abdülkadir Özcan, "II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve Kültür Faaliyetleri.", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II)*, İstanbul 2000, s.54. Konu ili ilgili bkz. Sebahattin Arıbaş, "Bir Yükseköğretim Kurumu Olarak Darülfünun'un Modernleşme Üzerine Etkileri", *Millî Eğitim*, Sayı 128, Ankara 1995, s.20-24.

Ticaret Mektebi, Sanayi-i Nefise gibi örneklerini çoğaltabileceğimiz okullar günümüz modern eğitim kurumlarının temelini oluşturur.

Eğitimin gelişmesi yolunda atılan adımların birçoğu hayata geçirilir. Hayata geçirilen bu uygulamaların aksayan yanları da olmuştur. Teoride kağıt üzerinde olması gerekenler, pratiğe geçirilememiş ya da yetersiz kalmıştır. Maarif için yeterli paranın bulunamaması, düzenli gelir kaynaklarının olmaması, öğrencilerin eğitim için gerekli donanım, sağlık ve beslenme gibi koşullarının tam sağlanmamış olması, eğitim kadrosunu oluşturan hocaların yeterli eğitimi almamış olmaları gibi sorunlar eğitimin gelişmesinde istenilen sonuçlara ulaşılmasını engellemiştir. Eğitim alanındaki değişim askerî, malî ve idarî alanlarda yoğunlaşmış ve buna eklenen olumsuz etkenler neticesinde de günümüze kadar eğitim sistemi *Aydın*'dan çok *Teknisyen* yetiştirmiştir⁴⁹⁴.

1) Medreseler

Abdülhamid dönemi eğitim yapılarındaki ağırlık batılı anlamdaki eğitim kurumları ve bunlar için oluşturulmuş mimarî mekânlar üzerine yoğunlaşınca medrese mimarîsi epeyce geri kalmıştır. Medreselerin geliştirilmesi için girişimler olsa da bunlar sonuçsuz kalmıştır⁴⁹⁵. Evkaf Nezaretine bağlı medreselerde eğitim görenler sadece din adamı ihtiyacını karşılamaktan öte gidememiştir. Genellikle medreseler, eğitimini daha önceki mimarî kuruluşlarında devam ettirmişlerdir. Ancak yeni inşa edilen medreselere az da olsa rastlamak mümkündür. Bunların birçoğu ciddî değişimler geçirerek günümüze ulaşmışlar ya da kaynaklarda adı ve sayısı geçmektedir. Bu medreselerin kuruluşlarına ilişkin olarak, kentin ileri gelen kişilerin adı ile kurulduğuna dair bilgiler yer almakta, mimarî kuruluşları hakkında ise bilgiler mevcut değildir⁴⁹⁶.

⁴⁹⁴ İlber Ortaylı, "Maarifin Son 150 Yıldaki Serencamı", *Yeni Türkiye, Eğitim Özel Sayısı*, Sayı 7, Ankara 1996, s.462-466.

⁴⁹⁵ Atilla Çetin, "Medreselerin Islahına Dair Safvet Paşa'nın Düşünceleri ve Bir Arizası", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 95, İstanbul 1994, s.16-18.

⁴⁹⁶ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.20.

Bu dönem medreselerinden bazıları şunlardır:

Bursa Muallim Medresesi/Mektebi İbtidaisi (Fot. 48) (1906)⁴⁹⁷

Kayseri-Develi Şıhlı Kasabası Hamidiye Medresesi (Fot. 49) (1891-92)⁴⁹⁸

Amasya'da Saraçhane Medresesi (1882), Mehmed Bey Medresesi (1890) ve Sofular Medresesi (1892)⁴⁹⁹

Çankırı'da Hamidiye Medresesi (1906)⁵⁰⁰ ve Buğday Pazarı Medresesi (1891)⁵⁰¹ Ürgüp Mehmet Şakir Medresesi (1899)⁵⁰²

Çorum İskilip Hamidiye ve Osmaniyeli Medreseleri (1892)⁵⁰³

Samsun Süleyman Paşa Medresesi (Fot. 50) (1904)⁵⁰⁴.

2) Mektepler

a) İdadiler

II. Abdülhamid dönemi eğitim kurumları içerisinde yer alan idâdilerin, dönemin eğitim politikaları açısından bakıldığında, daha az inşa edildiğini görüyoruz. Bunda finansal sorunlar ve rüştiye mezunlarının kolayca iş bulmaları da etkilidir. Açılan ve açılması düşünülen idâdiler, daha çok Türk nüfusun yoğun olduğu ve gelişmişlik düzeyinin az olduğu bölgeler tercih edilmiştir⁵⁰⁵.

1869'da Esat Saffet Paşa tarafından hazırlanan Maarif Nizamnamesi'nde rüştiyelerin bir üst kademesi olan idâdî düzeyindeki okulların açılmasından söz edilir. Açılacak olan bu idâdîlerde, yüksek okullara öğrenci ve devletin üst kademelerine memur yetiştirilmesi hedeflenir. Bu okulların yaygın duruma gelmesi için belli başlı vilayet merkezlerinde bir idâdî binasının inşasına karar verilmiştir. Nizamnamenin 35. maddesine göre; inşa edilecek idâdîlerin, inşa ve diğer

⁴⁹⁷ Neslihan Türkün Dostoğlu, *Osmanlı Döneminde Bursa 19. Yüzyıl Ortalarından 20. Yüzyıla Bursa Fotoğrafları, I.* Akmed Yayınları, Antalya 2001, s.308-309. Ayrıca bkz. *Hüdavendigâr Salnamesi 1325*.

⁴⁹⁸ Yıldırım Özbek, "Son Dönem Osmanlı Medreselerine Bir Örnek: Şıhlı Hamidiye Medresesi", *Vakıflar Dergisi, XXIV*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1994, s.165-176., Ayrıca bkz. Ali Yeğen, *a.g.e.*, s.158-159.

⁴⁹⁹ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.20.

⁵⁰⁰ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.193.

⁵⁰¹ Yıldırım Özbek, *a.g.m.*, s.167.

⁵⁰² Yıldırım Özbek, *a.g.m.*, s.167.

⁵⁰³ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.149.

⁵⁰⁴ Yıldırım Özbek, *a.g.m.*, s.167. Ayrıca bkz. *Trabzon Vilayeti Salnamesi 1322*

⁵⁰⁵ Osman Nuri Ergin, *a.g.e.*, c.3-4, s.923.

giderlerini içeren masraflarının Vilayet Maarif İdare sandığından ödeneceği belirtilmiştir⁵⁰⁶. Buna rağmen hükümetten gelen ödenek ve yerli halktan alınan vergilerle ihtiyaçların karşılandığı da görülmüştür.

1869 Nizamnamesiyle bir orta öğrenim kurumu hüviyetine bürünen idâdîlerin aslında ilk açılış amaçları daha çok Harp Okulu ve Askerî Tıp Okullarına girmek isteyenleri yetiştiren hazırlama sınıfları özelliğindedir. Bu ilk idâdîler de dönemin rüştiyelerinden pek farklı özellikler göstermez. Yaş gruplaması olarak da 11-14 yaşları arası öğrenci kabul edilir⁵⁰⁷. 1892’de idâdîler için hazırlanan talimatnamede de idâdiye girişte yaş şartı olarak 15 yaşı geçmemiş olması gerekliliği üzerinde durulur⁵⁰⁸. Yabancı okullarda da yaş konusunda pek farklılık görünmez. 1903’de Salezyani Justinyani İtalyan Okulu broşüründe yer alan kayıt şartlarında, 7 yaşından küçük 13 yaşından büyük olmaması gerektiği ancak bir üst şube olan sanat bölümüne girecek olanların 12’den 15 yaşına kadar olması ifade edilir⁵⁰⁹.

1869 Nizamnamesinde, farklı milletlerin halkı ile ve gayrimüslim Osmanlı halkını kaynaştırarak ortak bir kültürel değere sahip bir eğitim vermek amacıyla öğrenim süresi rüştiyeden sonra üç yıl olan, sancak merkezlerinde açılacak çift öğretimli bir okul modeli düşünülmektedir. Ancak uygulama tam olarak hayata geçirilemez⁵¹⁰.

1869 Maarif Nizamnamesiyle önem kazanan idâdîlerin hangi tipte inşa edileceğine dair net kayıtlar bulunmamaktadır. II. Abdülhamid döneminde, Sadrazam Said Paşa’nın mektep inşası konusunda büyük gayretleri göze çarpar ve idâdîlerin inşası konusunda en önemli atılımları yapar. Said Paşa’nın, hatıralarında şu ifadeler yer almaktadır:

“.....Usul-u mimarî-i millimizi ihya etmeğe gönül arzu eder amma, o yolda inşaat için mütehassisin mefkut olduktan başka bunların vücudu farz olunsa bile

⁵⁰⁶ Reşat Özalp, *Millî Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923)*, İstanbul 1982, s.171-172.

⁵⁰⁷ Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Bir Bakış*, Ankara 1964, s.45.

⁵⁰⁸ Bayram Kodaman, *a.g.e.*, s.127.

⁵⁰⁹ İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*, Ankara 1993, s.69.

⁵¹⁰ H. Ali Koçer, *a.g.e.*, s.130.

*inşaat tekellüfata muhtaç idi. Ebniyece usul-u taksimat-i kadime ise tecarib-i mediniyye ile teessüs eden usul-u cedideye ve ihtiyacat-ı hazireye tevafuk etmez. Bu cihazlarla yapacağımız mekteplerin resimlerini, planlarını Avrupa'dan getirtmeye mecburiyet hasıl oldu. Paris sefiri Esat Paşa'dan muhtelif mektep resim ve planlarını talep ettim. Vurudunda maarif nezaretine verilerek bunlar tab ile vilayetlere gönderilmişti ki, vücuda gelen mekatib-i idâdiyenin eşkal ve taksimatı Paris mekteplerininkine mutabıktır.*⁵¹¹

Said Paşa'nın, özellikle inşa edilecek idâdîlerin milli bir mimarî karakterde yapılmasını istemiş ancak bunun mümkün olamayacağı kanaatine varmıştır. İnşa edilecek idâdîlerin Avrupaî tarzda ve Paris'teki okulların benzeri olarak tasarlanmasını istemiştir. Ancak bunun uygulama aşamasına geçildiğinde bire bir olmadığı gözlenir⁵¹². Said Paşa'nın idâdîler için hazırlattığını belirttiği mektep planlarının Paris mekteplerinden farklı olduğu düşünülebilir. Bu farklılık yalnız bina cephelerinde değil, bina programı, işleyişi ve mimarî kriterlerde görülebilir.

Fransız Liselerinde, bina, cephe, işleyiş ve programına bakıldığında idâdîlerle arasında açık bir fark gözlenir. Karmaşık ve çok amaçlı mekân anlayışı içeren, *Buffon, Fenelon, Grenoble* gibi liseler, şehir içinde bir alana kurulmak üzere tasarlanmıştır. Avlular, koridorlar ve buralara açılan sınıflarla bir ızgara plan tipindedir⁵¹³. İdâdîlerle mimarî etkileşiminin, dersliklerin mekân boyutunda olduğu söylenebilir. Avrupa'daki çok katlılık anlayışı idâdîlerde, bir mimarî biçimleniş olarak benimsenmemiştir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında idâdîler daha sonraları rüştiyeler, hamidiye mektepleri, ibtidailer ve hükümet konakları gibi resmi binaların gerek cephe gerekse mekân ve kitle kuruluşlarında belirli bir "*devlet mimarîsi*"nin egemen olduğu gözlenir. Bu anlayışın bir uzantısı olarak idâdî binaları için Nezaretçe hazırlanan planlar, inşa edilecek yerin nüfusu ve yaklaşık öğrenci adedine göre belirli bir kapasite hedeflenerek her yöreye ve araziye uygulanabilecek biçimde hazırlanıp

⁵¹¹ Said Paşa, *Hatırat,1*, İstanbul 1328, s. 156. Ayrıca bkz. Said Paşa, *Anılar*, (Yay.Haz.Şemsettin Kutlu), İstanbul 1977.

⁵¹² Burcu Özgüven, "İdâdî Binaları", *Tarih ve Toplum*,82, Ankara 1990, s.46.

⁵¹³ J. Guadet, *Elements et Theorie de L'Architecture II*, Paris 1904-1909, s.232-233 ve H.H. Statham, *Modern Architecture*, London 1897, s.152.

süratle ve kolayca gerçekleştirebiliyordu. Mekânlar bina büyüklüğü ve programına göre belirli tiplere ayrılıyor, ancak cepheler ve plan kurguları açısından benzer özellikler gösteriyordu.

1868’de açılan Galatasaray Sultanîsi ve 1874’de inşa edilen Darüşşafaka Mektebi klasik cepheleri ve kitle kuruluşuyla batıdaki çağdaşlarını hatırlatır biçimdedir. Özellikle Darüşşafakada küçük bir aydınlığı merkez alan simetrik kompozisyonuyla ilgi çeker. İdadilerin prototipi olması açısından askerî rüştiye tarzında yapıldığı belirtilen Mühendishane-i Berr-i Hümayun binası da idâdîlere örnek teşkil edecek bir plan kuruluşuna sahiptir.

1880 yılından itibaren İdâdîlerin önem kazanması, rüştiyelere olan talebin azalmasına yol açmıştır. İdâdîler yapı olarak ilk zamanlar inşa, kiralama ve devletin üst kademesinde yer alan paşalara ait binalar olarak karşımıza çıkar⁵¹⁴. Bu anlayışla İstanbul’da inşa edilen idâdîlerin kendilerine ait binaları olmamıştır. Bu yapılar, ahşap malzemeyle oluşturulan ve paşalara ait olan köşk ve konaklardır⁵¹⁵. Bu durum, eğitim için gerekli fizikî şartların uygun olmamasını ortaya koymuştur. Ergin’e⁵¹⁶ göre bu biçimde teşkilatlanmış İstanbul’daki idâdîler, Mercan, Vefa, Numune-i Terakki, Üsküdar, Makriköy ve Kabataş’tır. İstanbul idâdîlerinin, taşra idâdîleriyle orijinallik açısından kıyaslandığında mimarî yönden geri kaldığı sonucuna varılır.

1893’te yayımlanan “Vilayet-i Şahane” ile Sancak merkezlerinde bulunan geceli ve gündüzlü idâdî okulları ders programlarında 1869 Nizamnamesine göre birtakım değişiklikler yapılır. Ders içeriklerindeki bu değişiklikler, eğitimin batılı anlamda olma girişimlerini ortaya koyar. Aynı yıl içerisinde yapılan önemli değişikliklerden biri de, idâdîlerin vilayet ve liva (sancak) idâdîsi olarak ayrılmasıdır. Vilayet idâdîleri, rüştiye sınıfları ile 7 yıl, liva idâdîleri ise 5 yıl olarak belirlenir⁵¹⁷.

⁵¹⁴ Mahmud Cevat, *Maarif-i Umumiye Nezaret-i Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı- XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi-*, (Haz: Taceddin Kayaoğlu), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.

⁵¹⁵ Osman Nuri Ergin, *a.g.e., c.1-2, s.757-760.*

⁵¹⁶ Osman Nuri Ergin, *a.g.e., c.1-2, s.756-758.*

⁵¹⁷ Yücel Gelişli, “Osmanlı Eğitim Kurumlarından İdâdîler”, *Türk Kültürü*, Sayı 444, Ankara 2000, s.201-202.

İdâdîler kendilerinden önceki yaygın eğitim kurumu olan geleneksel medreselerden hem eğitim programı hem de eğitim metodları açısından farklılıklar gösterir. İdâdî binalarının, medrese dersanelerinden en önemli farkı, toplu eğitim için gerekli sıra, sandalye, kara tahta, harita vb. ders araç-gerecine uygun boyutlarda geniş pencere, havadar çağdaş derslik mekânlarını içermesidir. Bire bir ve sözlü eğitime ağırlık veren geleneksel medrese yönetiminden toplu halde eğitime ve görselliğin önemli bir yer tuttuğu çağdaş eğitim metotlarına geçiş Anadolu'nun pek çok kentinde idâdîler yoluyla gerçekleştirilir.

Genellikle, idâdî binaları iki katlı, yığma kâgir bloklardan oluşan, döşeme malzemesi ahşap olan yapılardır. Cepheledeki pencere düzeni iki ya da üçlü gruplarda binadaki derslik sayısını gösterir.

İdâdî planlarının düzenlenmesinde, simetri ve dikdörtgen kitle anlayışına sahip iki ana tasarım yer alır. Bu iki ana unsur kapsamında, merdivenler ve girişin belirlediği orta aksın çevresinde yer alan simetrik mekânlar farklı biçimlenmelere imkân sağlar.

İdadilerde belli bir süsleme programı görülmez. Bunun nedeni, ana malzemenin taş olmasından kaynaklanır. Süsleme, cephelere bir hareketlilik ve yapının dikey-yatay boyutlarda düzenlenmesini sağlama amacına yöneliktir. Ana giriş cephelerinde bu özellikleri görebiliriz. Genellikle yapıların cepheleri, binadan binaya farklılıklar gösterir.

İdâdî planlarının mimarları hakkında bugün elimizde yeterli bilgi yoktur. Ancak Maarif Salnamesi'nde adı geçen Nezaret mimarı *Pavli Efendi*'nin bu planların bir kısmından ya da tamamından sorumlu olduğu düşünülebilir⁵¹⁸. Kastamonu İdâdîsi'nin inşasında İstanbul'dan bir ustabaşı getirilmiş ve bu ustabaşı yerli ustalarla çalışılmıştır⁵¹⁹. 1909'da Kırşehir İdâdîsi'nin onarımıyla ilgili olarak, Macar mühendisinin raporundan söz edilir⁵²⁰.

1884-85 yılından itibaren idâdî binalarının yapımına öncelikle büyük vilayet merkezlerinde başlanmıştır. Bursa, Edirne, Çanakkale, İzmir, Trabzon, Selanik,

⁵¹⁸ 1316 *Maarif Salnamesi*, s.494.

⁵¹⁹ Hasan Ali Yücel, *Türkiye'de Ortaöğretim*, İstanbul 1994, s.506.

⁵²⁰ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.618.

Rodos, Ankara, Üsküp, Manisa, Adana, Halep, Kudüs, Maraş, Çankırı, Kırşehir, Kastamonu, Sivas ve İzmit gibi kentlerde yapım etkinliklerine ağırlık verildi.

Abdülhamid Dönemi'nde Türkiye'de açılan idâdîler şunlardır⁵²¹:

Adana (inşa 1885), Ankara (inşa 1884), Balıkesir (inşa 1885), Bursa (inşa 1888-89), İzmir (inşa 1887), Konya (inşa 1889), Kütahya (inşa 1892), Diyarbakır (inşa 1891-92), Sivas (inşa 1892), Trabzon (inşa 1884-85), Amasya (inşa 1895), Bilecik-Söğüt (inşa 1903), Yozgat (inşa 1909), Çanakkale (inşa 1892), Çankırı (inşa 1891-93), Elazığ (inşa 1886), İstanbul-Çatalca (inşa 1894), İzmit (inşa 1887), Manisa (inşa 1887), Mardin (inşa 1902) ve Aydın (açılış 1891), Antalya (açılış 1898), Bilecik (açılış 1906-07), Erzurum (açılış 1889), Kayseri (açılış 1893) Niğde (açılış 1902).

Bolu (inşa 1884-5/çevrilme 1888), Edirne (inşa 1882/çevrilme 1891), Kastamonu (inşa 1885), Kırşehir (inşa 1890/çevrilme 1894), Burdur (çevrilme 1906), Kırklareli (çevrilme 1892), Maraş (çevrilme 1902), Samsun (çevrilme 1892) ve Tokat (çevrilme 1902) rüştiye olarak inşasına karar ve izin verilen şehirlerdir.

Denizli (açılış 1874/çevrilme 1892), Isparta (açılış 1861/çevrilme 1902) ve Sinop (açılış 1871/çevrilme 1893) idâdîleri dönem öncesi örneklerdir. Bu örnekler rüştiye iken idâdîye çevrilmesi söz konusudur.

Çorum (1897'de ilk inşasında ev/1900'de çevrilme) ve İstanbul-Kabataş (Aşiret Mektebi/açılış 1908) idâdîleri farklı yapılar olup sonradan idâdîye çevrilmişlerdir.

II. Abdülhamid döneminde, idâdî olarak inşa edilen 20, açılışı yapılan 6; rüştiye olarak inşa edilip idâdîye çevrilen 5, inşa tarihi bilinmeyip idâdîye çevrilen 5; erken örnekle rüştiye olarak açılıp idâdîye çevrilen 3 ve farklı yapı tipinde olup idâdîye dönüştürülen 2 idâdî olduğu ortaya çıkar⁵²².

⁵²¹ İdâdî'lerin isim ve sayısal bilgileri için, Bkz. Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, 1-2-3-4, İstanbul 1977, Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991 ve Burcu Özgüven, *İdâdî Schools: Standart Secondary School Buildings in the Ottoman Empire (1884-1908)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 1989.

⁵²² Şamil Mutlu, "II. Meşrutiyet Devrinde İstatistik Bilgileriyle Eğitim", *Belgeler*, XVII, Sayı 21, Ankara 1997, s.127-143. Eser II. Abdülhamid sonrası İdâdî ve diğer okullarla ilgili istatistiki bilgiler içermektedir.

I- İlk İnşasında “İdâdî” Olarak Açılan Okullar:

1- Adana İdâdîsi

1883-84 tarihinde Adana Valisi Abidin Paşa tarafından Seyhan nehri kenarında askerî idadî olmak üzere başlattığı bina 1885’te tamamlanmıştır (Fot. 51,52). Giriş kapısında yer alan kitabenin ikinci kısmında;

“Bulunabilen bazı karşılıklardan maada vilâyet ahâlisinin muaveneti külliyei naktiyesile işbu binayı âli mektebi rüşdii askerî namına inşa olunmuştur”

ibaresi yer alır⁵²³.

Maarif Nezaretinin emriyle bina, dört sınıflı rüştiye mezunlarını almak suretiyle beş sınıflı gündüzlü “Mülkî İdadî” olarak açılmıştır⁵²⁴. 1900’de beş sınıftan yedi sınıfa çıkarılmış ve yatılı kısım ilâve edilmiştir. 1885’te rüştiye mezunlarını almak üzere sivil beş senelik idâdî olarak açılmıştır. Daha sonra yedi senelik idâdî hâline gelmiştir. Sultanî ve Erkek Lisesi olduktan sonra 1934’te kız lisesine verilmiştir.

Adana Kız Lisesi olarak bilinen yapı günümüzde deprem nedeniyle kullanılmamaktadır. Yapı, halen İl Milli Eğitim Müdürlüğüne ait bir bina olarak gözükmetedir⁵²⁵.

Yapı, üç katlıdır. Kuzey ana giriş, dışa taşkın, altı sütunun taşıdığı yuvarlak kemerli geçişin yer aldığı birimle oluşturulmuştur. Doğu-batı yönünde dikdörtgen bir yönleniş yer alır. Pencere düzenlenişi, her katta benzer ancak üst kat pencereler boyut olarak daha uzundur.

2- Ankara İdâdîsi

1884 yılında Vali Sırrı Paşa döneminde asıl binanın temeli atılır. 1887’de tamamlanarak 1888 yılında beş senelik idâdî hâlinde, 300-350 öğrenci

⁵²³ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.514.

⁵²⁴ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.514-515.

⁵²⁵ Yapı, M.E.B’nin açtığı ihale sonucu Işık Proje İnşaat San. ve Tic. Ltd. Şti. tarafından yeniden restore edilmesine karar verilmiştir.

kapasitesiyle eğitime başlar⁵²⁶. İdâdî ilk mezunlarını 1894-1895 ders döneminde verir. Ankara İdâdîsi, “Taş Mektep” olarak da adlandırılır⁵²⁷ (Fot. 53).

Tanzimat sonrası şehirleşme politikalarının, şehirlerin mevcut sınırlar dışına taşınması politikası anlayışı üzerine okulun bugünkü yeri tespit edilir. Bu politika, inşa edilen kamu yapıları için geçerli bir görüş olmuştur⁵²⁸.

Cumhuriyet döneminde birkaç kez onarım görerek, yatılı döneminde, binaya yatakhane ilave edilmiş daha sonra bu bölümler derslik hâline dönüştürülmüştür. Orijinal yapıdan günümüze bir şey kalmamıştır. Bugün aynı yerde Ankara Atatürk Lisesi mevcuttur.

Ankara İdâdîsi, dikdörtgen “U” biçimli plan özelliği gösterir. Geniş bir yüzeye sahiptir. “U” biçimden kaynaklanan dışa çıkıntılı köşe birimleri dönem içerisinde yer alan kışlalar gibi abidevi ve güçlü bir görünüm özelliği arz eder. İki katlı olup bodrum yer alır.

3- Antalya İdâdîsi

1898’de Antalya’da beş sınıflı “idâdî” adı ile bir mektep açılır (Fot. 54,55). Aynı yıl beş sınıf oluşturulamayınca dört sınıf açılır. 1899’da bu dört sınıfa bir sınıf ilâve edilip beşinci bir sınıf açılarak tam devreli “liva idâdîsi” şeklini almıştır⁵²⁹. 1902’de tamir olmuştur⁵³⁰ (Belge 5). 1904’de altı yıllık idadî hâlinde eğitime devam eder. 1905’de altıncı sınıf kaldırılarak önceki gibi beş senelik liva idâdîsi hâline dönüştürülerek 1914 yılına kadar bu durum devam etmiştir. 1916 yılında “Sultanî” olmuştur⁵³¹.

Cumhuriyet Dönemi, 1925-26’da “orta mektep” unvanını almıştır. 1926-27 “karma orta mektep” unvanını almıştır. 1933 lise unvanını almıştır. Günümüzde Antalya Lisesi olarak işlevini sürdürmektedir.

⁵²⁶ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.479-482.

⁵²⁷ Şeref Erdoğan, *Ankara’ın*, Ankara 1965, s.126. Ayrıca bkz. *Ankara Vilayeti Salnamesi 1325*’te resmi mevcuttur.

⁵²⁸ İlber Ortaylı, “Söyleşi: Osmanlı’dan Bugüne Hükümet Konakları”, *Mimarlık*, 5, 1984, s.3.

⁵²⁹ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.483-484.

⁵³⁰ *BOA*, İ.MF.1320.R/1 (8 Temmuz 1902).

⁵³¹ *Antalya İl Yıllığı 1967*, s.141.

4- Aydın İdâdîsi

1891 Yılında “İdâdî” adı ile açılan okulun 200-250 öğrenci kapasitesi sahip bir şekilde inşa edilmiştir. 1927-28 yılında yatılı “Sanayi İdâdîsi”ne dönüştürülür⁵³² (Fot. 56,57).

5- Balıkesir İdâdîsi

1885’de inşa edilmiştir⁵³³. 1898 depreminde yıkılmıştır. 1902’de onarım görerek tekrar eğitime açılır (Fot. 58). Osmanlıca onarım kitabe transkripsiyonu şu şekildedir:

*“Hareket-i arzdan rahnedar olan işbu İdâdî-i Mülki es-Sultan el Gazi Abdülhamid-i Sani efendimiz hazretlerinin ahd-i hilafetpenahilerinde îmar olunmuştur. Tarih-i inşa 1312 Tarih-i tamir 1318”*⁵³⁴.

1913 yılına kadar değişik binalarda beş ve yedi sınıflı olmak üzere eğitime devam etmiştir. Balkan Savaşı döneminde, Selanik Sultanîsi, Balıkesir’e nakledilerek eğitime burada devam edilmiştir. Sultanî oluşundan 1919 yılına kadar yatılı olarak devam eden okul, 1919-20 ders yılından itibaren gündüzlü ve dokuz sınıflı oluyor. 1921’den 1932 yılına kadar Darülmualiminin olarak hizmet görür. 1933’te ortaokul, 1936’da Balıkesir Lisesi olan yapı günümüzde Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi olarak işlevini sürdürmektedir (Fot. 59).

Yapı, doğu-batı doğrultusunda uzanır. Ana-kuzey giriş ve arka-güney giriş olmak üzere iki girişe sahiptir. Her iki girişte dışa taşkın bir biçimde oluşturulmuştur. Yapı üç katlıdır. Katlar, cephe yüzeyince uzanan bir silmeyle ayrılmıştır. Dışa taşkın ana giriş, pencere sistemine bakıldığında bir mekân etkisi uyandırır da üst katlara çıkışı sağlayan merdivenlerin bulunduğu bölümdür. Güney arka girişte dışa taşkın çıkma birim, dört korint başlıklı sütun üzerinde yer alır. Pencere yapının tüm

⁵³² *Aydın İl Yıllığı 1973*, s.73, Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.606.

⁵³³ *BOA*, Y.PRK.MF 1/58 nolu belgede 1305 (1887) tarihi yer alır. Belgede, Karasi’de idadi açılması isteniyor olması mevcut yapının inşasının henüz tamamlanmadığını gösterir.

⁵³⁴ Abdülmecit Mutaf, *a.g.e.*, s.77.

yüzeyinde aynı oranda yer alır. Pencereleer dor nizamında iki sütun üzerinde yuvarlak kemer ve kilit taşı dışa taşkın bir biçimde düzenlenmiştir.

6- Bursa İdâdîsi

1886 yılında Bursa'nın Velişemsettin Mahallesiinde Akif Paşa Konağı'nda «Mülkiye İdâdîsi» adı ile iki sınıf olarak açılmıştır⁵³⁵. 5.12.1887'de Bakanlar Kurulu'nca inşaat kararı alınmıştır⁵³⁶ (Fot. 60). 1888'de asıl binanın temel atma merasimi yapılmıştır. Okula devlet tarafından 297.870 kuruş bütçe ayrılmıştır. Kütahya, Afyon, Bilecik, Söğüt idâdîlerine ayrılan toplam 223.000 kuruş göz önüne alındığında okula verilen önemin göstergesidir. Asıl binanın mimarî birimi olan lâboratuar, yatakhane, yemekhane, teneffüşhane bölümleri 1903-1906 yılları arasında ve hamam 1911 senesinde ikmal olunur⁵³⁷. 1910-11 ders yılında mektebi sultanî ve 1923-24 ders yılında da lise unvanını almıştır. Halen Bursa Erkek Lisesi olarak hizmet vermektedir (Fot. 61).

Yapı, geniş avlu etrafında çevrili bir ana binadan oluşur. Kareye yakın dikdörtgen bir plan özelliği gösterir. Yapı, iki katlı olup oturduğu alan genişliğinden dolayı bodrum kata ihtiyaç duyulmamıştır. İki girişi yer alıp doğu girişte merdiven bulunur. Bu kısımda, dört sütun üzerinde yükselen ikinci katın balkonu mevcuttur. Batı girişte kare bir mekân şeklinde aynı biçimde oluşturulmuştur. Birinci giriş kat ve ikinci katta on bir oda mevcut olup modern eğitim için gerekli, kütüphane, derslikler, laboratuar, idarî birimler olarak oluşturulmuştur. Yapı, 35.05m.X43.95m. boyutlarındadır. Yapı, giriş cepheleri ve pencere düzenlenişleri Neo-Klasik bir görünüm arz eder. Giriş kısmında yer alan sultan arması Cumhuriyet döneminde kaldırılmıştır.

7- Diyarbakır İdâdîsi

⁵³⁵ Atilla Çetin, "Bursa'da Bir Eğitim-Öğretim Kurumu: Bursa İdâdîsi (1883) ve Sosyo-Kültürel Önemi", *XIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, c. 3/II, Ankara 2002, s.786. Bina yapımı için Akif Paşa konağı ve arsası satın alınır.

⁵³⁶ *BOA, İrade Tasnifi*, 1305/3995

⁵³⁷ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s. 485.

1891-92'de Hacı Hasan Paşa tarafından inşa ettirilmiştir⁵³⁸(Fot. 62,63). Yapının kuruluşuyla ilgili kayıt, 1316 Maarif salnamesinde yer almaktadır⁵³⁹. 1905'te onarım görmüştür⁵⁴⁰.

1892'den 1898'e kadar beş sınıflı idâdî, 1898'den 1903'e kadar yedi sınıflı idâdî, 1903'ten 1910'a kadar beş sınıflı idâdî, 1910'dan 1913'e kadar yedi sınıflı idâdî, 1913'ten 1915'e kadar tam devreli Sultanî, 1915'ten 1921'e kadar bir devreli Sultanî, 1921'den 1925'e kadar tam devreli lise, 1925'ten 1933'e kadar orta mektep, 1933'ten itibaren de tam devreli lise açılmıştır⁵⁴¹. Yapı günümüzde İl Milli Eğitim Müdürlüğü İdari Binası olarak kullanılmaktadır.

Yapı, ovaya bakan dik bir yamaç üzerinde inşa edilmiştir. Doğubatı doğrultusunda yönelen yapı, dikdörtgen bir plan şeması içerir. İki katlı olup her iki yönden giriş yer alır. Kuzey-ana giriş ve güney-arka giriş. Ana giriş dışa taşkın bir biçimde yer alıp siyah kesme taşla oluşturulmuş cephe yer alır. Bu özellik köşe birleşmelerinde ve pencerelerin kemer sisteminde yer alır.

Plan özellikleri açısından dikdörtgen bir şema içerir. Bugün için yapıda fazla bölünme olduğundan plan özellikleri tam algılanamaz. Ana giriş, hol ve bu holün sağında ve solunda yer alan koridor üzerinde bulunan mekânların oluşturduğu bir plan şeması her iki katta da gözlenir. Yapının doğusunda bulunan ve aynı dönem içerisinde inşa edilen Ziraat ve Sanayi Mektebi ile aynı mimarî özellikleri gösterir.

⁵³⁸ Bedri Günkut, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır 1938, s.128'de eserin 1888'de inşasına başlanıp 1890 yılında bitirildiğinden söz etmektedir. Ayrıca, Mustafa Öztürk-İbrahim Yılmazçelik "Arifi Paşa'nın Seyahatnamesi Diyarbakır Seyahati", *Belgeler, XVIII*, Sayı 22, Ankara 1998, s.96'da, 1891'de Arifi Paşa, idâdîyi gördüğünü, 3500 liraya yapıldığını ve açılış töreninin yapılmadığını söylemektedir.

⁵³⁹ İlhan Palalı, *Diyarbakır Vilayeti Salnamelerine Göre Maarif (1292-1323)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 1987, s.59.

⁵⁴⁰ *BOA*, İ.MF. 1323.Ra/2 (15 Mayıs 1905).

⁵⁴¹ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s. 488.

8- Erzurum İdâdîsi

1889'da beş sınıflı bir idâdî açılmıştır⁵⁴². 1892'de yeniden inşa edilip 1900'de onarım görür⁵⁴³. Erzurum İdâdîsi 1893-94'de ilk mezunlarını vermiştir. 1895-96 yılından itibaren tam teşekküllü olarak kurulan yedi senelik idâdî 1913 yılına kadar devam etmiş, bu yıldan itibaren 12 yıllık Sultanîye çevrilmiştir. I. Dünya Savaşı sırasında hastahane olarak kullanılmıştır. Erzurum'un Ruslar tarafından işgali neticesinde kapanmıştır⁵⁴⁴ (Fot. 64,65).

9- İzmir İdâdîsi

İzmir İdâdîsi 1887'de inşa edilir. Beş senelik idadî olarak eğitim görür. 1889'da ilk mezunlarını vermiştir.

1890'da yedi sınıflı olmuş ve 1910'da Sultanîye çevrilmiştir. 1919'da İzmir işgali sırasında kapatılmıştır. İşgal sonrası, binanın iç kısmında yapılan değişikliklerle Adliye Dairesine dönüştürülmüştür. 1922'de öğrenci kayıt işlemlerine tekrar başlanır. Bina teşkilâtının değiştirilmiş olması yüzünden, artık bir okul olarak kullanılmaya elverişli bulunmaması nedeniyle terk edilir.

Yapı günümüzde mevcut olmayıp eski fotoğraflarda varlığını görebiliyoruz⁵⁴⁵ (Fot. 66). Yerinde, İl Emniyet Müdürlüğü idare binası bulunmaktadır.

10- Kabataş İdâdîsi

1908'de II. Abdülhamid'in fermanıyla, Kabataş'ta Aşiret Mektebi olarak kullanılan binada⁵⁴⁶, Hasan Tahsin Bey yönetiminde, yedi senelik

⁵⁴² Ayfer Yılmaz, *H.1287/M.1870, H.1288/M.1871 ila H.1317/M.1899, H1318/M.1900 Tarihli Erzurum Vilayeti Salnameleri'ne Göre Erzurum Vilayetinin Eğitim Durumu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara 1993, s.135'te 1899-1900 yılların kentte iki idâdî olduğundan söz eder. Ancak isimleri hakkında bilgi yoktur. Sabahattin Bulut, *a.g.e.*, s.38'de, okulun 1890'da eğitim başlayıp 1891'de de Mülkiye Rüştiyesinin iki sınıfının dahil edilmesiyle yedi sınıflı idâdiye dönüşmüştür.

⁵⁴³ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.127-129.

⁵⁴⁴ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s. 489-490.

⁵⁴⁵ Yapının *Abdülhamid Albümleri ve Aydın Vilayeti Salnamesi 1308*'de resmi mevcuttur.

idadî hâlinde açılmıştır. 1909’da eğitime başlar. 1907-1908 ders yılında ilk mezunlarını vermiştir.

1912’de Sultanî’ye çevrilmiştir. 1919’da yatılı olmuştur. 1923-1924 yılından itibaren okulun adı Kabataş Erkek Lisesi olmuştur. Günümüzde Feriye Sarayları olarak bilinen binada eğitime devam etmektedir⁵⁴⁷.

11- Kayseri İdadîsi

1893 yılında “Mektebi Mülki İdadîsi” olarak kurulmuş ve 1897-1898’de ilk mezun vermiştir. 1903’de idadî altı sınıfa çıkarılmış ve aynı yıl birinci katı hazırlanan şimdiki binasına taşınmıştır. 1906’da onarım görmüştür⁵⁴⁸. 1915-1916’da Sultanî hâline dönüşür. İdadî, ilk önce Kapan Mahallesinde Seyfullah Efendinin evinde açılmıştır. 1916 senesinde ikinci katı tamamlanmıştır.

1921 senesinde Ankara Sultanîsi ile birleştirilmiş ve on iki senelik yatılı Sultanî olmuştur.,

1927 senesinde Maarif Vekâletince Cizvitlerden satın alınan iki parça bina mektebe dahil edilmiştir⁵⁴⁹. Günümüzde Kızılkapı semtinde Kayseri Lisesi olarak hizmet vermektedir⁵⁵⁰ (Fot. 67).

Yapı, Bursa, Ankara, Trabzon idadilerinin plan özellikleriyle benzerlik gösterir.

12- Konya İdadîsi

1889 tarihinde, Konya Valisi Esat Paşa tarafından Darulmuallimin olarak, Selçuklu dönemi inşa edilen Nizamiye Medresesinin bulunduğu

⁵⁴⁶ İbrahim Sivrikaya, “Osmanlı İmparatorluğu İdaresindeki Aşiretlerin Eğitimi ve İlk Aşiret Mektebi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 63, İstanbul 1972, s.21. Ayrıca bkz. Osman Nuri Ergin, *a.g.e.*, c. 3-4, s. 1184.

⁵⁴⁷ <http://www.kabataslilar.org/muze/ikaya/kronoloji.htm>, idadî için ferman çıkmasına rağmen hiçbir zaman kendine ait inşa edilmiş bir binası olmamıştır. Ayrıca bkz. Gürsu Tiryaki, *1839-1970 Arası Dönem İçinde Orta Dereceli Eğitim Yapılarının İrdelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon 1988, 65-69.

⁵⁴⁸ *BOA*, İ.MF. 1323.Za./2 (Ocak 1906).

⁵⁴⁹ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.560.

⁵⁵⁰ Ali Yeğen, *a.g.e.*, s.161.

arsa üzerine, inşa edilmiş ve “İdadî” adı ile açılmıştır⁵⁵¹ (Fot. 68,69). İdadî, dördü idadî üçü rüştiye olmak üzere yedi sınıftan meydana gelip yedi senelik idadî olarak eğitim vermiştir⁵⁵²

1891’de Gureba Hastahanesi olarak yaptırılan binaya taşınmıştır⁵⁵³. 1893 yılında, Isparta, Burdur, Niğde ve Antalya çevresinden gelen öğrenciyi barındırabilmek amacıyla yatılıya çevrilir. 1898’de yeniden inşa edilir⁵⁵⁴ (Belge 6). 1904’de binaya, salon, yemekhane ve depo yapılmıştır. Dönemin Valisi Ferit Paşa 1906’da ikinci ve üçüncü katını yaptırarak genişletmiştir.

1913-14’de 10 derslane, kütüphane, müdür ve öğretmen odalarını içeren birimler eklenip genişletilerek 12 sınıflı Sultanîye çevrilmiştir. Cumhuriyet döneminde Konya Erkek Lisesi adını alır.

13- Kütahya İdadîsi

1884 yılında Mutasarrıf Tevfik Paşa’nın girişimleri sonucunda 1889’da “İdadi Mülki” olarak temeli atılmıştır. Hacı Yusuf adındaki şahıs okulun yapılmasında büyük katkıları olmuştur. Hükümetçe 1000 lira kadar bir yardım yapılmış ve binanın inşaatı 1892 yılı içinde bitmiştir. 1892-1893 ders yılında “Liva İdadîsi” olarak açılmıştır⁵⁵⁵.

1913-1914 ders yılından itibaren Ziraat İdadîsi şeklini almış ve 1917-1918’de Sultanîye çevrilmiştir. Kurtuluş Savaşı döneminde Alay Kumandanlığı ve Askerî Hastahane olarak kullanılmıştır.,

1933’de bir yangınla, binanın ahşap kısmı tamamen yanmış, yalnız yontma taştan yapılmış kalın dış duvarları kalmıştır. 52 bin liralık ödenekle yanan binanın betonarme olarak tamirine, yeniden inşasına girişilmiştir. 1938 de asıl binasına taşınabilmiştir. Bugün Kütahya Lisesi olarak hizmet vermektedir (Fot. 70,71).

⁵⁵¹ Hüseyin Köroğlu, *Konya Lisesi Tarihi*, Konya 1989, s.12.

⁵⁵² Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.508.

⁵⁵³ Hüseyin Köroğlu, *a.g.e.*, s.39.

⁵⁵⁴ *BOA*, İ.MF. 1316.C/4 (31 Kasım 1898).

⁵⁵⁵ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.510-511.

Yapı, doğu-batı yönünde dikdörtgen bir plan şeması gösterir. İki giriş vardır. Ana-kuzey giriş ve arka-kuzey giriştir. Ana giriş cephesi, sekiz sütunun yer aldığı alınlıklı bir yüzey oluşturulmuştur. Birinci giriş katta yer alan pencereler yuvarlak kemerli, ikinci kat pencereler ise basık kemerli bir düzenleme söz konusudur. Binanın cephe yüzeyleri, gerek pencerelerde, gerek kat geçişlerinde ve çatıya kadar yapının masif görüntüsünü kırmak için profillendirme, silmeler ve dışa taşkınlıklarla hareketlilik sağlamaya çalışılmıştır.

Plan özelliği olarak, giriş ve girişin aksında doğu-batı doğrultusunda yer alan mekânların oluşturduğu bir şema içerir. Birinci-giriş kat karşılıklı dörderden sekiz mekân, ikinci katta ise dokuz mekân bulunur. Yapının doğu bölümü bir koridorla yeni binaya bağlantı yapılır.

14- Sivas İdâdîsi

1890 yıllarında Vali Sırrı Paşa ve Hâlil Rifat Paşa, gündüzlü idâdî olmak üzere temellerini atmıştır⁵⁵⁶. 1892 tarihinde Mazlum Paşazade Mehmed Memduh Bey zamanında bitirilmiştir. Bugün Kongre Binası olan yapıda sergilenen kitabesinde;

“Şevketlü Gazi Abdülhamid Han-ı Sani Hazretlerinin zaman-ı Saltanatlarında rütbe-i bala ricalinden Mazlum Paşa-zade Mehmed Memduh Beg Efendi'nin Sivas Vilayeti Valililiğinde işbu Mekteb-i İ'dadi-i Mülki inşa olundu. 12 Rebiül-evvel sene 1310, Mahmud Edib-i Sivasi”

ibaresi yer almaktadır⁵⁵⁷.

1912-13'de bina tamir görmüş olup saçaklar düzeltilmiştir. 1930 yılında okulun arka bahçesinin yer aldığı bölümde cadde nedeniyle mutfak, kiler ve hamamla yine bu kısımda bulunan kale duvarı yıkılmıştır. Yıkılan bu birimlerin yerine binanın batı cephesinde yer alan mescit ve bir ev istimlâk edilerek yeni inşaat yapılmıştır. 1933'de bir pansiyon binası oluşturulmuştur (Fot. 72,73).

⁵⁵⁶ Haluk Çağdaş, “Sivas İdâdîsi”, *Tarih ve Toplum*, Sayı 90, İstanbul 1991, s.30.

⁵⁵⁷ Hikmet Denizli, *Sivas Tarihi ve Anıtları*, Sivas, s.165.

15- Trabzon İdâdîsi

1884’de Vali Sırrı Paşa döneminde inşa edilmiştir⁵⁵⁸. Aynı yıl içinde “Mülki İdâdî” olarak eğitime başlar (Fot. 74). 1892-93’de ilk mezunlarını verir. 1909-10 da Sultanî adını alır. 1934 de binanın eskimesi nedeniyle Muallim Mektebi olan şimdiki lise binasına nakledilir⁵⁵⁹.

16- Yozgat İdâdîsi

1885’te temeli atılır. Yirmidört yıl gibi bir sürede halkın yardımları sonucu 1909’da inşası tamamlanır⁵⁶⁰. Balkan Savaşı döneminde Manastır Sultanîsi bu binaya nakledilir. 1924’de ortaokula dönüştürülür. Günümüzde de Yozgat Lisesi olarak işlevini sürdürmektedir (Fot. 75).

Yapı iki katlıdır. Ana giriş kuzeyde yer alır. Yapıda doğu ve batı olmak üzere iki ayrı girişi daha vardır. Kuzey ve güney cepheler bir “U” biçimleniş arz eder. Pencereler, yüksek ve yuvarlak kemerli bir biçimde düzenlenmiştir.

17- Amasya İdâdîsi

1895-1897 yılında Beyler Sarayı (Pirler Parkı)’nın bulunduğu yerde idâdî olarak inşa edilmiştir⁵⁶¹ (Fot. 76). İlk yıl, üç sınıf teşekkül etmiş, ilk mezununu 1897’de vermiştir. 1914’de maarif idaresine ait olan binaya taşınmış, eski okul binası askerîyeye devredilmiştir. 1914 martına kadar askerî hastahane olarak kalmış bu tarihte tekrar okul hâline dönüştürülmüştür. 1916’da Sultanîye çevrilmiştir. 1925 senesinde ortaokul yapılmıştır⁵⁶². 1939 yılındaki deprem sonrası harap olan yapı yıktırılmıştır (Fot. 77).

18- Bilecik İdâdîsi

⁵⁵⁸ M.C. Şehabeddin Tekindağ, “Trabzon”, *İslam Ansiklopedisi*, 12/I, İstanbul 1993, s.466. Ayrıca, Musa Şaşmaz, “Trabzon Vilayeti’nde Eğitimin Durumu”, *Tarih ve Toplum*, Sayı 163, Ankara 1997, s.44’ de 1882’de kurulan bir askerî okul ve 1885’te de bina inşa edilmesi düşünülür. Bu yapının idâdî ile ilişkisinin olmaması gerekir. Yapının eski resmi için bkz. *Trabzon Vilayeti Salnamesi* 1322.

⁵⁵⁹ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.517-518.

⁵⁶⁰ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.519.

⁵⁶¹ Hüseyin Meriç, *a.g.e.*, s.71. Ayrıca bkz. *Sivas Vilayeti Salnamesi* 1321/1903

⁵⁶² Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.563-564.

1906-1907 de idâdî olarak açılır. 1916-17 de ortadan kaldırılır. 1932-33 de ortaokul olur⁵⁶³ (Fot. 78).

19- Bilecik-Söğüt İdâdîsi

1903 yılında II. Abdülhamit tarafından yaptırılmıştır. Giriş kapısında Sultanın tuğrası yer alır. Bugün Ertuğrul Gazi İlkokulu olarak hizmet vermektedir⁵⁶⁴ (Fot. 79).

20- Çanakkale İdâdîsi

1892 yılında Mutasarrıf Ziver Bey tarafından idâdî olarak yapılmıştır. I. Dünya Savaşına kadar İdâdî olan yapı bu dönemden sonra Sultanîye çevrilmiştir. 1924'te orta okul olmuştur.

21- Çankırı İdâdîsi

Çankırı, Kastamonu iline bağlı bir sancak iken Kastamonu Valisi Abdurrahman Paşa, Çankırı Mutasarrıfı Tahir Bey'e bir İdâdî Mektebi yaptırmasını emredip Çankırı'ya gelerek 1302H./1886M.'de temelini atar. Yapı, İdâdî Mektebi adı ile başlanmış ve bitirilmiştir. Binanın kâgir kısımları bitince üç yıl süresince inşa durmuştur. Ahşap kısmın inşasına 1891 tarihinde başlanmış ve 1893'de Mutasarrıf Abdülgani Paşa döneminde bitirilerek eğitime başlamıştır⁵⁶⁵ (Fot. 80).

Bina, hükümet tarafından yaptırılmıştır.Yapının inşasına dair alınan karara ait irade özetle şu şekildedir⁵⁶⁶:

“Kengri'de bir Mekteb-i İdadi'nin inşaaası ve mesarîfinin tesviyesi hakkında Şura-yı Devlet Dahiliyye dairesinin mazbatası üzerine lede'l arz şeref-müteallik eden irade-i Seniyye...”

31 Ağustos 1925'de Atatürk'ün Şapka İnkılabı nedeniyle Çankırı'yı ziyareti sırasında bu binada kalır. Milli Eğitim Müdürlüğüne bağlı birimler olarak çeşitli dönemlerde hizmet veren yapı, 1995'ten bu

⁵⁶³ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.570.

⁵⁶⁴ *Bilecik İl Yıllığı 1973*, s.60. Ayrıca bkz. *Hüdavendigâr Salnamesi 1325*.

⁵⁶⁵ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.577.

⁵⁶⁶ *BOA*, İ.MF. 1313.R./8 (16 Kasım 1895). İrade yıl olarak 1895'i göstermesi yapıdaki onarıma ait inşadan söz etmektedir.

yana Anadolu Güzel Sanatlar Lisesi binası olarak hizmet vermektedir (Fot. 81).

22- Elazığ İdâdîsi

1885-1886 yılında Mekteb-i İdâdî-i Hamidiye-i Mülkiye-i Şahane⁵⁶⁷ adı ile Harput-Elazığ arasında Hüseyin köyü, Aslanpınarı denilen yerde, devlet bütçesinden, kâgir bir idâdî binası yapılmıştır⁵⁶⁸ (Fot. 82,83). 1911’de Sultanîye çevrilmiştir. 1917-18 yılı binanın darlığı nedeniyle mektep Almanlardan kalma yarı kâgir yarı ahşap bir binaya ve 1920-22 yılında Hacı Kerimin evine nakledilmiştir⁵⁶⁹. Günümüzde 8. Kolordu Merkez Komutanlığı Karargâh Binası olarak kullanılmaktadır⁵⁷⁰.

23- İstanbul-Çatalca İdâdîsi

İdâdî inşasına 1892 tarihinde başlanmış 1894’de tamamlanmış ve açılmıştır. Balkan Savaşı sırasında tahrip edilen yapı, 1914 tarihinde yeniden tamir edilerek eğitime devam etmiştir. 1932-33’te orta okul olarak düzenlenmiştir⁵⁷¹.

Günümüzde orijinal hâlden pek bir şey gözlenmez (Fot. 84). İdâdîlerin daha küçük boyutlu bir şekilde düzenlenişi söz konusudur. Giriş kapısı üzerinde yer alan, muhtemelen inşa yılı ve usta adının zikredildiği kitabede, “*Cevad 310*” ibaresi yer alır.

24- İzmit İdâdîsi

İdâdînin temelleri, Maarif Nezaretinin emriyle gönderilen plânlara göre, 1884 yılında atılmıştır. 1887’de resmi açılışı yapılmıştır⁵⁷². 1888’de idâdî adını alır. 1913 senesinde sultanîye çevrilir. I. Dünya Savaşı sırasında hastahane olmuştur. 1922’de ortaokul olarak açılmıştır. 1931 yılında Maarif Vekâletince

⁵⁶⁷ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.232-234. Ayrıca, Erdal Açıkse, “Salnamelere Göre Ma’muratü’l-Aziz (Harput) Vilayetinde Eğitim ve Öğretim”, *X. Türk Tarih Kongresi Bildiriler, V*, Ankara 1994, s.227’de idâdînin, 1305/1887-88 tarihli salnamede görüldüğünü ifade etmektedir.

⁵⁶⁸ *Elazığ İl Yıllığı 1973*, s. 72.

⁵⁶⁹ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s. 583.

⁵⁷⁰ Komisyon, *Yaşayan Tarihi ve Kültürel Askeri Yapılar*, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara 2001, s. 163.

⁵⁷¹ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s. 603.

⁵⁷² Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s. 619-620.

verilen 10 bin lira ödenekle bina, dönem özelliklerine göre, tamir edilmiş ve tekrar ortaokul olarak açılmıştır. 1956-57'de konser salonu olarak işlev görür⁵⁷³.

Günümüzde, Veli Ahmet Mahallesi İnönü Caddesi üzerinde Gazi Lisesi olarak kullanılan yapı, deprem sonucu yıkılmıştır. Sadece giriş cephesinden bir bölüm kalmıştır. Yapı İl Milli Eğitim Müdürlüğü tarafından açılan ihale sonucu yeniden inşa edilecektir (Fot. 85,86).

25- Manisa İdadîsi

1886 tarihinde İdadî adı ile temeli atılan bina, 1887'de bitirilmiştir ve resmi açılışı yapılarak eğitime başlamıştır⁵⁷⁴ (Fot. 87). Üç sınıf rüştiye ve iki sınıf idadî olmak üzere beş senelik Sancak İdadîsi hâlinde oluşturulmuştur. 1899-1909'da onarım görmüştür⁵⁷⁵ (Belge 7,8). 1916 senesinde Sultanî olmuştur. 1922 işgali sırasında Yunanlılar bir süre hastahane olarak kullanmışlardır. 1923'te liseye dönüştürülmesine rağmen bir devreli eğitim vermesi nedeniyle muhtelit (karma) ortaokul hâline dönüşür (Fot. 88). 1945'te kesin olarak lise olur ve 1958'deki yangınla tahrip olup okula ait kayıtlarda yok olunca aynı yıl yapı yıktırılır. 1967'de Şehitler İlkokulu olarak kullanılmaya başlanır.

Günümüzde mevcut yerinde Şehitler İlköğretim Okulu olarak modern binada hizmet vermektedir. Yapıdan günümüze sadece eski fotoğrafları kalmıştır⁵⁷⁶.

26- Mardin İdadîsi

1901'de Diyarbakır Valisi Hâlit Paşa tarafından, Muzafferiye Medresesi yıktırılarak, halktan toplanılan paralarla idadî inşa edilmiş ve 1902 tarihinde Mardin İdadî Mektebi adı ile açılmıştır⁵⁷⁷.

27- Niğde İdadîsi

⁵⁷³ Avni Öztüre, *Resim, Fotoğraf ve Belgelerle Nicomedia-İzmit Tarihi*, İstanbul 1969, s.118.

⁵⁷⁴ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.623.

⁵⁷⁵ *BOA*, İ.MF. 1320.S./1 (4 Haziran 1902), 1326.Ca./2 (5 Haziran 1908).

⁵⁷⁶ Yapının ilk inşasına ait bilinen mevcut resimler *Abdülhamid Albümleri ve Aydın Vilayeti Salnamesi 1308*'de yer alır.

⁵⁷⁷ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.626-627.

1902’de beş senelik Liva İdâdîsi açılmıştır⁵⁷⁸. Bu beş sınıfın üçü rüşti ve ikisi idâdî sınıfları idi. 1915 de yatılı sultanî hâline getirilir⁵⁷⁹.

28- Çorum İdâdîsi

Asıl bina, 1897 yılında Mal Müdürü Rifat Bey tarafından ev olarak inşa edilir. 1900’de Malîye tarafından haczedilip maarife devredilerek idâdî olarak açılmıştır⁵⁸⁰. 1921-22’de hastahane olarak kullanılıp 1923 tarihinde idâdî, sultanîye çevrilmiştir. Bundan sonra bir kez tamir görmüş ve 1932-33’de Ortaokul olarak hizmet vermiştir⁵⁸¹. Yapı ahşaptır.

II- “Rüştiye” Olarak İnşa Edilip “İdâdî”ye Çevrilen Okullar:

1- Denizli İdâdîsi

1874’de Rüştiye olarak açılmıştır. 1892’de dört sınıflı ve iki yıl sonra da beş sınıflı Liva İdâdîsi şeklini almıştır⁵⁸² (Fot. 89).

1899 depreminde, rüştiye binası temellerine kadar sarsılmıştır. Duvarlarda oluşan yıkılma tehlikesini durduracak kadar tamir gören bu binada dört yıl daha eğitim yapılmış sonrasında okul, Değirmenönü Mahallesi’nde bir eve geçmiş, altı, yedi ay kadar burada eğitimine devam ederek asıl binası esaslı bir şekilde tamir edilerek tekrar buraya nakledilince idâdînin adı “Sanat İdâdîsi” olur. 1922 de Sultanî Mektebe dönüştürülür⁵⁸³. Bina günümüzde yok olmuştur. Günümüzde mevcut yerinde Denizli Belediyesi’ne ait Oda Tiyatrosu vardır.

Günümüzde yer alan Denizli Lisesi ise, 1915’te Mutasarrıf Tevfik Bey tarafından inşa edilir⁵⁸⁴.

2- Edirne İdâdîsi

⁵⁷⁸ BOA, İ.MF. 1319.Za./3 (5 Mart 1902). İdâdî olması için verilen izindir.

⁵⁷⁹ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.629.

⁵⁸⁰ *Sabah*, nr. 3884, 10 Ca 1318 (5 Eylül 1900), s.1’de Çorum’da iki idadi ve bir inas mektebinin açıldığından söz edilmektedir.

⁵⁸¹ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.581.

⁵⁸² *Denizli İl Yıllığı 1973*, s.75-76.

⁵⁸³ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.485-487.

⁵⁸⁴ *Denizli İl Yıllığı 1973*, s.75-76.

1882’de Edirne Valisi Kadri Paşa tarafından “Rüştiye” olarak açılmıştır⁵⁸⁵. Giriş kapısı üzerinde yer alan kitabede:

Başvekil esbâk ebhetlü, devletlü Kadri Paşa hazretlerinin eseri mesaisi

Olarak binüçyüz sene-i hicriyye-i kameriyyesinde inşa olunmuştur.
1300

İfadesi yer almaktadır⁵⁸⁶.

1884-1887’de Vali Hacı İzzet Paşa zamanında birinci yapıya benzer ikinci bir bina inşa edilmiş ve her iki bina bir koridorla birbirine bağlanmıştır. Bu suretle meydana gelen ve “Mektebi İdadî Mülkî” adını alan gündüzlü okul, 1892’de yatılıya çevrilmiştir (Fot. 90,91). 1909’da Sultanî olur⁵⁸⁷.

Okul teşkilâtı da ilk iki sınıfı rüştî, üçü idâdî ve son ikisi alî olmak üzere yedi sınıftan oluşturulmuştur. İki katlı olup bodrum yer almaz. Üst katta mevcut olan birimlerin alt katta da eşdeğer birimleri yer alır. Çift merdivenli giriş yer almaktadır. 1923-25’de bugünkü liseye dönüştürülür

3- Kastamonu İdâdîsi

Dönemin Kastamonu Valisi Abdurrahman Nurettin Paşa, 1302H./1885M. yılında, Vilayet İdare Meclisince oluşturulan komisyon tarafından Mekteb-i İdadi şartlarına uygun bir okul yapımına karar verilerek temel atma töreni yapılır⁵⁸⁸. 1886’da okul yapımı için İstanbul’dan getirtilen ve Belediye Meclis kalfalığını da yürüten Bogos Kalfa’nın ölmesi üzerine “fenne aşına” bir kalfanın Kastamonu’ya getirilmesi ve ücreti olan bin kuruşluk maaşın Belediye Dairesince ödenmesi kararlaştırılır. 1887 Eylül ayında resmi açılışı yapılır⁵⁸⁹. Bina

⁵⁸⁵ Edirne İl Yıllığı 1967, s.102.

⁵⁸⁶ Oral Onur, a.g.e., s.211.

⁵⁸⁷ Hasan Ali Yücel, a.g.e., s.488.

⁵⁸⁸ Kemal Kutgün Eyüpgiller, *Bir Kent Tarihi:Kastamonu*, İstanbul 1999, s.178.

⁵⁸⁹ Kemal Kutgün Eyüpgiller, a.g.e., s.178.

için hükümet tarafından 8.500 Osmanlı Lirası harcanmıştır. Yapı, elli yatılı talebeyi alabilecek şekilde inşa edilmiştir⁵⁹⁰. Okulun orijinal planı Topkapı Sarayı Arşivinde 9474 no ile kayıtlı bulunmaktadır⁵⁹¹.

1887’de okul iki sınıf, 1888’de üç ve 1891-1892’de sınıfların adedi beşe çıkarılmış ve okul yatılı olmuştur. Aynı yıl içerisinde eğitim yedi yıla çıkarılarak okul ilk mezunlarını vermiştir. 1908’de Mektebi Sultanî olmuştur. 1923’te liseye çevrilmiştir.

1927’de Kültür Bakanlığı tarafından genişletilmesi uygun görülerek yeniden inşaatı uygun görüldü. On sınıflı, lâboratuvar, yatak-hane, jimnastik salonunu içeren yeni birimlerin temeli 29 eylül 1937 de atılmıştır.

Yapı üç katlıdır. Doğu-batı yönünde dikdörtgen bir plan şeması arz eder. Ana giriş, kuzey yönünde, dışa taşkın, dört sütunun taşıdığı bir mekân oluşturularak düzenlenir. Dış cephede görülen unsurlar; her katta farklı pencere biçimleri ve dışa taşkın kilit taşları, kat döşeme hizasında silmeler ve çatıyı gizleyen parapet duvarlar tipik XIX. yüzyıl batı kökenli eklektik mimarî öğelerini içerir.

Plan özelliği olarak; ana giriş, hol ve giriş aksında yer alan doğu-batı doğrultusundaki koridor etrafında karşılıklı oluşturulan mekânlar yer alır. Alt-giriş katta, beş büyük beş küçük, üst katta ise yedi büyük üç küçük mekân yer alır. Doğu-batı yönünde ana giriş katında sonradan açılan kapılar yer alır. Yapı 45m.X22m. boyutlarındadır.

Günümüzde, Defterdarlık binası olarak son zamanlara kadar kullanılan bina, İl Milli Eğitim Müdürlüğüne devredilmiş olup tadilat yapılmaktadır (Fot. 92,93).

4- Samsun İdâdîsi

1892’de Mutasarrıf Cavit Bey döneminde, mevcut rüştiye beş sınıflık liva idâdîsine dönüştürülmüştür.

⁵⁹⁰ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.506-508.

⁵⁹¹ Behçet Ünsal, “Topkapı Sarayı Arşivinde Bulunan Planlar Üzerine”, *Türk San’atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, I*, İstanbul 1963, s.169.

1912’de Samsun Lisesi olarak adlandırılan binanın inşasına başlanmış ve 1912-1913’de “Ticaret İdâdîsi”ne çevrilmiştir. 1914’te Sultanîye dönüştürülmüştür. I. Dünya Savaşı sırasında hastahaneye çevrilmiştir⁵⁹².

5- Bolu İdâdîsi

1884’de Bolu Mutasarrıfı İsmail Kemal Bey tarafından temeli atılan bina 1886’da rüştiye olarak açılmıştır⁵⁹³. Üç-dört ay sonra da okulun idâdîye çevrildiği belirtilmiş ise de dönemin idadî talebelerinden avukat Bay Akif’in anlatışına göre; yapı, hastahane yapısı ile beraber 1885’te başlamış 1887 yılının sonunda bitmiştir⁵⁹⁴. İki katlı ve kâgir olarak inşa edilen yapı Hisartepe mevkiinde bulunmasından dolayı “Hisar Mektebi” olarakda anılır.

1887’de açılışı yapılan ve eğitime başlayan bina bu tarihte henüz idadî değildir. İlk idadî sınıfı, 1888’de açılmıştır. 1892-1893 ders yılından başlayarak beş sınıflı idadî hâline gelmiştir.

1911’de çıkan bir yangınla binanın, çatısı ve ahşap kısımları yanmıştır. 1913-14’de üzerine bir kat ilave ile yenilenmiştir. Bina üç katlı bir hale dönüşüp aynı yıl Sultanîye çevrilerek yatılı olmuştur⁵⁹⁵ (Fot. 94).

Asıl yapı bugün yerinde olmayıp Bolu Atatürk Lisesi olarak modern bir binada eğitim yapılmaktadır

6- Burdur İdâdîsi

1906 yılında mevcut bulunan üç sınıflı rüştiyeye iki sınıf daha eklenerek 5 yıllık idâdîye çevrilir. Yapı bugün Burdur İlköğretim Okulu olarak hizmet verip özgün hâlimden bir şey kalmamıştır⁵⁹⁶.

7- Isparta İdâdîsi

⁵⁹² Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.513-514.

⁵⁹³ Komisyon, *Bolu İl Yılığ 1998*, Ankara 1998, s.253.

⁵⁹⁴ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.570-572.

⁵⁹⁵ <http://www.bolu.gov.tr/egitim.htm>, Ayrıca bkz. *Bolu Vilayeti Salnamesi 1334*’de resmi mevcuttur.

⁵⁹⁶ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.573

Bina rüştiye olarak 1861’de açılır. 1902’de altı sınıflı liva idâdîsine dönüşür⁵⁹⁷. 1912 de ahşap malzemenin dayanıksızlığı ve ihtiyaca cevap vermemesinden dolayı bina yıkılarak üç katlı kâgir bir şekilde inşa edilir. 1914’de malzemenin dayanıksızlığı ve depremde hasar görmesi sonucunda üçüncü kat yıkılarak iki katlı hale getirilmiştir⁵⁹⁸.

Günümüzde İl Milli Eğitim Müdürlüğü idarî binası olarak hizmet görmektedir (Fot. 95).

Yapı, güney-kuzey doğrultusunda yer alır. Batı-ana ve doğu-arka olmak üzere iki girişe sahiptir. Bu giriş yönlenişiyile diğer örneklerden farklılık gösterir. Yapı inşa tarihi itibari ile de II. Abdülhamid dönemi öncesine aittir. Ana giriş, çift yönlü merdiven, dört sütunlu ve sütunların taşıdığı bir üçüncü kat gibi oluşturulan teras kat yer alır. Kuzey-arka giriş, dışa taşkın yuvarlak kemerli bir giriş kapısı yer alır. Dışa taşkın bu birimin merdiven çıkışı için ayrılmış olup her iki yanında da mekânlar oluşturulmuştur.

8- Kırklareli İdâdîsi

1892’de mevcut rüştiye mektebine iki sınıf ilâve ile ilk defa olarak beş sınıflı ve yalnız erkeklere mahsus idadî açılmıştır.

9- Kırşehir İdâdîsi

1889’da Ankara Valisi Giritli Sırrı Paşa’nın girişimleriyle, Kırşehir Mutasarrıfı Saffet Paşa tarafından yaptırılmağa başlandı. 1890 tarihinde tamamlanmıştır. Mevcut rüştiye bu yeni binaya nakledilmiştir. 1903’te onarım görmüştür⁵⁹⁹.

1894 yılına kadar üç senelik rüştiye olarak kalmış ve 1894 yılında iki sınıf ilâve edilerek beş yıllık idâdî şekline dönüşmüştür. İlk mezununu 1895-96’da vermiştir.

⁵⁹⁷ BOA, İ.MF. 1319.Za./3 (6 Mart 1902). İdâdîye dönüşmesi için verilen izindir.

⁵⁹⁸ Süleyman Sami Böcüzade, *Isparta Tarihi*, İstanbul 1983, s.88-89.

⁵⁹⁹ BOA, İ.MF. 1320.Za./1 (3 Şubat 1903).

1909 yılında binanın muhtelif yerleri çatlamış ve duvarlarda görülen çatlaklar, bir Macar mühendisi tarafından verilen raporla çatı ağırlığını duvarlardan almak amacıyla, binanın alt ve üst katına kalın taban ve direkler konmuştur. Bu onarım süresince, altı ay kadar, okul eğitimi Rumlardan kalma muhtelif evlerde yapmıştır⁶⁰⁰.

1938 yılında Kırşehir zelzelesinden fazla zarar görmüş ve kullanılamayacak bir hale gelmiştir.

10- Maraş İdadîsi

1902 yılına kadar Maraş'ta yer alan en büyük okul rüştiyedir. Bu tarihte altı sınıflı bir idadî açılmış ve eski rüştiye binasına yerleştirilmiştir. 1904'de bir sınıfı kaldırılmış ve beş sınıflı idadî olarak 1915'e kadar devam etmiştir. 1908'de onarım görmüş⁶⁰¹ ve 1919'da Darülmualleme çevrilmiştir. 1921'de Maraş Sultanîsi olmuştur. 1924'de Ortaokula dönüşür⁶⁰².

11- Sinop İdadîsi

1871'de açılan dört sınıflı rüştiye mektebi, 1893 tarihinde ortadan kaldırılarak yerine beş senelik liva idadîsi açılması kararlaştırılmıştır. Yapı, büyük bir dersane ile bir de öğretmen odasından ibaret ve iki katlıdır⁶⁰³.

Günümüzde İl Milli Eğitim Müdürlüğüne bağlı Öğretmenevi olarak hizmet vermektedir (Fot. 96,97).

12- Tokat İdadîsi

1902'de üç sınıflı rüştiye ve iki sınıflı idadî şekline dönüşmüştür⁶⁰⁴.

b) Sanayi-i Nefise Mektebi

⁶⁰⁰ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.618-619.

⁶⁰¹ BOA, İ.MF. 1326.S/8 (30 Mart 1908).

⁶⁰² Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.625.

⁶⁰³ Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.635-636.

⁶⁰⁴ BOA Y.PRK.MF 4/48 (11. Ş.1319/23 Kasım 1901) nolu belgede, 1901 yılında Tokat sancak olup burada bir idadi açılması irade olduğu halde açılmamasının sebepleri sorulmaktadır. Ayrıca bkz. Hasan Ali Yücel, *a.g.e.*, s.639.

Sanayi-i Nefise Mektebi batılılaşma yolunda Osmanlı Devleti'nin sanat ve mimarlık eğitimi alanında önemli gelişmelere yol açan bir okul olarak yerini almıştır. Sanayi-i Nefise Mektebinin kurulması ve bina olarak faaliyete geçirilmesinde en büyük katkı Osman Hamdi Bey'in olmuştur⁶⁰⁵. Okulun kuruluşundan, eğitim için gerekli personelin teminine, derslerin işleyişine kadar tüm aşamalarında etkin bir rol almıştır⁶⁰⁶.

1882 yılında inşa edilen yapının mimarı Alexandre Vallaury'dir. 1889-1892'de, öğrenci sayısındaki artış nedeniyle yeni sınıflar ve atölyeler eklenmiştir. 1912 Balkan Savaşı sırasında askerler tarafından kullanılan yapı 1916'da eğitim işlevini farklı bir binada sürdürerek 1917'de müze hâline dönüşmüştür⁶⁰⁷. İstanbul Arkeoloji Müzesi bünyesinde ve aynı bahçe içerisinde yer alan yapı Eski Şark Eserleri Müzesi olarak hizmet vermektedir⁶⁰⁸ (Fot. 98).

Yapı, iki katlı olup müze olmasıyla birlikte özgün hâlinden çok şey kaybetmiştir. Bu durum plan ve cephe düzenlemelerinde kendinî göstermektedir. Batı tarzı mimarî anlayışın hâkim olduğu yapıda hemen karşısında yer alan arkeoloji müzesi gibi neo-klasik, neo-rönesans mimarî üslup hâkimiyeti yer alır.

c) Mekteb-i Tıbbiye-î Şahane

Yapı, Eski Kavak Bağdad Sarayı'nın bahçesi üzerinde Topkapı, Hâliç ve Marmara denizini göreceğ biçimde tasarlanmış ve 1902-1903 yıllarında inşa edilmiştir⁶⁰⁹ (Fot. 99). Mimar Alexandre Vallaury ve Raimondo d'Aronco'nun ortak çalışmasıdır⁶¹⁰. 1934'de Haydarpaşa Lisesi olarak kullanılır. Günümüzde ise Marmara Üniversitesine bağlı Fakültelerin bölümlerinin yer aldığı bina olarak işlevini sürdürmektedir.

Yapı, beş katlı olup kesme taş malzeme ağırlıklı inşa malzemesi kullanılmıştır. Yapı, mimarî üslup olarak Selçuklu-Osmanlı gelenekselliğinin yanında doğu etkili tarzların Hint-İslam mimarî öğelerinin yer aldığı karma bir tarz

⁶⁰⁵ Osman Nuri Ergin, *a.g.e.*, c. 3-4, s. 1121-1122.

⁶⁰⁶ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s.452-456.

⁶⁰⁷ Osman Nuri Ergin, *a.g.e.*, c. 3-4, s. 1125.

⁶⁰⁸ *Nevsal-i Serveti Fünun Salnamesi* 1310'da eski resmi yer alır.

⁶⁰⁹ İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.*, II, s.309. Ayrıca bkz. *Hilal-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi 1329-1331*'de resmi mevcuttur.

⁶¹⁰ Komisyon, *a.g.e.*, s.145.

şeklinde. Yapının en önemli özelliği dönem içerisinde inşa edilen, en büyük ve anıtsal yapısıdır.

d) Diğer Mektepler

1- Diyarbakır Sanayi ve Ticaret Mektebi

1894-1895'te Vali Hâlit Paşa tarafından Muallim Mekteb-i olarak inşa ettirilmiştir⁶¹¹. Sonrasında ziraat ve sanayinin geliştirilmesi amacıyla sanat okuluna çevrilmiştir⁶¹² (Fot. 100).

2- Kastamonu Sanayi Mektebi

1895'te Vali Hâlit Bey tarafından temeli atılan mektep 1897 yılında tamamlanmıştır. Hükümet meydanında bu dönemde inşa edilen sanayi mektebi günümüze gelememiştir⁶¹³.

3- Konya-Hamidiye Sanayi Mektebi

1901 yılında Konya Valisi Avlonyalı Mehmed Ferit Paşa tarafından, Mühendis Şefik Bey'e inşa ettirilmiştir⁶¹⁴. 1909'da Hukuk Fakültesi buraya taşınarak bir süre burada eğitim yapılır. 1915-1922 yıllarında mektebe yeni teknik bölümler eklenir. Gece ve gündüz eğitimi yapan okula 1924 yılından itibaren mevcudun artması sonucu yeni eklemeler yapılır. 1927 yılından itibaren Milli Eğitim Bakanlığına ait çeşitli okullar adına 1977 yılına kadar hizmet veren yapı, 1979 yılında çıkan bir yangın neticesinde büyük ölçüde harap olmuştur⁶¹⁵. Yapı dört kat olarak tasarlanmış, simetrik plan düzenine sahiptir. Günümüzde İl Özel İdaresi olarak kullanılmaktadır (Fot. 101)

Bu dönemde inşa edilen ve açılan diğer mektep örnekleri ise şunlardır⁶¹⁶:

⁶¹¹ *Düstur*, Birinci tertib, c.7, Ankara 1941, s. 1049-1058'de okulun kuruluşuyla ilgili nizamname yer alır. Bedri Günkut, *a.g.e.*, s.129. Ancak, Basri Konyar, *Diyarbakır Yılığ*, III, Ulus Basımevi, 1936, s.175'de yapının, Kurt İsmail Paşa (1869) döneminde ıslahane olarak açıldığından bahseder. Ancak yapı tarzı olarak yakınında yer alan idâdî ile aynı mimarî özellikleri göstermesi bunu mümkün kılmamaktadır.

⁶¹² *BOA*, Y.EE. Defter no: 412'de 1903 tarihli resmi yer almaktadır.

⁶¹³ Kemal Kutgün Eyüpgiller, *a.g.e.*, s.177-178.

⁶¹⁴ Metin Sözen-Osman Nuri Dülgerler, "Konya'da Sanayi Mektebi", *Doğumunun 100. Yılında Atatürk'e Armağan*, İstanbul 1981, s.446.

⁶¹⁵ Metin Sözen-Osman Nuri Dülgerler, *a.g.m.*, s.444.

⁶¹⁶ Bu dönem inşa edilen sıbyan, ibtidai, rüştiye gibi mekteplerin birçoğu günümüze değin ulaşamamış ya da özgün hâlimden bir şey kalmamıştır. Nadir Özbek, *a.g.m.*, s.7'de, 1321/1903

- İzmir-Kemeraltı Hamidiye Mektebi, İzmir İnas Rüştüyesi (1894)⁶¹⁷
 İzmir Hamidiye Sanayi Mektebi (1892)⁶¹⁸ (Fot. 102)
 Tire Mektebi Rüştüyesi (1906)⁶¹⁹
 Konya Hamidiye Mahalle Mektebi, Konya-Çeltikçi İptidai Mektepleri
 Afyon-Bolvadin Mektebi
 Burdur-Ağlasun Mektep
 Erzurum Sıbyan Mektebi, Erzurum Sanayi Mektebi (1902)⁶²⁰
 Erzurum Mektebi İptidaisi (1892)⁶²¹
 Erzurum İnas Rüştüyesi (1898)⁶²² (Fot. 103)
 Erzincan İdâdîsi (1907-8)⁶²³
 Malatya İdâdîsi (1900)⁶²⁴
 Kırklareli Hamidiye Mekteb-i İptidaisi (1906)⁶²⁵ (Fot. 104)
 Merzifon Rüştüye Mektebi (1895)⁶²⁶
 Trabzon Rüştüye ve İbtidai Mektebi (1901)⁶²⁷
 Trabzon Hatuniye İbtidai Mektebi (1899)⁶²⁸
 Muğla İdâdîsi (1902)⁶²⁹
 Urfa İptidai Mektebi (1902)⁶³⁰
 İzmid İnas Mektebi (1904)⁶³¹
 Biga Mektebi Rüştüyesi (1908)⁶³²

Maarif Salnamesi kaydında, büyük kentlerde *Hamidiye Sanayi Mekteb-i Ali* adı ile 14 tane mektep bulunduğunu ifade eder. Bu konuda bkz. Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991 ve Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi, 1-2-3-4*, İstanbul 1977.

⁶¹⁷ BOA, İ.MF. 1312.S./4 (10 Ağustos 1894)

⁶¹⁸ *Aydın Vilayeti Salnamesi 1308* (1890)'de yapının resmi mevcuttur. *Aydın Vilayeti Salnamesi 1313* ve *1326*'da (1895-96 ve 1908) kentte 1 sanayi mektebinin mevcut olduğu yazılıdır.

⁶¹⁹ BOA, İ.MF. 1324.Ra./7 (8 Mayıs 1906)

⁶²⁰ BOA, Y.EE. Defter no:413 (20. C. 1322/1 Eylül 1904)'de, 1902-1903'te kurulan hastane ve sanayi mektebinin resimleri yer alır.

⁶²¹ BOA, İ.MF. 1310.Ra/6 (12 Ekim 1892) .

⁶²² Sabahattin Bulut, *a.g.e.*, s.47. Yapı, günümüzde İsmet Paşa İlkokulu'dur.

⁶²³ BOA, İ.MF. 1325.Z./6 (30 Ocak 1908).

⁶²⁴ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 6952, s. 1, 7 Ca 1318. Açılış töreninden bahsedilir ve yapı olarak bir bilgi mevcut değildir.

⁶²⁵ Cemil Koçak, "Tanzimattan Sonra Özel ve Yabancı Okullar", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 2, İstanbul 1985, s.489.

⁶²⁶ BOA, İ.MF. 1313.C/5 (8 Aralık 1895).

⁶²⁷ BOA, İ.MF. 1319.M/7 (18 Mayıs 1901).

⁶²⁸ Murat Yüksel, *a.g.e.*, s. 91. Yapı, 1995'te yıkılmıştır.

⁶²⁹ BOA, İ.MF. 1320.S./2 (4 Haziran 1902), 1325.L./9 (30 Kasım 1907).

⁶³⁰ BOA, İ.MF. 1320.Ra./4 (28 Haziran 1902).

⁶³¹ BOA, İ.MF. 1322.Ş/1 (20 Ekim 1904).

⁶³² BOA, İ.MF. 1326.C./4 (15 Temmuz 1908).

- İstanbul Dar'ül Hayr-i Ali Mektebi (1903)⁶³³
 İstanbul Davutpaşa Rüştüyesi (1893)⁶³⁴ (Fot. 105)
 İstanbul Halkalı Hamidiye Ziraat Mektebi (1881-1892)⁶³⁵
 İstanbul Orman ve Maadin Mektebi (1883/1900)⁶³⁶ (Fot. 106)
 İstanbul-Kadıköy/Acıbadem Dâr'üleytam (1900)⁶³⁷
 İstanbul-Acıbadem Âma ve Dilsiz Mektebi (1904)⁶³⁸
 İstanbul-Selimiye Karma Mektep (1900)
 Cihangir Mebadi-i Fuyuzat Mektebi (1900)⁶³⁹
 İstanbul Bidayet-i Tahsil Mektebi
 Tophane Mir'at-ı Maarif Mektebi, Çiçek Pazarı Çıracık Mektebi
 Emir Buhari'de Mimar Sinan İbtidai Mektebi, Cerrahpaşa-Hobyar Kız
 Rüştüye Mektebi (1900)⁶⁴⁰
 Tokat İptidai Mektep (1900)⁶⁴¹
 Adapazarı Sanayi Mektebi (1890)
 Yozgat Sanayi Mektebi
 Yozgat Kız Rüştüye ve Erkek İbtidai Mektebi (1900)⁶⁴²
 Kastamonu Rüştüyesi⁶⁴³
 Kastamonu-Küre Rüştüye Mektebi (1900)⁶⁴⁴
 Bursa Harir Darüttalim (İpekböcekçiliği) Mektebi⁶⁴⁵ (1894) (Fot. 107)

⁶³³ Nadir Özbek, *a.g.e.*, s.13. Okulun kuruluşuna ilişkin karar mevcut olup bina ile ilgili kayıt yoktur. Eğitim için yapı olarak, maarif nezaretine bırakılan Zeynep Hanım Konağı seçilmiştir.

⁶³⁴ *BOA*, İMF. 1310.Ş./2 (21 Şubat 1893).

⁶³⁵ Seval Arıpınar, *a.g.m.*, s.53-60. Ayrıca bkz. Komisyon, *a.g.e.*, s.145; Osman Ergin, *a.g.e.*, c.3-4, s.1174'de okulun inşaatının 1891'de tamamlandığından bahsetmektedir. Okulun aslında kuruluşu 1847 yıllarına kadar inmektedir. Abdülhamid dönemi yapısı, 1881 yılında yeri satın alınarak inşasına başlanır ve 1892'de eğitime başlamıştır.

⁶³⁶ *Sabah*, nr. 3881, 7 Ca 1318 (2 Eylül 1900), s.2'de yeni bina açılışı olarak 1900 tarihi verilmektedir. Ayrıca bkz. Komisyon, *a.g.e.*, s.146-147.

⁶³⁷ *Sabah*, nr. 3881, 7 Ca 1318 (2 Eylül 1900), s.1. Ayrıca bkz. Nadir Özbek, *a.g.e.*, s.14.

⁶³⁸ *BOA*, İMF. 1322.Ca./2 (24 Temmuz 1904), 1322.C./6 (10 Eylül 1904). Bu konuda ayrıca bkz. Osman Nuri Ergin, *a.g.e.*, c. 3-4, s. 1168.

⁶³⁹ *Sabah*, nr. 3863, 19 R 1318 (15 Ağustos 1900), s.1.

⁶⁴⁰ *Sabah*, nr. 3881, 7 Ca 1318 (2 Eylül 1900), s. 2. Söz konusu eserlerin açılışı yapılmıştır.

⁶⁴¹ *Malumat*, nr. 1182 s. 1; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 6950, s. 1, 5 Ca 1318 (31 Ağustos 1900)'de üç tane olduğundan söz etmektedir.

⁶⁴² *Sabah*, nr. 3884, 10 Ca 1318 (5 Eylül 1900), s. 1; *Sabah*, nr. 3896, 23 Ca 1318 (18 Eylül 1900), s. 2.

⁶⁴³ *Hüdavendigâr Salnamesi 1325*.

⁶⁴⁴ *Sabah*, nr. 3884, 10 Ca 1318 (5 Eylül 1900), s.1; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 6955, 10 Ca 1318 (5 Eylül 1900), s.1.

⁶⁴⁵ Osman Nuri Ergin, *a.g.e.*, c. 3-4, s. 875; Aydın Talay, *a.g.e.*, s.100-153. Ayrıca bkz. *Hüdavendigâr Salnamesi 1324*.

Bursa Hamidiye Sanayi Mektebi (1891)⁶⁴⁶ (Fot. 108)

Bursa Hamidiye Ziraat Mektebi (1892)⁶⁴⁷ (Fot. 109)

Bursa Mekteb-i İdâdî Askerî (1890)⁶⁴⁸ (Fot. 110,111)

Bursa Osmaniye Mektebi (1905)⁶⁴⁹ (Fot. 112)

Ankara Mekteb-i Sanayi-Mevlevihane civarı İbtida-i Mekteb (1900)⁶⁵⁰

Ankara-Mihâlîççik, Çubukabad ve Mecidiye Kazası İbtidai Mektebi (1900)⁶⁵¹.

3- Kütüphaneler

Abdülhamid dönemi inşa edilen tek başına kütüphane yapısına pek rastlanmaz. Bunun başlıca nedeni yapı içerisinde bir birimin kütüphane hâline getirilmiş olmasıdır. İstanbul Beyazıt Kütüphanesi binası (1882-84)⁶⁵² (Fot. 113), 1889-1890 yıllarında Lütfi Bey tarafından kurulan Üsküdar Aziz Mahmud Hüdayi Kütüphanesi, 1895'te kurulan Eyüp Hüsrev Paşa Kütüphanesi ile Nevşehir-Ürgüp'te de Hüseyin Galib Efendi Kütüphane (1892)⁶⁵³ örnekleri yer alır⁶⁵⁴.

4- Müzeler

a) İstanbul Arkeoloji Müzesi

Osmanlı Devleti'nde müzecilik alanında ilk çalışmalar, Sultan Abdülmecid döneminde, Tophane Müşiri Fethi Ahmet Paşa tarafından antika eşyaların toplandığı ve silahların depolandığı Aya İrini Kilisesinin, müze olarak kullanılma isteğiyle başlar⁶⁵⁵.

⁶⁴⁶ *Hüdavendigâr Salnamesi 1324*. Yapı, 1890'da Bursa Valisi Mahmut Celalettin Paşa tarafından Acizler Yurdu olarak açılmış olup sonrasında sanayi mektebine dönüştürülür. Son olarak Tophane End. Mes. Lisesi olarak kullanılmaktadır.

⁶⁴⁷ *Hüdavendigâr Salnamesi 1324*. Yapı, bir dönem İslam Enst. olarak kullanılmıştır.

⁶⁴⁸ *BOA*, Y.PRK. UM. 14/59 (1306.Ş.5 / 6 Nisan 1899)'da yapının temelini atıldığına dair bilgi yer almaktadır. Ayrıca bkz. *Hüdavendigâr Salnamesi 1324*. İlk yapı II. Abdülhamid dönemi öncesine ait 1845 tarihli yapıdır. Günümüzde Işıklar Askerî Lisesi olarak bilinen yapı, II. Abdülhamid döneminde Vali Münir Paşa tarafından yeniden yaptırılmıştır.

⁶⁴⁹ *Hüdavendigâr Salnamesi 1324*.

⁶⁵⁰ *Sabah*, nr. 3884, 10 Ca 1318 (5 Eylül 1900), s.1..

⁶⁵¹ *Sabah*, nr. 3884, 10 Ca 1318 (5 Eylül 1900), s.1).

⁶⁵² Cevdet Türkay, "Beyazid Umumi Kütüphanesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 79-80-81, İstanbul 1974, s. 71-74.

⁶⁵³ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.301. Yapı, Şeribrikar Hüseyin Galib Efendi tarafından inşa edilmiştir. Günümüzde M.E.B. bağlıdır.

⁶⁵⁴ Aydın Talay, *a.g.e.*, s.185-188.

⁶⁵⁵ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s.165-166.

XIX. yüzyıl boyunca, Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yer alan topraklardaki eski uygarlıklara ait kültürel kalıntılar batılılar tarafından farklı yollarla bu topraklardan götürülmesi ve önem kazanması neticesinde devletin bu noktada bazı kanunlar çıkarması gerekliliği sonucuna varılmıştır. Özellikle Türkiye’de müzeciliğin ilk kurucusu sayılan Osman Hamdi Bey’in girişimleri sonucunda 1884’de beş bölüm ve 37 maddeden oluşan *Âsâr-ı Âtika Nizamnamesi* çıkarılarak eski eserlerin korunması yolunda önemli adım atılmıştır⁶⁵⁶. Bu Nizamname sonucunda, mevcut eserler ve kazılardan elde edilen eserlerin belli bir düzen içerisinde korunması ve sergilenmesi isteği bir mimarî mekân ihtiyacını da ortaya koymuştur.

1891-1908 yılları arasında bölümler hâlinde inşa edilen Arkeoloji Müzesi, Gülhane Parkı ile Topkapı Sarayı arasında yer alır. Alexandre Vallauray tarafından projesi hazırlanan binanın cephe düzenlemesi de aynı kişi tarafından yapılır. 1891’de ilk bölüm olan binanın orta ana bölümü, 1899-1903 ve 1908’de de iki yan kanattan oluşan bölümler inşa edilmiştir⁶⁵⁷. Yapının inşa safhasında Vallauray, Bello ve Edhem Bey gibi mimarların adı geçmektedir⁶⁵⁸.

Yapı iki katlı ve “U” biçimli yan kantlardan oluşan mekânlara sahiptir. Her iki katta da eserlerin sergilenmesi için yer alan salonlar mevcuttur. Bu salonların dışında fotoğraf, heykeltıraşlık atölyeleri, kütüphane, laboratuvar, idarî birimlerin yer aldığı çeşitli odalar mevcuttur. Uzunlamasına, dikdörtgen bir plan arz eden yapı geniş bir arazi üzerinde ve açık havada da eserlerin sergilenmesine imkân veren geniş bir bahçeye sahiptir. Dış cephe görünümüyle yapı, batılı anlayışta Neo-Klasik tarzda inşa edilmiştir. Yapı, dönemin genel olarak kamu yapılarında görülen mimarî tarzının bir tekrarı olarak karşımıza çıkar (Fot. 114).

D) SİVİL YAPILAR

1- Ticaret Yapıları

a) İstanbul Deutsche Orient Bank/Germina Han

⁶⁵⁶ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s.288, 297. Bu konuda ayrıca bkz. Osman Aytekin, “Osmanlı ve Cumhuriyet’in Eski Eser Politikaları”, *Tarih ve Medeniyet*, Sayı 43, İstanbul 1997, s.53-55.

⁶⁵⁷ Michel de Grece, *a.g.e.* s.217’de 1897 yılında Sultan, binanın açılışını yaptığını söylemektedir.

⁶⁵⁸ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s.202-212; Mustafa Akpolat, *a.g.m.*, s.356-357.

Eminönü Sultanhamam'da yer alan yapı, Alman Mimar Jachmund tarafından inşa edilmiştir⁶⁵⁹. Yapı, Karaköy Bankalar Caddesinde yer alan benzer anlayışla inşa edilen banka yapısıdır. Banka, demiryolu inşa iznine sahip olan ortaklığın merkez binası olarak tasarlanmıştır⁶⁶⁰. Yapı, dış tasarımı itibarıyla XIX. yüzyıl orta Avrupa mimarîsi kaynaklı gibi görülebilir⁶⁶¹. Mimar Jachmund yapıda, Alman nüfuzu ve finans etkinliğinin gücünü, Osmanlı topraklarında adeta simgeleştirmeye çalışır. Mimarın diğer çalışması olan Sirkeci Garı'nda görülen doğu eklektizminin yansımaları, bu yapıda karşıt bir anlayış olarak Avrupa/Alman mimarîsinin bir örneği olarak karşımıza çıkar. Bu da mimarın *dualist* bir yaklaşım içerisinde olduğunu göstermektedir.

Abdülhamid dönemi, Osmanlı topraklarında inşa edilen ve genellikle Osmanlı Bankası, daha sonraları da Ziraat Bankası şubeleri yer almaktadır. İstanbul Karaköy'de yoğunlaşan bankacılık faaliyetleri ve bu işlerin yürütüldüğü Bankalar Caddesinde yer alan yapılaşma daha çok yabancı sermayelidir. Anadolu'da inşa edilmiş bu dönem bankalarından, Samsun Osmanlı Bankası (1891)⁶⁶², Kastamonu Ziraat Bankası (1905-6)⁶⁶³, Sivas Ziraat Bankası (1906)⁶⁶⁴ örnekleri yanısıra bu bankalara ait şubeler Osmanlı kentlerine hızlı bir şekilde yayılmışlardır.

Abdülhamid döneminde, bugün birçoğu mevcut olmayan, sanayi ve ticaretin geliştirilmesinde katkıda bulunacak büyük, orta ve küçük ölçekli işletmeler açılmıştır. Sanayi ve ticaretin geliştirilmesine büyük önem verilmiş ve bu noktada katkıda bulunanlar da sultan tarafından altın ve gümüş liyakat madalyasıyla onurlandırılırdı⁶⁶⁵.

İstanbul Kapalıçarşı Evliya ve Ali Paşa Hanları (1900 açılış)⁶⁶⁶

Doğu Halı Şirketi, Hereke Kumaş ve Halı

Bandırma, İzmir (1900) ve Anadolu'nun bir çok kentinde halı fabrika ve atölyesi, Fes ve Melbusat-ı Askerîye

⁶⁵⁹ Metin Sözen, *a.g.e.*, s.6.

⁶⁶⁰ Neşe Yıldırım, *a.g.e.*, s.70.

⁶⁶¹ Mehmet Yavuz, "Osmanlı'da Alman Mimarlar ve Eserleri", *Türkler*, c. 15, s. 408-409.

⁶⁶² Komisyon, *Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun*, Samsun 1997, s.58.

⁶⁶³ Kemal Kutgün Eyüpgiller, *a.g.e.*, s.213.

⁶⁶⁴ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.274-276.

⁶⁶⁵ Aydın Talay, *a.g.e.*, s.237.

⁶⁶⁶ *Sabah*, nr. 3863, s. 1, 19 R 1318 (15 Ağustos 1900).

Darülaceze Hamidiye Fes (1904)

Beykoz Hamidiye Kağıt (1887)⁶⁶⁷

Küçükçekmece Kibrit (1897)

Beykoz Kundura (1884)

Diyarbakır Deri-Kundura

Konya Güherçile (1883)

Uşak Halı (1890) ve Un-Yapağı Fabrikası (1902)⁶⁶⁸ ve birçok yağ, un, buz, mum farikaları bu dönem için bilinen birkaç örnek sanayi yapıları olarak karşımıza çıkmaktadır⁶⁶⁹.

2- Saat Kuleleri

Saat ve çan kuleleri, yerleşim birimlerinin bulunduğu kentlerin görülebilen yüksek ya da merkezi yerlere, cami, saray, köşk, kilise gibi yapıların yakınında halkın toplanabileceği bir meydan gibi hâkim alanlarda inşa edilmişlerdir. İlk saat kulesi yapım geleneği, XIII. yüzyıldan itibaren batı da görülmeye başlanmıştır. Osmanlı döneminde ise, XVI. yüzyılın sonunda yapılmaya başlanır⁶⁷⁰.

Abdülhamid dönemi saat kulesi yapımı, en yoğun şekilde ve Osmanlı topraklarının hâkim olduğu büyük kentlerde görmek mümkündür. Bu yoğunlukta, Sultanın tahta çıkışının 25. senesi nedeniyle inşa edilmiş olması büyük etkindir. Saat kuleleri genellikle saray tarafından ya da valilerce yaptırılırdı.

Osmanlı döneminde, Saat kuleleri halkın zamanını ve bilhassa namaz vakitlerini öğrenmeleri için inşa edilmiştir. Bazı saat kulelerinde bulunan çanlar sayesinde şehirde çıkan yangınların duyurulmasının amaçlandığı da görülmüştür (Çanakkale Saat Kulesi örneği gibi). Bundan başka meteoroloji olayları hakkında bilgi edinmek için barometre, rüzgar gülü gibi araçlar konulmuştur (Dolmabahçe ve Kayseri Saat Kulesi örneği gibi).

1- Adana Saat Kulesi

⁶⁶⁷ Oğuz Arıkanlı, *Tarihimizde İlk'ler*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1973, s.155.

⁶⁶⁸ Pars Tuğlacı, *a.g.e.* s.299-300.

⁶⁶⁹ Aydın Talay, *a.g.e.*, s.237-246.

⁶⁷⁰ Hakkı Acun, *Anadolu Saat Kuleleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1994, s.5. Ayrıca bu eser, saat kuleleri ve özellikle Osmanlı dönemi saat kuleleri hakkında yayınlanmış önemli bir kaynak olma özelliğine sahiptir. Ayrıca bkz. Hakkı Acun, "Anadolu Saat Kuleleri", *Türkler*, c. 15, Ankara 2002, s. 382-387.

1881-82'de Vali Abidin Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Günümüzde *Büyük Saat* olarak bilinen kule, 35 m. yüksekliğinde, kare prizmal biçimde tuğladan inşa edilmiştir. Kulenin en üst kısmında dört yönden görülebilen saatler yer almaktadır (Fot. 115).

2- Ankara Saat Kulesi

Ankara Valisi Sırrı Paşa ve Hacı Süleyman Refik Efendi tarafından 1884 yılında inşa ettirilmiştir. Kule, asimetrik sekizgen gövdeli ve 9 m. yüksekliktedir. Kentte çevrili yüzünde saat yer almaktadır. Günümüzde kendi kaderine terkedilmiş bir şekilde ayakta durmaktadır (Fot. 116).

Ankara Kalesi Hisar kapısı üzerinde yer alan kulenin, üç satırlık kitabesinde şu ifade bulunmaktadır:

Sultan-ı Zaman Hazret-i Abdülhamid Han-ı Sani asr-ı cihanbanilerinde

Vali-i vel âsan-ı vilayet devletlu Sırrı Paşa'nın asâr-ı Himmet-i

Ve izzetlu el Hac Süleyman Refik Efendi nezaretiyle.....

İşbu saat vaz kılındı, sene 1302⁶⁷¹.

3- Bilecik Saat Kulesi

Kente hâkim noktada bulunan saat kulesinin giriş kapısı üzerinde yer alan Türkçe kitabeye göre, 1907 yılında Ertuğrul Mutasarrıfı Musa Kazım Bey tarafından inşa ettirildiği belirtilmektedir. Dört katlı ve alttan üste doğru daralan katların ilk iki katı taş diğer iki kat ise ahşap malzemedir. En üst katta saat yer alıp kule, konik külah üst örtüye sahiptir (Fot. 117) .

4- Bursa Saat Kulesi

2 Ağustos 1904 yılında Vali Reşit Mümtaz Paşa ve Belediye Reisi Mehmet Emin Bey tarafından başlatılan kule inşası, 31 Ağustos 1905 yılında tamamlanarak törenle açılmıştır⁶⁷². Kule, Abdülaziz döneminde yapılmış saat kulesinin yerine, günümüzde Tophane semtinde, Osman ve Orhan Gazi Türbelerinin bulunduğu park

⁶⁷¹ Hakkı Acun, *a.g.e.*, s.8.

⁶⁷² Kazım Baykal, *Bursa ve Anıtları*, Bursa 1950, s.55. Ayrıca bkz. *Hüdavendigâr Salnamesi*

içerisinde yer almaktadır. Kule, 33m. yüksekliğinde kesme taş malzemedен inşa edilmiştir. En üst kısımda, her yüzeyde saat yer alır (Fot. 118).

5- Çanakkale Saat Kulesi

Günümüzde Çanakkale şehir merkezinde yer alan kule, 1897-98 yıllarında Cemil Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Kule, kare kaidesi üzerinde aşağıdan yukarı doğru incelen dört katlı bir görünüşe sahiptir (Fot. 119). En üstte ise çanın asılı olduğu kubbeli köşk kısmı yer alır. Bu kısmın hemen altında dört yüzeyde de saat yer alır. Kulenin kaide kısmında bulunan çeşme üzerinde yer alan kitabede:

Pir Şehinşahın zülal-i himmeti eyledi reyyan mülkü milleti

-Barek Allahu hazret-i Abdülhamid oldu her ferdin medar-ı raveti

Ya ilahiseh bağışla millete iştimal etti cihane niğmeti

-Munteşir envari şavi serasker herkezin artmakta mesudiyeti

O makkarrı hemişe hayr endişenin ola her yıl ömrünün her saati

-Bunda saat var, burcunda var nazıra, çeşme var, ayine var kıldikkati

Birde afatı savaiktan masum eylemek üzre konuldu aleti

-Bahusus etti Cemil Paşa gibi bundan gayrituri çok hizmeti

Hazreti Mevla müesser eylesin nice umrana o hâli hasleti

-Hame ran ol zevkia şükran eyle astikanın işte budur himmeti

Aleti tezyin eyleyip tarihini söyle yahu geldi eşref saati

-Sene 1313 Ketebehu Recep Yesari

ifadesi yer almaktadır⁶⁷³.

6- Çorum Saat Kulesi

Saat kulesi 1312 H./1894 M. yılında, Beşiktaş Muhafızı Çorumlu Yedisekiz Hasan Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. Minare biçiminde inşa edilen kule, 28 m.

⁶⁷³ Hakkı Acun, a.g.e.,s.14.

yükseğinde olup sarı renkli kesme taş malzemeyle yapılmıştır (Fot. 120). Güney giriş kapısı üzerinde yer alan kitabede şu ifade mevcuttur⁶⁷⁴:

Şehinşah-ı zaman Abdülhamid Han-ı keremkârın

Ferman-ı kiramından Hasan Paşa-yı bihemta

Bütün evkatını vakf eyledi ihya-i hayratta

Muvvaffak eylesun her dem anı amalîne Mevla

Bu saat kulesi ez cümle hayrat-ı güzüninden

Yapıldı yümn-ü evferle bu şehri eyledi ihya

Çıkup bir vakt-i eşrefde yazıldı babına tarih

Bu mikat-i celili yapdı bak Lütfi Hasan Paşa, 1312.

7- Yıldız Sarayı Saat Kulesi

Yıldız/Hamidiye Camii avlusunun köşesinde yer alan kulenin, güney kapısı ve tüm yönlerde bulunan pencere üzerlerinde yer alan kitabelerdeki ifadeye göre, 1892-1893 yılında II. Abdülhamit tarafından inşa ettirilmiştir. Kule yaklaşık 20m. yüksekliğinde, alttan üste doğru incelen kare prizmal gövdeye sahiptir. Kulenin, en üst kısmı kubbe ile örtülü olup bunun alt kısmında, doğu ve batı yönünde saat, kuzey ve güney yönünde de gül pencereler yer alır⁶⁷⁵ (Fot. 121).

8- Dolmabahçe Saat Kulesi

Dolmabahçe Sarayı Saltanat Kapısı ve Bezm-i Alâm Valide Sultan Camii arasında yer alan kule, Sultan II. Abdülhamit tarafından inşa ettirilmiştir (Fot. 122). Kule, Sultanın emri ile 1890 yılında inşasına başlanılıp 1894’de de bitirilmiştir⁶⁷⁶. Kule, eklektik tarzda ve Balyan Ailesi fertlerinden biri tarafından inşa edilmiş olduğu söylenir. Sultan Abdülaziz döneminde, Bayıldım Bahçesi’nin arka tarafındaki sırtta yaptırılması düşünülen Aziziye Camii’nin temelleri atılmış ancak

⁶⁷⁴ Hakkı Acun, *a.g.e.*,s.16.

⁶⁷⁵ Hakkı Acun, *a.g.e.*,s.20. Ayrıca bkz. *Nevsal-i Afiyet* 1322.

⁶⁷⁶ Vahide Gezgör, “Yüzyıllardır Çalışan Saat: Dolmabahçe Saat Kulesi”, <http://www.mmg.org.tr/sayfalar/28.sayiyazi/dolmabahce.htm>. Ayrıca bkz. *Nevsal-i Afiyet* 1322.

Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesiyle yapımı yarıda kalmıştır. Yapılması düşünülen Cami'den arta kalan taşlar Saat Kulesi'nin inşasında kullanılmıştır⁶⁷⁷.

Kule, yaklaşık 30-40 metre yüksekliğinde, dört katlı olup aşağıdan yukarıya doğru daralarak yükselir. Birinci kat alanı 7.40x7.40 metredir. Zemin kattan birinci kata geçişte, sütunlar üzerinde rastlayan kısımlarda bulunan madalyonlar, girlandlar, köşelerde vazocuk ve kıvrık çiçek motifleri ile bir hareket sağlanmıştır. Ayrıca deniz ve kara tarafındaki iki panoda Sultan II. Abdülhamit devri Osmanlı arması yer alır. Süslemenin en yoğun olduğu birinci katta, her cephede yuvarlak kemerli birer pencere yer alır. Silmeli pencere kemeri kompozit başlıklı birer sütun üzerine oturur. Kemerin üzerinde yanlara doğru açılarak aşağıya sarkan askı çelenk ile kemerin kilit noktası üzerinde bir istiridye kabuğu motifi vardır. Alt katta görülen yivli çifte sütunlar ile pencereler üzerindeki bordür süslemesi burada da tekrarlanmıştır. Kule'nin daha sade olan ikinci katında pencerelerin yanında yer alan çifte sütunların kalktığı, sadece başlıkların süs unsuru olarak kullanıldığı cepheye kuvvetli dikey silmelerle hareket kazandırıldığı görülmektedir. İkinci katın alanı ise 6.00x5.00 metredir. Üçüncü kata geçiş, köşeleri yuvarlatılmış parmaklıklı bir balkonla sağlanmıştır. Parmaklığın üzerinde belirli aralıklarla vazocuklar yer almıştır. Dört cephede bulunan saat kadranının üst kısımları perde kıvrımı şeklinde bezenmiş, alt kısmı ise kesik alınlıklı, iki ucu yuvarlatılmış, 'C' kıvrımı ve istiridye kabuğu motifi süslü birer küçük pencere ile dışa açılmıştır. Üçüncü kat saçak silmesi ile sonuçlanmış, üst kısımda dört cephede yer alan 'C' kıvrımlı kesik alınlıklarla tepeliğe geçiş sağlanmıştır. Kule'nin üçüncü katı içeriden asma kat şeklinde bölünerek bu bölüme saatlerin mekanizması ve çan yerleştirilmiştir. Bir Fransız markası olan bu saatler İzmit ve İzmir'deki saat kuleleri ile aynı olup deniz tarafındaki saat ayrı, diğer üçü bir kurulum⁶⁷⁸.

Kule, inşaatı tamamlandıktan kısa bir süre sonra 1898 yılında Padişah'ın emriyle değişikliğe uğramış, üst kısımda yer alan sütun kaldırılarak yerine termometre konmuştur. Sarf edilen yirmi iki bin beş yüz yirmi beş kuruş yirmi altı para Hazine-i Hassa tarafından ödenmiştir. Termometrenin yerini bugüne kadar

⁶⁷⁷ Vahide Gezgör, *a.g.w.s.*, Ayrıca bkz. Aydın Talay, *a.g.e.*, s.331.

⁶⁷⁸ Vahide Gezgör, *a.g.w.s.*

geçirdiği onarımlar sonucu tespit edemiyoruz. Son onarım 1978-1979 yılları arasında yapılmıştır.

Yapı malzemesi olarak, kısmen tâbii taş (od, küfeki) kısmen imitasyon kullanılmıştır. Beden duvarı, balkon, saçak, silme ve detaylar yenilenmiş, ahşap pencere pervazları değiştirilmiştir. Bugün Milli Saraylar Daire Başkanlığı'na ait olan Dolmabahçe Saat Kulesi, XIX. yüzyıl sanat akımlarından eklektik üslubun iyi örneklerinden biridir.

9- Şişli/Hamidiye Etfal Hastahanesi Saat Kulesi

Şişli Etfal Hastahanesinin bahçesinde yer alan kule, 1907 yılında Mimar Raimondo d'Aronco tarafından inşa edilmiştir. Kulenin biçim özelliklerinden kaynaklanan tasarım anlayışının Yıldız Çini Fabrikası gibi bir biçimlenişe sahiptir⁶⁷⁹. Kule, hastahanesinin aksine, orjinalitesinden bir şey kaybetmeden günümüze kadar ayakta durabilmiştir (Fot. 123)

10- İzmir Saat Kulesi

Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıldönümü nedeniyle 1901 yılında dönemin Valisi Kamil Paşa tarafından oluşturulan bir komisyonca Mimar S. Raymond'a inşa ettirilmiştir⁶⁸⁰. Kule, 25m. yüksekliğinde, dört katlı ve sekizgen bir kaideye sahiptir. Beyaz mermer ve kesme taş malzemeyle yapılmıştır. Kule üzerinde, galeri ve çeşmelerde kullanılan yeşil ve pembe renkli sütunlar Marsilya'dan getirtilmiştir⁶⁸¹. Kulede kitabe mevcut olmayıp gövde kısmında yer alan atnalı kemerli küçük balkonumsu, kuzey ve batı yönünde yer alan pencerelerde kabartma şeklinde II. Abdülhamid'in tuğrası yer aldığı bilinir⁶⁸². Ancak bu tuğralar, 1927'de çıkarılmış olan ilgili kanun uyarınca kaldırılarak yerine ay-yıldız kabartması yapılmıştır⁶⁸³. Gövdenin üst kısmında dört yüzeyde de saat yer alır. Bu saatler Alman İmparatoru II. Wilhelm tarafından hediye edilmiştir⁶⁸⁴. Kulenin çanının bulunduğu en üst kısım 1974 depreminde yıkılmış ancak 1976 yılında

⁶⁷⁹ Yıldırım, *a.g.e.*, s.162.

⁶⁸⁰ Necmi Ülker, "İzmir Saat Kulesi", *Lale*, Sayı 7, İstanbul 1990, s.11.

⁶⁸¹ Necmi Ülker, *a.g.m.*, s. 11.

⁶⁸² Necmi Ülker, *a.g.m.*, s. 13.

⁶⁸³ Hakkı Acun, *a.g.e.*, s.26.

⁶⁸⁴ <http://www.konak-bel.gov.tr/konaktar.htm>

onarılmıştır. Bugünkü Konak Meydanında bulunan saat kulesi, kentin simgesi hâlini gelmiştir (Fot. 124).

11- İzmit (Kocaeli) Saat Kulesi

Saat Kulesi şehre hâkim bir tepe üzerinde, tren istasyonunun kuzeydoğusunda, Saray Yokuşu Heykel Mevkiinde yer almaktadır (Fot. 125). 1901’de İzmit Mutasarrıfı Musa Kazım Bey tarafından Mimar Vedat Tek’e inşa ettirilmiştir⁶⁸⁵. Kule kaidesi geniş bir biçimde üst katları taşıyan sütunlarla oluşturulmuştur. Bu bölümün üç tarafında sebiller ve alınlıklarında kitabeler yer almaktadır. Kule giriş kapısı üzerinde de kitabe yer almaktadır. Kulenin orta kat cephelerinde II. Abdülhamid’e ait yarısı silinmiş tuğra yer alır.

12- Kastamonu Saat Kulesi

1884-1885 yıllarında Kastamonu Valisi Abdurrahman Nurettin Paşa tarafından inşa ettirilmiştir⁶⁸⁶. Şehre hâkim nokta olan Sarayüstü adıyla anılan tepede yer alan kule, 12m. yüksekliğinde, kesme taş malzemeden yapılmıştır. Kulenin şehre bakan kısmında, kapı, pencere ve saat yer alır (Fot.126).

13- Kayseri Saat Kulesi

Günümüzde şehrin merkezi olan Cumhuriyet Meydanında yer alan Kule, Muvakkithane ile birlikte, 1906 yılında Kayseri Mutasarrıfı Haydar Bey döneminde inşa edilmiştir. Kule, 10m. yüksekliğinde, üç kat biçiminde düzenlenmiştir. En üst katta dört yönde saat bulunup üzeri sivri piramidal külahla örtülüdür (Fot. 127).

14- Ladik Saat Kulesi

Kule giriş kapısı üzerinde yer alan Türkçe ifadeye göre 1889’da Ladik Kaymakamı Reşit Bey tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Şehrin merkezinde

⁶⁸⁵ Metin Sözen, *a.g.e.*, s.66. Ayrıca, *İkdam*, nr. 2222, 10 Ca 1318 (5 Eylül 1900) ve *Sabah*, 3882, s. 2, 8 Ca 1318 (3 Eylül 1900)’de temelinin atıldığı ifade edilmektedir. Pars Tuğlacı, *a.g.e.*,s.175-176’da kulenin 1901’de Sultanın 25. cülus yıldönümü nedeniyle yaptırıldığını ve Mimarının Mihran Azaryan olduğunu ifade etmektedir.

⁶⁸⁶ Kemal Kutgün Eyüpgiller, *a.g.e.*, s.191. Ayrıca, *Sabah*, nr. 3884, s. 1, 10 Ca 1318 (5 Eylül 1900), *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 6955, s. 1, 10 Ca 1318 (5 Eylül 1900)’de saat kulesi ve çeşme açılışından söz edilmektedir.

yüksek bir tepe üzerinde, minare biçiminde yer alan kulenin dört yüzünde de saat yer alır⁶⁸⁷ (Fot. 128).

15- Muğla Saat Kulesi

Muğla şehir merkezinde bulunan kulenin, giriş kapısı ve çeşme üzerinde yer alan ve Dede İsmail Hakkı Efendi tarafından yazılan kitabesine göre, 1885 yılında Hacı Süleyman Ağa tarafından Mimar Konstantin Oğlu Filvari'ye yaptırılmıştır. Kule, kare planlı, aşağıdan yukarıya doğru küçülen beş kat şeklinde düzenlenmiştir (Fot. 129). Kulenin yanında yine Hacı Süleyman Ağa tarafından yaptırılan çeşme yer almaktadır⁶⁸⁸.

16- Sivrihisar Saat Kulesi

1900 yılında Kaymakam Mahmut Bey ve Belediye Reisi Yüzügüllü Hacı Mehmet Efendi döneminde yapılmıştır. 1318 Ankara Salnamesinde de bu tarih teyid edilip kule saatinin de Avrupa'dan getirildiği ifade edilmektedir. Kente hâkim noktada bulunan kule, 12m. yüksekliğinde ve üzeri alemli kubbeye örtülüdür⁶⁸⁹ (Fot. 130).

17- Sungurlu Saat Kulesi

1891'de Kaymakam Edip Bey tarafından Yozgatlı Şakir Usta'ya inşa ettirilmiştir. Kule, kare prizmal gövdeye sahip sekiz kata bölünmüştür (Fot. 131). Kesme taş malzemeyle yapılan kulenin en üst katında ahşap köşk kısmı yer alır. Köşkün alt kısmında dört yönde saat bulunur⁶⁹⁰.

18- Tarsus Saat Kulesi

1895 yılında Kaymakam Ziya Bey tarafından inşa ettirilmiştir. Tarsu Ulu Camii minaresi üzerine sekizgen gövdeli ve 10m. yüksekliğinde inşa edilmiştir⁶⁹¹ (Fot. 132).

19- Tokat Saat Kulesi

⁶⁸⁷ Hakkı Acun, *a.g.e.*, s.29.

⁶⁸⁸ Hakkı Acun, *a.g.e.*, s.32.

⁶⁸⁹ Hakkı Acun, *a.g.e.*, s.35.

⁶⁹⁰ Hakkı Acun, *a.g.e.*, s.35.

⁶⁹¹ Hakkı Acun, *a.g.e.*, s.36.

II. Abdülhamid'in, 25. cülus yıldönümü nedeniyle halkın yardımlarıyla Mutasarrıf Bekir Paşa ve Belediye Reisi Mütevellioğlu Enver Bey tarafından 1902'de inşa ettirilmiştir⁶⁹². Şehre hâkim bir nokta olan Behzat semti ve aynı adla anılan caminin güneyindedir (Fot. 133). Kulenin yüksekliği 33m. ve kesme taştan yapılmıştır. Kitabesi mevcut olmayıp giriş kapısı üzerinde bulunan mermer levhada sadece 1317H./1900M. tarihi vardır⁶⁹³. 1917 yılında saat kısmı alafrangaya çevrilmiştir. 1939 depremiyle zarar görünce onarım görür⁶⁹⁴. Muvakkithanesi mevcut olan kulenin, kare kaideden yukarı doğru incelen sekizgen gövde yapısına sahiptir. Gövde üzerindeki silmeler yapıyı beş kata böler. En üst katta dört yönde saat yer alır.

20- Vezirköprü Saat Kulesi

Şehir merkezinde yer alan kulenin kapısında bulunan kitabedeki ifadeye göre, Sivas Valisi Reşit Akif Paşa döneminde Vezirköprü Kaymakamı Ahmet Reşit Efendi tarafından 1906-1908 yıllarında inşa ettirilmiştir⁶⁹⁵. Minare görünümlü kulenin şerefe kısmının dört yüzeyinde de saat bulunmaktadır (Fot. 134).

21- Yozgat Saat Kulesi

1908 yılında Belediye Başkanı Tevfikzade Ahmet bey tarafından Mimar Şakir Usta'ya yaptırılmıştır⁶⁹⁶. Kule, kesmetaş malzeme ile altı kat şeklinde yapılmıştır (Fot. 135). En üst kısım şerefe şeklinde ve üzeri çan formunda bir külahla örtülüdür. Bu kısmın altında her yüzeyde saat bulunur.

22- Çankırı Saat Kulesi

Kulenin inşa tarihi ile ilgili olarak kaynaklarda ihtilaf söz konusudur⁶⁹⁷. Ancak dönemin gazetelerine bakıldığında, Sultanın tahta çıkışının 25. yıldönümü sebebiyle kentte bir saat kulesinin açılışı söz konusudur⁶⁹⁸. Kule, günümüzde çarpık

⁶⁹² http://www.tokat.gen.tr/turizm/tarihi_eserleri.asp

⁶⁹³ Hakkı Acun, *a.g.e.*, s.36. Ayrıca, *Malumat*, nr. 1182 s. 1; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 6950, s. 1, 5 Ca 1318'de açılış yapılan kulenin 27m. yüksekliğinde olduğu ifade edilmektedir.

⁶⁹⁴ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.289.

⁶⁹⁵ Hakkı Acun, *a.g.e.*, s.38.

⁶⁹⁶ Hakkı Acun, *a.g.e.*, s.38.

⁶⁹⁷ Hakkı Acun, *a.g.e.*, s.15, dipnot:38.

⁶⁹⁸ *Sabah*, nr. 3884, s. 1, 10 Ca 1318, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 6955, s. 1, 10 Ca 1318.

kentleşmeden nasibini alarak binalar arasında sıkışıp kalmıştır. Kule, kare planlı, yaklaşık 15m. yüksekliğinde ve dikdörtgen gövdelidir (Fot. 136).

23- Amasya-Gümüşhacıköy Saat Kulesi

1900 yılında Ali Rıza Bey tarafından inşa ettirilmiştir⁶⁹⁹. İlk inşasında ahşap ve kısa boylu olduğu ifade edilir. Geçen zaman içerisindeki onarımlar sonucu orijinalitesini kaybeden saat minare biçimli bir görünüm arz etmektedir (Fot. 137).

Abdülhamid döneminde gerek Anadolu gerekse Anadolu dışında inşa edilmiş saat kulelerinden birçoğu da günümüze kadar ulaşamamıştır. Birçoğu hakkında da tarihi belge niteliğinde iz dahi kalmamıştır. Anadolu’da yer alan ve günümüze kadar ulaşamamış bu saat kulelerinden, Diyarbakır⁷⁰⁰ (Fot. 138), Edirne⁷⁰¹, Erzincan Askerî Ortaokulu (Fot. 139)⁷⁰², Erzincan Evrak Mahzeni Saat Kulesi (1893)⁷⁰³, Elazığ-Maden⁷⁰⁴ (Fot. 140) , Amasya-Mecitözü, Kütahya Saat Kulesini⁷⁰⁵ (Fot. 141,142) sayabiliriz. Ayrıca bu dönemde, açılışı yapılan ancak ilk inşa tarihi 1827 olan Balıkesir saat kulesi de yer almaktadır⁷⁰⁶.

3- Konut Mimarisi

XIX. yüzyıl Osmanlı mimarîsinde, değişen zaman içerisinde değişen mekânların oluşturduğu bir anlayış hâkim olur. Batılılaşmanın toplumun her alanı etkilemesi, ekonomik şartlar, nüfus artışı, kentleşme olgusundaki değişimler gibi toplumu özellikle sosyolojik anlamda değişime zorlayan etmenler mekân türlerinin artmasına da yol açmıştır. Sosyal hayatın bir göstergesi olarak karşımıza çıkan,

⁶⁹⁹ Hakkı Acun, *a.g.e.*, s.18. Ancak, Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993, s.119’da Ahmet Şâkir Paşa’nın Anadolu’yu teftiş gezisi sırasında Gümüşhacıköy’e uğradığı tarihte (4.Eylül 1899) kentte bir saat kulesi yer almaktadır. Acun’un vermiş olduğu tarih tahmini olsa gerektir.

⁷⁰⁰ *Diyarbakır Salnamesi 1317*’de saat kulesi, Diyarbakır Sanayi Mektebinin yanında görülmektedir.

⁷⁰¹ Oral Onur, *a.g.e.*, s.200-201.

⁷⁰² Hakkı Acun, *a.g.e.* s. 102.

⁷⁰³ İsmail Hakkı Akansel, *a.g.e.*,s.74-75. Kule, 1893’de inşa edilen Evrak ve Harita Mahzeni binası ile birlikte, ahşaptan ve yukarı çıkıldıkça daralan bir biçimde iki katlı inşa edilmiştir. Erzincan askeri ortaokulundaki saat kulesi ile aynı tarzda inşa edilmiş olup farkı askeri ortaokulunki dört katlıdır.

⁷⁰⁴ *Diyarbakır Salnamesi 1317*’de çizim şeklinde resmi mevcuttur.

⁷⁰⁵ *Hüdavendigâr Salnamesi 1325*.

⁷⁰⁶ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 6955, s. 1, 10 Ca 1318, *Sabah* nr. 3884, s. 1, 10 Ca 1318’de açılışından ve 25m. yüksekliğinde olduğundan söz edilmektedir. Ayrıca bkz. Hakkı Acun, *a.g.e.*, s.10 ve *Hüdavendigâr Salnamesi 1325*.

sinema, tiyatro, alışveriş merkezleri, kahvehaneler, pastane yapıları değişen kent dokusunda yerini almaya başlar. Bu gelişim, içe kapalı yaşam biçiminden dışa dönük yaşayan toplum anlayışının bir evrimi gibi görülebilir.

Devletin zirvesinden toplumun en küçük birimine kadar yayılan bu değişim rüzgarı, resmi ve sivil yaşamın yer aldığı mimarî anlayışa da yeni bir boyut getirir. Yapılaşma belli bölgelerde ve belli amaçlar için oluşturulmaya başlanır. Ticari yapılaşma, Galata, Eminönü; Kamu yapılaşması, Sirkeci, Sultanahmet, Beyazıt; Eğlence ve Konut yapılaşması, Beyoğlu, Taksim, Şişli semtlerinde oluşmaya başlamıştır. Bu ayırım net olmamakla birlikte özellikle başkent ölçeğinde ele alındığında gözlenebilen bir durumdur. Osmanlı Devleti sınırlarında yer alan ve kentleşme olgusunun geliştiği büyük yerleşim birimlerinde, başkentteki anlayış kadar gelişmiş olmasada nüfus ve yaşam biçimine göre küçük ölçekli benzerlikler görülmektedir.

Başkent İstanbul'da, günümüzde de önemini koruyan, boğazın her iki yakasında bulunan semt kültürü ve bu kültüre bağlı yapılaşmanın yer aldığı yerleşim olgusu gelişmiştir. Bu olgunun bir sonucu olarak toplumsal yaşamda, fertler için, apartman, konak, yazlık ev, yalı, kitleler içinde otel, konukevi kavramlarının yerleştiği görülür.

a) Hereke Köşkü⁷⁰⁷

Hereke halılarının uluslararası bir ün kazanmasından sonra Hereke'ye gelen yabancı misafirlerin barakalarda ağırlandmasının ayıp olduğu düşünülerek fabrikanın şerefi ile münasip bir köşk inşası uygun görülmüştür.

1898 yılında Alman imparatoru II. Wilhelm'in Sultan II. Abdülhamid'i ziyareti öncesinde, 1894 yılında Sultan II. Abdülhamit'in sarayında üç haftada inşa edilen Köşk, deniz yoluyla parçalar hâlinde getirilerek bir günde yerine monte edilmiştir (Fot. 143,144) .

Sultan II. Abdülhamid'i ziyaret eden Alman imparatoru II. Wilhelm⁷⁰⁸, imparatoriçe Augusta Victoria, Bulgaristan Prensi (Fot. 145)⁷⁰⁹ ve Alman Sefiri

⁷⁰⁷ <http://hereke.kolayweb.com/kosk.htm>

Baron Marşal, İngiliz Sefiri İbn Reşit gibi yabancı misafirler bu ününden dolayı Hereke'yi ziyaret etmişler ve bu köşkte ağırılarak, kendilerine ipek seccade, halı, elbiselik kumaş, boyun atkısı ve mendil gibi Hereke yapımı hediyeler verilmiştir. İmparator köşke eşsiz bir böcek koleksiyonu hediye etmiştir.

Herhangi bir kesinlik içermemekle birlikte, mimar Serkis Balyan elinden çıktığı sanılan köşkün yapımında tekne yapım tekniği kullanılmış olup, metal çivi kullanılmamıştır. Bütünüyle ahşap konstrüksiyonla oluşturulmuş ve ilginç bir tasarım özelliği olarak gerek deniz, gerekse kara tarafına açılan bir çok kapı kullanılmıştır. Dışta, ortada hafif eğimli bir çatı ve iki yandaki kubbeleriyle simetrik bir kuruluşa sahip olan Hereke Köşkü, içte de, giriş mekânı, salon ve oda olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır. Ara geçişlerin çift kanatlı kapılarla sağlandığı bu mekânların tefrişinde Hereke dokuması halılar ve ipekli döşemelik ve perdelikler kullanılmıştır. Saraylardan getirilen eşyalarla döşenen köşkün salonunda yer alan bergere stilindeki koltuk takımının ise, XX. yüzyıl başlarında yapılmış olduğu sanılmaktadır .

b) Beyoğlu Union Française

1896 yılında Alexandre Vallauray tarafından inşa edilen yapı, yabancı elçilik misafirhanesi olarak tasarlanmıştır. Bina, Düyun-ı Umumiye'nin Fransa adına temsilcisi Askerî ataşe Mösyö Berger tarafından yaptırılmıştır⁷¹⁰.

Yapı, kâgir ve dört katlıdır. Fransızlara ait bir yapıda İtalyan mimarîsinin etkilerinin son derece açık olarak vurgulanması tamamen mimar Vallauray aittir. Mimarın bir diğer yapısı olan Tütün Rejisi Binası ile benzerlikleri göze çarpar (Fot. 146).

c) Beyoğlu Botter Apartmanı

Yapı, II. Abdülhamid dönemi Bahriye Nazırı Amiral Hasan Paşa'nın oğlu Mahmud Nedim Bey'e aittir. Sultan II. Abdülhamid'in terzisi Hollandalı Botter'in

⁷⁰⁸ İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara 1981, s.52.

⁷⁰⁹ a.g.w.s.

⁷¹⁰ Neşe Yıldırım, a.g.e., s.279.

atölyesinin bu binada bulunmasından dolayı apartman bu isimle anılmıştır⁷¹¹ (Fot. 147).

Yapı, kâgir, altı katlı ve Art-Nouvea tarzında inşa edilmiştir. Yapıda çelik konstrüksiyonun işlenişinde Mimar d'Aronco etkisinin varlığı gözlenir. Cephede taş malzemeye dayalı bezeme hâkimdir. Yapı, Beyoğlu'nda yer alan aynı dönem mimarî örneklerine göre farklı bir anlayışta inşa edilmiştir. Bu farklılık binada Avrupalılık anlayışını en iyi biçimde yansıtmış olmasıdır.

d) Çiftelhavuzlar Cemil Topuzlu Köşkü

1900'lerde Alexandre Vallaury tarafından inşa edilen köşk, II. Meşrutiyet dönemi Şehremini Doktor Cemil Topuzlu'ya aittir⁷¹². Ahşap malzeme ağırlıklı ve Erenköy tarzı olarak tanımlanan konut grubundadır. Neo-Klasik Osmanlı mimarîsinin bir örneğidir. Yapı, dört katlı ve kuleli bir köşktür (Fot. 148).

e) Beşiktaş Akaret Binaları

Beşiktaş Akaret yokuşunda yer alan Sıraevler olarak inşa edilmiş yapı grubudur. Yapı grubu Sultan Abdülaziz döneminde inşasına başlanır. Mimar Serkis Balyan tarafından inşa edilmiştir. II. Abdülhamid döneminde büyük ölçüde tamamlanan Sıraevlerin en son inşa aşaması 1914'de Mimar Vedat Tek'in okul ve evlere ilaveler yapmasıyla son bulmuştur. Sıraevler, 13 farklı vakfa ait arazi üzerinde, alt kat dükkan üst kat ev olmak üzere toplam 74 bina yer almaktadır. II. Abdülhamid, burayı, Hamidiye, Orhaniye, Ertuğrul camileri ve Şazeli Dergahı masrafları için gelir göstermiştir. Aynı zamanda Sıraevlerin bulunduğu araziye ait 13 vakfa da buranın yıllık gelirinden para ödenmesini hükme bağlamıştır⁷¹³.

E) SAĞLIK YAPILARI

1- Darülâceze

⁷¹¹ Oktay Aslanapa, *a.g.e.*, s.459.

⁷¹² Neşe Yıldırım, *a.g.e.*, s.289. Ancak, Metin Sözen, *a.g.e.*, s. 5'te Mimar Vallaury'nin faaliyetleri içerisinde söz konusu yapı yer almayıp, s. 38 ve 66'da yapının Mimar Vedat Tek'in eseri olduğu ve 1912-1919 tarihi yer alır.

⁷¹³ Sadi Bayram'ın *XI. Türk Sanatları Kongresi*'ne sunduğu "Sultan II. Abdülhamid'in 1888 tarihli Vakfiyesi, Tezminatı ve Osmanlı İmparatorluğunda İlk Toplu Konut Projesi" adlı sunumu, kendisi ile yapmış olduğum görüşme neticesinde tarafıma vermiştir.

1895 yılında faaliyete geçen Darülaceze bir yapı kompleksidir⁷¹⁴. Başmimar Yanko Bey ve Vasilaki Efendi'nin tasarımlarıyla inşa edilmiştir⁷¹⁵. Kimsesizlerin her türlü bakımı için devlet tarafından bir tür himaye altına alınmasını sağlayan bu yapının kurulması için 1890'da ferman çıkarılmış ve 1892'de temeli atılmıştır⁷¹⁶. 1895'te⁷¹⁷ tamamlanan yapının masrafları büyük ölçüde Sultanın kendisi tarafından, makbuz ve piyango düzenlenerek karşılanmıştır⁷¹⁸ (Fot. 149).

Darülaceze, yaklaşık 75 dönüm arazi üzerinde cami, kilise, hamam, fırın, mutfak, idarî, sosyal ve kültürel mekânları barındıran 20 binadan oluşmaktadır. Günümüzde İstanbul Büyükşehir Belediyesine Bağlı olan Darülaceze, Şişli-Kağıthane arasında yer almaktadır.

2- Hastahaneler

a) Şişli Hamidiye/Etfal Hastahanesi

1898-99'de ilk çocuk hastahanesi olarak hizmete başlamıştır⁷¹⁹. Yapı, Sultan II. Abdülhamid'in kızı Hatice Sultan'ın hastalanarak ölmesi üzerine sadece çocuk hastalıklarıyla ilgili bir hastahane olarak, Hazine-i Hassa-i Hümayun tarafında da desteklenerek, inşa edilmiştir⁷²⁰. Fransız Mimar Niebermann tarafından tasarlanıp Hasan Rıza Bey kontrolünde inşa edilen yapı dönemin ihtiyaçları göz önünde

⁷¹⁴ Semavi Eyice, *a.g.m.*,5/II,s.1214/123. Ayrıca bkz. Luis Alberi Sabuncuzade, *a.g.e.*, s.101-102; Ali Said, *a.g.e.*,s.146; Reşat Ekrem Koçu, *Darülaceze (1895-1974)*, Darülaceze'ye Yardım Derneği Yayını, İstanbul; Nuran Yıldırım, *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, İstanbul 1996 ve *Nevsal-i Afîyet 1315/1322*.

⁷¹⁵ Komisyon, *700. Kuruluş Yıldönümünde İstanbul'daki Osmanlı Mimari Eserleri*, İstanbul Valiliği, İstanbul 2000, s.268.

⁷¹⁶ Seval Arıpınar, "Türkiye'de Darülaceze'nin Kuruluşu", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 20, İstanbul 1969, s.44-51.

⁷¹⁷ BOA, Y.EE. Defter no:746. Ayrıca bkz. BOA, Y.EE. Defter no: 408 ve409'da yapıya ait resimlerin yer aldığı bir albüm şeklindedir. Nuran Yıldırım, *a.g.e.*, s.xvi-xix.

⁷¹⁸ Aydın Talay, *a.g.e.*, s. 279.

⁷¹⁹ Semavi Eyice, *a.g.m.*,5/II, s.1214/123. Ayrıca bkz. Hasan Fevzi, "Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisi", *Tarih ve Medeniyet*, Sayı 37, İstanbul 1997.,s.53-55. Luis Alberi Sabuncuzade, *a.g.e.*, s.103. ve Aydın Talay, *a.g.e.*, s.266'da Kule giriş kapısı üzerinde yer alan kitabede ise hastane ve mescidin 1316H./1899M. yılında inşa edildiğini ifade etmektedir.

⁷²⁰ Ali Said, *a.g.e.*, s.147. Bu konu hakkında bkz. Nadir Özbek, "Darülhayr-ı Ali", *Tarih ve Toplum*, Sayı 182, Ankara 1999, s.11, Rengin (Dramur) Bütün "1906 Senesinde Sultan II. Abdülhamid'e Yapılan Konsültasyon Reçetelerinin ve Sultan'ı Tedavi Eden Hekimlerin Tanıtılması", *IX. Türk Tarih Kongresi Ankara:21-25 Eylül 1981, Bildiriler II. Cilt*, Ankara 1988, s.1089.

bulundurularak tam donanımlı bir şekilde hizmet verilmesi amaçlanmıştır⁷²¹. Hastahane gelir olarak Hamidiye Suyu ve Karahisar-ı Sahip (Afyon) Maden Suyu işletmelerinden yararlanmaktaydı⁷²².

İnşa edildiği ilk yıllardan günümüze değin geçen süre içerisinde yapılan eklemeler ve yıkımlar sonucu orijinal yapıdan günümüze pek bir şey kalmamıştır⁷²³ (Fot. 150,151). Sadece hastahane avlusunda yer alan saat kulesi günümüze gelebilmiştir.

b) Samsun Guraba Hastahanesi

Sultan II. Abdülhamid'in 25. cülus yıldönümü nedeniyle temeli atılan yapı Büyük Guraba Hastahanesi olarak adı geçmektedir⁷²⁴. Millet ve Devlet Hastahaneleri olarak anılan yapı günümüzde, Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastahanesi olarak bilinmektedir. İki katlı ve kâgir bir yapıdır⁷²⁵.

c) Kastamonu Hastahanesi

1900 yılında dönemin Valisi tarafından temeli atılan ve açılan hastahane bundan sonra diğer vilayetlerde açılacak tam donanımlı hastahanelerinde öncüsü olmuştur⁷²⁶.

Bu dönemin diğer hastahane örneklerinden İstanbul'da yer alan hastahaneler:

Beyoğlu Zükur/Belediye Hastahanesi (Fot.152), (1878-79)⁷²⁷

Yıldız Askerî Hastahanesi (1886)⁷²⁸

İstanbul Kuduz Hastahanesi (1887)⁷²⁹

⁷²¹ Komisyon, 700. Kuruluş Yıldönümünde İstanbul'daki Osmanlı Mimari Eserleri, İstanbul Valiliği, İstanbul 2000, s.267.

⁷²² Aydın Talay, a.g.e., s.265.

⁷²³ İlk yapılara ait resimler için bkz. Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, İstanbul 1985, s.1338 ve *Nevsal-i Afiyet* 1322.

⁷²⁴ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 6954, s. 2, 9 Ca 1318. Ayrıca bkz. *Trabzon Vilayeti Salnamesi* 1322.

⁷²⁵ Komisyon, *Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun*, Samsun 1997, s.56.

⁷²⁶ Kemal Kutgün Eyüpgiller, a.g.e., s.209. Ayrıca, *Sabah*, nr. 3884, s. 1, 10 Ca 1318, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 6955, s. 1, 10 Ca 1318'yeniden yapımına başlandığı ve açılış yapıldığı söylenir.

⁷²⁷ *İstanbul İl Yıllığı* 1973, s.452-453. Ayrıca bkz. Saim Polat Bengiserp, "İstanbul'da İlk Belediye Hastanesi Beyoğlu Zükur Hastanesinin Dünü ve Bugünü", *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Bildiriler, İstanbul, 17-19 Şubat 1988*, Ankara 1992, s.277-286.

⁷²⁸ *Nevsal-i Afiyet* 1322.

⁷²⁹ *İstanbul İl Yıllığı* 1973, s.453.

- Üsküdar Akıl Hastahanesi (1897)
 İstanbul Guraba Hastahanesi Ek Binalar (1900-1905)
 İstanbul Haseki Hastahanesi Ek Bina/Pavyonlar (Fot. 153) (1893)⁷³⁰
 Gülhane Hastahanesi (Fot. 154,155) (1898)⁷³¹
 Beykoz Serviburnu Hastahanesi (1878)
 Beylerbeyi Hastahanesi (1877)
 Eyüp İplikhane Hastahanesi (1878)
 Kadırga Hastahanesi (Fot. 156) (1893)⁷³²
 Üsküdar Nuhkuyusu Hastahanesi (1891)
 Üsküdar Şemsipaşa Hastahanesi (1877)
 Kağıthane Hastahanesi (1897)
 Çatalca Hastahanesi (1877)
 Haydarpaşa Numune Hastahanesi (Fot. 157) (1902-1903)⁷³³.

Anadolu'da yer alan hastahane örnekleri ise şunlardır:

- Adana Hamidiye/Guraba Hastahanesi (1898)⁷³⁴
 Bursa Guraba/Hamidiye Hastahanesi (Fot. 158) (1879-1905)⁷³⁵
 Edirne Askerî Hastahanesi (1887)⁷³⁶
 Erzurum Numune Hastahanesi (Fot. 159,160) (1903)⁷³⁷
 Gaziantep Hamidiye Hastahanesi (1903)⁷³⁸
 Kırşehir Guraba Hastahanesi (1900)⁷³⁹
 Safranbolu Kadın Hastahanesi (1900)⁷⁴⁰
 Safranbolu Frengi ve Gureba Hastahanesi (1888)⁷⁴¹

⁷³⁰ *İstanbul İl Yıllığı 1973*, s.439.

⁷³¹ Ayten Altıntaş, "Gülhane", *Tarih ve Medeniyet*,43, İstanbul 1997, s.7-8.'de Sultanın doğum günü münasebetiyle açılışı yapılan Gülhane Hastanesinin bulunduğu binanın, 50 yıl kadar önce inşa edildiği ifade edilmektedir. Ayrıca bkz. Osman Nuri Ergin, *a.g.e.*, c. 3-4, s.1197; *Nevsal-i Afiyet 1322*.

⁷³² *Nevsal-i Afiyet 1322*.

⁷³³ İ.Hakkı Konyalı, *a.g.e*, II, İstanbul 1977, s.378 ve <http://www.istabip.org.tr/hf/hf798.html>.

⁷³⁴ *BOA*, Y.MTV. 175/317.

⁷³⁵ *Hüdavendigar Salnamesi 1324 ve Nevsal-i Afiyet 1315*.

⁷³⁶ Oral Onur, *a.g.e.*, s.217,228.

⁷³⁷ Sabahattin Bulut, *a.g.e.*, s.36. Ayrıca bkz. *Nevsal-i Afiyet 1315*.

⁷³⁸ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.40-41.

⁷³⁹ *Sabah*, nr. 3884, s. 1, 10 Ca 1318.

⁷⁴⁰ *Sabah*, nr. 3884, s. 1, 10 Ca 1318, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 6955, s. 1, 10 Ca 1318. Açılış yapılmıştır.

Çankırı Hamidiye Guraba Hastahanesi (1896)⁷⁴²

Eskişehir Guraba Hastahanesi (1896)⁷⁴³

İzmir Hastahane (1895)⁷⁴⁴.

Ayrıca Anadolu'nun daha birçok kentinde açılmış, bugün mevcut olmayan bir çok hastahane ve sağlık kuruluşunu sayabiliriz⁷⁴⁵.

F) RESMÎ YAPILAR

1- Bayındırlık Yapıları

a) Çeşmeler

1- Maçka II. Abdülhamid Çeşmesi

1901'de II. Abdülhamit tarafından inşa ettirilmiştir Çeşme ilk inşa edildiği dönemde Tophane Nusretiye Camii (Fot. 161)⁷⁴⁶. civarında iken daha sonra şimdiki yeri olan Maçka Park girişine getirilmiştir (Fot. 162)⁷⁴⁷. Bu işlem sırasında da çeşme oldukça tahrip olmuştur. Yaklaşık 3.50m. yüksekliği ve 2.75m. eninde olan çeşmenin dört yüzü de bezemelidir.

Çeşmenin üst örtüsü saçak çatı biçiminde yer alıp bunun hemen altında, geniş yüzeyin bulunduğu kuzeybatı cephede kartuş içerisinde Ta'lik hatla yazılmış kitabesi yer alır. Kitabe⁷⁴⁸:

“Ab-ı şirinin içip bir le dedim tarihini

Eyledi bu çeşmeyi bünyad Han Abdülhamid”

⁷⁴¹ Esin Kahya, “Sağlık Kuruluşlarımıza Bir Örnek: Safranbolu'da Frengi Hastanesi”, *IX. Türk Tarih Kongresi Ankara:21-25 Eylül 1981, Bildiriler III. Cilt*, Ankara 1989, s.1294-1295.

⁷⁴² Pars Tuğlacı, *a.g.e.*,s.193.

⁷⁴³ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*,s.130.

⁷⁴⁴ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*,s.180-184.

⁷⁴⁵ Aydın Talay, *a.g.e.*, s.265-274. Ayrıca, *BOA*, Y.PRK.HH 34/3 noda 1903 tarihli Sultan tarafından Berlin'de yaptırılacak bir hastanenin inşaat masraflarını gösteren bir defter mevcuttur.

⁷⁴⁶ İ.Hilmi Tanışık, *a.g.e.*,II, s.229-230.'de çeşme anlatılırken Maçka'ya taşındığından söz edilmemesi bu tarihlerde yerinde olduğunu göstermektedir.

⁷⁴⁷ *İkdam*, nr. 2217, s. 1, 5 Ca 1318, *Sabah*, nr. 3881, s. 2, 7 Ca 1318, *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 6950, 5 Ca 1318. Gazetelerde yer alan ve 25. cülüs törenleri nedeniyle inşa edilip açılışı yapılan Tophane Nusretiye Cami önündeki çeşme olarak geçer. Bu çeşmenin dışında, aynı günde, Saray-ı Hümayûn civarındaki Yardım Sergisinin bahçe köşesine ve Maçka Kışla-ı Hümayûnu karşısında inşa edilip açılışı yapılan çeşme yer alır. Bu çeşmeler, dörder yüzlü olup üzerine alaturka ve alafranga saatler, barometre ve termometreler konulduğu ve cülüs günü açılışlarının yapıldığına dair ifade yer almaktadır.

⁷⁴⁸ Neşe Yıldırım, *a.g.e.*, s.202.

Çeşme, süsleme özellikleri ve yapım tekniği açısından geleneksel Osmanlı çeşme örneği olarak karşımıza çıkar. Bununla beraber çeşme yüzeylerinde yer alan batı etkili bezeme unsurlarıyla da eklektik bir bezeme anlayışını da ortaya koyar.

2- Sultanahmet II. Wilhelm/Alman Çeşmesi

1899'da inşa edilen çeşme, Alman İmparatoru II. Wilhelm tarafından, Osmanlı Devleti'ni ikinci ziyareti anısına ve Osmanlı-Alman dostluğunun bir simgesi olarak yaptırılmıştır (Fot. 163,164)⁷⁴⁹. Sekizgen biçimde yapılan çeşmede suyun depolandığı sarnıcı ve yedi çeşmesi mevcuttur. Çeşme üst örtüsü kubbe formunda yer alıp kubbeyi taşıyan siyah mermerden yapılmış sekiz kısa sütun yer alır. Kubbe içi tamamen mozaik bezeme yer alır. Mozaiklerde, altın yıldız zemin üzerinde yeşil, beyaz, kırmızı renklerin hâkimiyeti vardır. Su haznesinin yer aldığı sarnıç üzerinde, bronz, Almanca yazılmış kitabe ve Türkçe karşılığı şu şekildedir⁷⁵⁰:

“Alman İmparatoru II. Wilhelm'in 1898 yılı sonbaharında haşmetli Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid'i ziyaretinde bir minnettarlık anısı olarak yaptırdığı çeşmedir”.

3- Bebek Lütfi Bey Çeşmesi⁷⁵¹

Bir zamanlar Bebek Karakolu arkasında bulunan bu çeşme, 1930 yıllarında cadde genişletilirken hemen karakolun yanındaki Küçükbebek Caddesi'nin başına nakledilmiştir (Fot. 165)⁷⁵². Mermer malzemeden yapılmış olan çeşmeyi her iki yandan yivli birer pilastr sınırlar. Üzerinde 1323 H./1905 M. tarihli iki kitabenin de bulunduğu aynataşı oldukça sadedir. Çeşmenin üstünde iki köşede yer alan topuz şeklindeki süslemelerde günümüze ulaşmamıştır. Günümüzde içi boş olan bu madalyon, hiç şüphesiz vaktiyle bir tuğrayı ihtiva etmekteydi. Çeşmenin dilimli

⁷⁴⁹ BOA, Y.PRK.MF. 4/40 (1318.Ra.07/4 Temmuz 1900) nolu belge, çeşmenin kemerlerine yazılacak tarihlerin sunulmasına ilişkindir. Ayrıca bkz. Mehmet Yavuz, “Osmanlı'da Alman Mimarlar ve Eserleri”, *Türkler*, c. 15, s. 402-403; Aydın Talay, *a.g.e.*, s.395'de çeşmenin açılış tarihini 27 Ocak 1901 olarak vermiştir. Ayrıca bkz. İ.Hakkı Konyalı, “Alman Çeşmesi”, *Tarih Hazinesi*, İstanbul 1951, c. 1, Sayı 8, s.383-387., İ.Hilmi Tanışık, *a.g.e.,I*, s.298.

⁷⁵⁰ Neşe Yıldırım, *a.g.e.*, s.270.

⁷⁵¹ <http://www.cesmeler.gen.tr/alitfi.htm>

⁷⁵² İ.Hilmi Tanışık, *a.g.e.,II*, s.233-234.

çanağı günümüze ulaşmıştır. Bu çeşme, saray görevlilerinden Lütfi Bey'in anısına II. Abdülhamid tarafından yaptırılmıştır⁷⁵³.

4- Beşiktaş-Yıldız II. Abdülhamid Çeşmesi⁷⁵⁴

Beşiktaş'ta Balmumcu Mahallesi'nde, Barboros Bulvarı'nın doğusunda bulunan askerî lojmanların girişindedir (Fot. 166). *Mir'at İstanbul* adlı eserde verilen bilgiye göre bu çeşme, bir zamanlar Barboros Hayreddin Paşa Türbesi'nin civarında bulunuyormuş⁷⁵⁵.

II. Abdülhamid tarafından yaptırılan bu çeşme, Türk neo-klasiği ve oryantalist etkili bir üslupta, küp gövdeli bir meydan çeşmesidir⁷⁵⁶. Yüksekçe bir platform üzerine yerleştirilmiş olan çeşme, kesme taştan yapılmış bir su haznesi üzerine monte edilen mermerden aynataşı, tekne, kitabe ve sütun gibi öğelerden oluşur. Çeşmenin, birbirinin eşi dört cephesi de, çifte sütunlarla simetrik olarak üç eşit bölüme ayrılmıştır. Bu çifte sütunların alt ve üst kısımları birer kum saati şeklinde biçimlendirilmiştir. Cephelerin orta bölümündeki dikdörtgen ayna taşlarının üstünde, sırasıyla mukarnaslı bir silme, rumili bir süsleme, ortasında rozet bulunan istiridye kabuğu formunda bir dolgu yer alır. Çeşmenin sadece doğu cephesinde kitabe yoktur. Celi ta'lik hatla yazılmış 1306H./1888M. tarihli kitabeden anlaşıldığı kadarıyla çeşmenin banisi II. Abdülhamid'dir. Orta bölüm hariç, kitabelerin üstünde dilimli kaş kemer şeklinde ikiz nişler sıralanır. Çeşmenin düz ve kağır olan saçağı ikişerli konsollarla oturmaktadır. Çatıyı yivli bir alem taçlandırır. Bugün şehir şebekesinde bağlı olan çeşme, yapıldığında Hamidiye Suyu'nun Balmumcu deposunda Yıldız yönüne giden ana koldan beslenirdi.

5- Beşiktaş Gazi Osman Paşa Çeşmesi

Beşiktaş'ta Serencebey Yokuşu ile Şair Nafi Sokağı'nın kesiştiği köşede yer alır. Çeşme, altı satır üzerine celi sülüs hatla yazılmış, 1307H./1890M. tarihli, üç beyitlik kitabesinden anlaşıldığına göre, burada konağı bulunan Gazi Osman

⁷⁵³ <http://www.besiktasgazetesi.com/cesmeler.htm>

⁷⁵⁴ <http://www.besiktasgazetesi.com/cesmeler.htm>

⁷⁵⁵ İ.Hilmi Tanışık, *a.g.e.,II*, s.221, 223-224.

⁷⁵⁶ Turgut Saner, *a.g.e.*, s.143.

Paşa'nın (1832–1900) hayratıdır. Teknesi ve aynataşı mermerdendir. Aynataşı, altı köşeli bir yıldızla taçlandırılmış, oymalı bir tezyinata sahiptir.

6- Beşiktaş Ertuğrul Camii II. Abdülhamid Çeşmesi

Beşiktaş'ta Ertuğrul Tekke Camii'nin avlusunda bulunan bu çeşme altı köşeli prizmatik bir yapıya sahiptir. Çeşmenin her bir yüzünü, kenarlarda, oldukça yüksek kaidelere oturan sütunçeler sınırlardı. Günümüzde mevcut olmayan bu sütunçelerin arasında ve yuvarlak kemerli yüzeysel nişin içinde ise sade bir ayna taşı ile çanak şeklinde bir tekke bulunur. Yuvarlak kemerli nişlerin üzerinde yer alan kitabe yerleri bugün boştur. Bu çeşmeye ait kitabe metni Mir'at-ı İstanbul'da yer almaktadır. Bu kitabeye göre çeşmeyi 1305H./1887M.'de II. Abdülhamid yaptırmıştır⁷⁵⁷ (Fot. 167).

Çeşmenin dikdörtgen şeklindeki kitabe yerlerinin üzerinde birer üçgen alınlık ve bunların üstünde ise kenarları işlemeli kurşun kaplı bir çatı örtüsü mevcuttur ki, bu aynı zamanda saçak vazifesi görür. Oldukça harap durumdaki çeşme, 1972–1974 yılları arasında külliyyede gerçekleştirilen restorasyon çalışmaları sonucu bugünkü şeklini almıştır.

7- Neş'et Ağa Çeşmesi

Ortaköy, Aydınlık Sokak üzerindedir. Adi taştan fakat muntazam bir şekilde yapılmış olan çeşmenin mermerden iki aynataşı vardır. Muslukları koparılmıştır. Sonradan ilave edilen bir saçağı da mevcuttur. 1323H./1905M. tarihinde yakında bir camisi bulunan Neşet Ağa adında bir hayırsever tarafından yaptırılmıştır. Çeşmenin adının “Reşad Ağa” olarak gösterilmesi yanlıştır⁷⁵⁸.

8- Raif Ağa Çeşmesi

Hüsrev Gerede Caddesi üzerindeki Raif Ağa Camii'nin duvarında bulunan bu çeşme, caminin onarımı esnasında orijinal şeklini kaybetmiştir. Caminin caddeye bakan cephesinde, betonla sıvanmış bir duvarın yüzeyinde olan çeşmenin orijinal parçaları, mermer aynataşı, teknesi ve kitabesidir. Çeşmenin orijinal hâlimden kalan

⁷⁵⁷ İ.Hilmi Tanışık, *a.g.e.,II*, s.221-222. Ayrıca bkz. Aydın Talay, *a.g.e.*,s.394.

⁷⁵⁸ Nuran Pilehvarian-Nur Urfalıoğlu- Lütfi Yazıcıoğlu, *a.g.e.*, s.198'de Reşad Ağa Çeşmesi olarak geçer.

bir diğer sağlam parça da kitabedir. 1293H./1876M. tarihli kitabeden anlaşıldığı kadarıyla çeşmenin banisi Mehmed Raif Ağa'dır.

9- Yıldız Sarayı Hamidiye Çeşmesi

1902 tarihli çeşme, Yıldız Sarayı Yaveran Köşkü'nün yanında yer almaktadır. Saray içerisindeki diğer çeşmelerden farklı bir anlayışa sahip olan çeşme, geleneksel Osmanlı çeşmelerinin bir örneği gibi inşa edilmiştir (Fot.168).

10- İstanbul Alman Elçiliği II. Abdülhamid Çeşmesi ⁷⁵⁹

1906'da Sultan II. Abdülhamid tarafından, Alman İmparatorluk Sefirine hediye etmek amacıyla yaptırılmıştır. Hamidiye su kanalına bağlı olan çeşme elçilik bahçesinin girişi yanında yer almaktadır (Fot. 169). Çeşme üzerinde yer alan Osmanlıca kitabede şu ifade yer almaktadır:

“Osmanlı İmparatorluğu Sultanı, Haşmetmeap, Ulu Hakan, Sultan'ın Oğlu II. Abdülhamid Han tarafından, Alman İmparatorluğunun haşmetli sefirine İstanbul'da hediye ettiği ve Kağıthane pınarlarından gelen ve İmparator Zat-ı Şahaneleri döneminin en güzel eserlerinden ve harikulade suyu olan bu görkemli çeşme, hicri 1324, miladi 1906 yılında yapılmıştır”

11- Yozgat Hamidiye Çeşmesi

1901'de II. Abdülhamid tarafından Çapanoğlu Camii yakınında yer alan hazireye bitişik olarak inşa ettirilmiştir⁷⁶⁰. Çeşmenin en üst kısmında sivri kemerli niş içerisinde saat yer almasından dolayı Saatli Çeşme olarak da adlandırılmıştır (Fot. 170). Çeşme silindirik bir gövdenin beş boyuna üç enine silmelerle bölünmesiyle oluşturulmuştur (Fot. 171). Saatin alt kısmında adalet, eşitlik ve özgürlük sembolü olan Osmanlı arması yer almakta iken günümüzde mevcut

⁷⁵⁹ <http://www.almanbaskonsoloslugu-istanbul.org.tr/de/gk/kanzlei/brunnen.html>. Sayfa, S.D.Ü. Fen-Edb. Fak. Batı Dilleri Bölümü Arş. Görv. Özber Can tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.

⁷⁶⁰ Hakkı Acun, *a.g.e.*, s.39. Ayrıca bkz. *Ankara Vilayeti Salnamesi* 1325'te resmi mevcuttur. Hakkı Acun “Yozgat ve Yöresi Türk Devri Yapıları”, *Vakıflar Dergisi XIII*, Ankara 1981, s.660'da, Bu çeşmenin yapım tarihini 1780, adını ise Çapanoğlu Çeşmesi olarak vermektedir. Ayrıca, *Sabah*, nr. 3884, s. 1, 10 Ca 1318'de cülus töreni nedeniyle inşa edilen bir çeşmenin adı geçip muhtemelen bu çeşme olması gerekir. Aynı zamanda Akdağmaden ilçesinde de bir çeşme açılmıştır. *Sabah*, nr. 3896, S. 2, 23 Ca 1318'de Yozgat Hidanyeri mevkiinde mermerden, iki sütunlu yüksekçe bir çeşmeden de söz edilir.

değildir. Çeşmenin alt kısmında ise beş çeşme ve oluğu yer alır. Bu dönem içinde yapılmış Anadolu'daki estetik açıdan güzel olan ender çeşmelerden biridir.

12- Manisa Hacı Polat Çeşmesi

1791 yılında Pulat Hacı Mehmet Ağa İbni Elhaç Mustafa Ağa tarafından inşa edilen çeşme 1902 yılında Sultan II. Abdülhamid tarafından yeniden inşa ettirilmiştir (Fot. 172)⁷⁶¹.

13- Adana Bahri Paşa Çeşmesi

1898-1907 yıllarında Adana Valisi Süleyman Bahri Paşa ve Belediye Başkanı Hacı Yunus-Zade Ali Efendi döneminde, Sultanın tahta çıkışının 25. yılı dolayısıyla 19 Ağustos 1901'de Kuruköprü civarında inşa edilmiştir⁷⁶². Eser, 1956 yılında şehir düzenlemeleri sırasında yıktırılmış ve günümüzde Atatürk parkında yer alan benzeri inşa edilen çeşme bulunmaktadır (Fot. 173).

Abdülhamid dönemi inşa ve onarımı yapılan birçok çeşme yer almaktadır. Ancak günümüze bir çoğu ulaşamamıştır. Bunun en büyük nedeni de çarpık kentleşmenin getirdiği îmar politikalarıdır.

İstanbul'da yapılan ve kaynaklarda adı geçen çeşmeler ise;

Beşiktaş Yahya Efendi Dergâhı Hamidiye Çeşmeleri (Fot. 174,175) (1903,1906)⁷⁶³

Kağıthane II. Abdülhamid Meydan Çeşmesi (Fot. 176,177) (1892)⁷⁶⁴

⁷⁶¹ Nusret Köklü, *Düinkü Manisa*, Ankara 1970, s.80, Ayrıca bkz. Komisyon, *Manisa*, İzmir 1995, s.107.

⁷⁶² Yüksel Özmen-M. Erkan Özer, "Adana'nın Simgeleri", *Adana:Köprü Başı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s.163. Ayrıca, *Sabah*, nr. 3885, s. 1, 11 Ca 1318'de açılışına dair bilgi yer almaktadır.

⁷⁶³ İ.Hilmi Tanışık, *a.g.e.,II*, s.235. Ayrıca bkz. Aydın Talay, *a.g.e.,s.394* ve *Nevsal-i Afiyet 1322*'de yer alan Hamidiye çeşmesi adıyla yazılmış iki çeşme resimdeki üslup özelliklerinin bu çeşme ile benzeştiği görülmektedir ki muhtemelen ikinci yok olan çeşme kanaatimizce budur. Ayrıca bkz. Nuran Pilehvarian-Nur Urfaloğlu- Lütü Yazıcıoğlu, *a.g.e., s.208*, 198'de de tek yüzü, mermer malzemeden tip proje olarak yer alan bu türün 1906'da inşa edilmiş ve Hamidiye Çeşmesi olarak anılan çeşmeler, Yıldız, Kasımpaşa, Beyoğlu, Küçük Çekmece, Esentepe'de mevcut olduğu yazılır.

⁷⁶⁴ İ.Hilmi Tanışık, *a.g.e.,I*, s.343-344. Ayrıca bkz. Ali Ergenekon, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid*, İstanbul 1990, s.167-168'de Sultanın Kağıthanede bir köşkünün olduğu ve bunun civarında yer alan suyun lezzetli oluşundan dolayı bu suyun şehre getirilmesi, halka içirilmesi için çeşmeler yapılması hususunda Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa'nın görevlendirildiği ifade edilir. Çeşmede bu amaçla inşa edilmiş olabilir. Çeşme ile ilgili resim için bkz. *Nevsal-i Servet-i Fünun Salnamesi 1310*'da çeşmenin tıpkı Tophane Nusretiye Cami önünde yer alıp daha sonra Maçka ya taşınmış olan II. Abdülhamid çeşmesiyle aynı özellikleri gösterir. Son yıllarda ise yok olan

- Erenköy Zihni Paşa Camii Çeşmesi (1905)
 Sirkeci-Salkımsöğüt II. Abdülhamid Çesmesi (Fot. 178) (1877)⁷⁶⁵
 Topkapı Sarayı II. Abdülhamid Çesmesi (1889)⁷⁶⁶
 Eyüp Haznedar Şemsi Cemal Usta Çeşmesi (1906)⁷⁶⁷
 Çengelköy II. Abdülhamid Çeşmesi (1907)⁷⁶⁸
 Şişli Etfal Hastahanesi Çeşmesi, Nişantaşı Çeşmesi⁷⁶⁹
 İstinye Çeşme (1900)⁷⁷⁰
 Kumkapı Balıkçılar Meydanı Çeşme (1900)⁷⁷¹
 Büyükçekmece II. Abdülhamid Çeşmesi ve Havuzu (1901)⁷⁷²
 İstanbul-Çatalca Hacı Mahmud Çeşmesi (1885) ve II. Abdülhamid Çeşme-
 Havuzu (1901?/1918)⁷⁷³
 Galata Laleli Çeşme (1904)⁷⁷⁴
 Galatasaray Lisesi Hamidiye Çeşmesi (1906)⁷⁷⁵
 Kasımpaşa Hamidiye Çeşmesi (1906)⁷⁷⁶
 Boğaziçi-Altinkum II. Abdülhamid Çeşmesi (1900)'dir⁷⁷⁷.

bu çeşmeye ait resimlerde üst örtü kısmının olmadığı ve daha sonra tamamen yok olduğunu görüyoruz.

⁷⁶⁵ İ.Hilmi Tanışık, *a.g.e.*,s.286-287.

⁷⁶⁶ İ.Hilmi Tanışık, *a.g.e.*,s.296-297'de 320. sırada adı geçen bu çeşme dışında, nereden geldiği belirsiz ve kitabesi Topkapı Sarayı'nda yer alan başka bir II. Abdülhamid Çeşmesi daha vardır .

⁷⁶⁷ İ.Hilmi Tanışık, *a.g.e.*,s.302,304. Ayrıca bkz. Nuran Pilehvarian-Nur Urfaloğlu- Lütfi Yazıcıoğlu, *a.g.e.*, s.198.

⁷⁶⁸ İ. Hakkı Konyalı, *a.g.e.*,II, s.88. Çeşme 1952'de onarım görür.

⁷⁶⁹ Aydın Talay, *a.g.e.*, s.394-398.

⁷⁷⁰ *Sabah*, nr. 3863, s. 1, 19 R 1318. Ayrıca bkz. Nuran Pilehvarian-Nur Urfaloğlu- Lütfi Yazıcıoğlu, *a.g.e.*, s.198'de İstinye sahil yolunda Mahmut Paşa Cami yanındaki çeşme ile aynı olmalıdır. Çeşme, 1900 yılında Kaptan Hacı Bayram tarafından inşa ettirilmiş ve Bayram Kaptan Çeşmesi olarak anılmaktadır. Ayrıca İstinye İskele Çeşmesi olarak bilinen çeşme 1908 tarihli olup bu çeşme ile karıştırılmamalıdır. Bu çeşme daha önce İstinye Yeniköy caddesi köşesindeki mezarlık duvarında iken 1958 yılında vapur iskelesinin karşısında yeniden kurulmuştur (Nuran Pilehvarian-Nur Urfaloğlu- Lütfi Yazıcıoğlu, *a.g.e.*, s.199).

⁷⁷¹ *Sabah*, nr. 3869, s. 1, 25 R 1318. cülus nedeniyle esnaf tarafından yaptırılır. Aynı zamanda saat kulesi de yaptırılmıştır.

⁷⁷² Nedret Bayraktar, "Sultan II. Abdülhamid'e Gelen 25. Cülus Hediye Defteri", *Tarih ve Toplum*, Sayı 21, Ankara 1985, s.13. Ayrıca bkz. Nuran Pilehvarian-Nur Urfaloğlu- Lütfi Yazıcıoğlu, *a.g.e.*, s.198.

⁷⁷³ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*,s.84.

⁷⁷⁴ Nuran Pilehvarian-Nur Urfaloğlu- Lütfi Yazıcıoğlu, *a.g.e.*, s.204. Mimar D'Aranco tarafından inşa edilen çeşme Galata semti Şair Ziya Paşa sokağında yer almaktadır.

⁷⁷⁵ Nuran Pilehvarian-Nur Urfaloğlu- Lütfi Yazıcıoğlu, *a.g.e.*, s. 209. Çeşme dökmedemirden malzemedemden olup bu tür aynı dönemde yapılan örnekler ise, Yıldız Hamidiye camii avlusu, Kayışdağ ve Böcekli camii çeşmeleridir.

⁷⁷⁶ Nuran Pilehvarian-Nur Urfaloğlu- Lütfi Yazıcıoğlu, *a.g.e.*, s.198'de sütunlu çeşme tipinde olduğu ifade edilir.

⁷⁷⁷ İ.Hilmi Tanışık, *a.g.e.*,II, s.227.

İstanbul dışında, Anadolu'da çeşme inşası genellikle büyük kentlerde yapılmıştır. Ancak bu çeşmelerin bir çoğu da günümüze ulaşmamıştır. Kaynaklarda söz edilen çeşme örnekleri ise şunlardır:

- Ankara Şeyhler Karyesi Çeşmesi, Ankara-Telgrafhane Çeşmesi (1900)⁷⁷⁸
 Balıkesir-Bandırma'da iki Çeşme
 Bilecik Hükümet Konağı Şadırvanı (1900)⁷⁷⁹
 Bilecik-Söğüt Ertuğrul Gazi Türbesi Çeşmeleri (1888)
 Bursa Ulu Camii Şadırvanı Çeşmeleri (1895)⁷⁸⁰
 Bursa Çinili Çeşme (Fot. 179) (1903-5)⁷⁸¹
 Bursa Hamidiye Çeşmesi (Fot.180) (1901)⁷⁸²
 Erzincan-Tercan IV. Murad Camii Çeşmesi
 Erzincan Hamidiye Çeşmesi (1901)⁷⁸³
 Eskişehir-Karacaşehir Eski Camii Çeşmesi
 Konya Piresad Fatma Hanım Çeşmesi (1894)
 Kütahya Hamidiye Çeşmesi (Fot. 181) (1905)
 Mersin Merkez Çeşme (1905)
 Sakarya-Karasu iki Çeşme (1905)
 Tokat-Erbaa Havuz, Şadırvan ve Çeşme (1900)⁷⁸⁴
 Tokat Hükümet Konağı Şadırvanı (1900)⁷⁸⁵
 Elazığ Han Pınarı Çeşmesi (1903)⁷⁸⁶
 Kilis Kavaf Çeşmesi (1884)⁷⁸⁷

⁷⁷⁸ *Sabah*, nr. 3884, s. 1, 10 Ca 1318.

⁷⁷⁹ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 6955, s. 1, 10 Ca 1318, *Sabah* nr. 3884, s. 1, 10 Ca 1318.

⁷⁸⁰ Komisyon, *Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler,III*, Ankara 1983, s.193. yapıda üç şadırvan bulunup bu dönemi içeren şadırvan avluda yer alır. Dönemin Valisi Münir Paşa tarafından inşa ettirilmiştir.

⁷⁸¹ *Hüdavendigâr Salnamesi 1324*, Ayrıca bkz. Celal Esad Arseven, *a.g.e.*, s.515'de çeşmenin 1960'ta kaldırıldığını ifade etmektedir. Ayrıca bkz. A. Selçuk Özer, *Geçmişten Günümüze Bursa Çeşmeleri*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa, s.40.

⁷⁸² A. Selçuk Özer, *a.g.e.*, s. 38-39. Ayrıca bkz. Engin Özendeş, *Osmanlı'nın İlk Başkenti Bursa Geçmişten Fotoğraflar*. YEM Yayınları, İstanbul 1999, s.82.

⁷⁸³ İsmail Hakkı Akansel, *a.g.e.*,s. 78-79.

⁷⁸⁴ *İkdam* nr. 2223, s. 1, 11 Ca 1318.

⁷⁸⁵ *Malumat*, nr. 1182 s. 1; *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 6950, s. 1, 5 Ca 1318.

⁷⁸⁶ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*,s.232-234.

⁷⁸⁷ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*,s.212.

Safranbolu Cilbir Pınarı (1889-90), Kadı Efendi (1896), Mescid (Hamidiye) (1905) ve Ekmekçi Numan Çeşmesi (1906-7)⁷⁸⁸

Kırşehir-Hacı Bektaş Kasaba Çeşmesi (1894)⁷⁸⁹

Trabzon'da İskender Paşa (1891)⁷⁹⁰, Emin Ağa II (1884), Hasan Paşa (1884) ve II.Abdülhamid Çeşmesi (Fot. 182) (1891)⁷⁹¹.

b) Baraj-Bent ve Sulama Tesisleri

1890 yılında İstanbul'un büyük ölçüde su ihtiyacının gidermek amacıyla *Elmalı Bendi* inşa edilmiştir⁷⁹². Hamidiye Su Tesisleri, Küçüksu Barajı (1895), Konya Ovası Sulama Tesisleri (1905) ile Beyşehir Bendi, Edirne Sulama Tesisleri (1890) Erzurum Kuyulu Galeri (Kehriz) İnşası ve Edirne Su Terazisi (1903) (Fot. 183)⁷⁹³ gibi örnekler yanında Bursa Ovası ve Çanakkale Çayaltı bataklıklarının kurutulma faaliyetleri, Osmanlı Devleti'nde tarım ve ziraatin gelişmesi yolundaki sulama ve ıslaha dayalı bayındırlık faaliyetleri olarak yerini almıştır⁷⁹⁴.

c) Hamam ve Kaplıcalar

1898-1900 yılları arasında Yalova Kaplıcaları, Sultanın 25. cülus yıldönümü nedeniyle büyük onarım görmüştür. 1889'da Kütahya Ilıca/Harlek Kaplıcası Havuzu, Samsun Havza Maarif Kaplıcası bu dönemde onarım gören kaplıcalardır⁷⁹⁵. Bu dönemde, Akşehir Orta-Mavras Hamamı (Fot. 184) (1901)⁷⁹⁶ dışında inşa edilen hamamlar, her kentte mevcut olup kayıtlarda sayısal olarak belirtilir. Günümüze kadar ulaşan örnek yok denecek kadar azdır.

d) Yol, Cadde, Sokak Çalışmaları

⁷⁸⁸ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*,s.307-308.

⁷⁸⁹ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*,s.214-215.

⁷⁹⁰ Aydın Talay, *a.g.e.*, s.398.

⁷⁹¹ Murat Yüksel, *a.g.e.*, s.211; Ayrıca bkz. Pars Tuğlacı, *a.g.e.*,s.295-296.

⁷⁹² Oğuz Arıkanlı, *a.g.e.*, s.36. Aydın Talay, *a.g.e.*, s.194'de Eserin yerini Antalya olarak göstermiştir. Burada adı geçen yer İstanbul'da yer alıp bir mevki adıdır. Ayrıca bkz. Ali Ergenekon, *a.g.e.*, s.233-234'de bu dönemde de İstanbul halkının özellikle Avrupa yakasındaki semtlerin ciddi susuzluk sorunu vardır. Padişah bunun için gençliğinden beri bu soruna çözüm arayıp projeler ortaya koyulmasını sağlamıştır. Kağıthane sularının da kentte getirilmesi çalışması bu yöndedir.

⁷⁹³ Engin Özendeş, *Osmanlı'nın İkinci Başkenti Edirne Geçmişten Fotoğraflar*, YEM Yayınları, İstanbul 1999, 64.

⁷⁹⁴ Aydın Talay, *a.g.e.*, s.193-198.

⁷⁹⁵ Aydın Talay, *a.g.e.*, s. 204-205.

⁷⁹⁶ Yekta Demiralp, *Akşehir ve Köylerindeki Türk Anıtları*, Ankara 1996, s.101-105, resim 130-134.

Abdülhamid dönemi öncesi yol yapımıyla ilgili olarak çıkarılan yasalarda halkın yol yapımına fiili katılımı ya da katılmama durumunda bir ücret ödeme zorunluluğu vardır. 1869-1875 yılları arası uygulanan bu yasa, II. Abdülhamid döneminde tekrar yürürlüğe konur. Yol, köprü yapım ve onarım çalışmalarında halkın istihdamına ilişkin olarak vilayetlere genelge yollanır⁷⁹⁷. Böylece halkın katkısıyla yaklaşık 5000 km yol çalışması yapılmıştır. Ancak bunun dışında. Devletçe yapılan yolların uzunluğu çok daha fazla olup bu yolların bir çoğu onarım, yeni yapım ya da yarım kalmış şekilde karşımıza çıkar. Ayrıca yapılan yolların tamir ve korunması hakkında zaman zaman hükümlerde çıkarılmıştır⁷⁹⁸. Devletçe yapılacak bayındırlık faaliyetleri öncelikli olarak bir ön çalışmanın ürünü olarak belli bir program çerçevesinde ele alınmıştır⁷⁹⁹.

Bu dönemde yapılan yol çalışmalarına;

Gümüşhane-Bayburt-Erzurum-Doğubeyazid-İran yolu

Samsun-Bağdat Şosesi (1883)

Harput-Mezre-Samsun yolu (1883)⁸⁰⁰

Trabzon-Erzurum yolu (1877)

İzmid-Ankara yolu (1878)⁸⁰¹

Ankara-Kayseri yolu (1896)

Konya ve çevre yerleşim yolları (1887)

Akşehir-Yalvaç (1901)

Nevşehir Göre-Güvercinlik yolu

Balıkesir-Edremit-Burhaniye yolu

Afyon-Sandıklı-Dinar yolu (1901)

Bursa-Mudanya yolu (1881-1883), Bursa-Uludağ yolu (1904)

Bursa merkez ve çevre ilçe bağlantılı yollar (1878-1904)

İzmir ve çevresi yollar (1893)

Erzurum merkez yolları (1884)

⁷⁹⁷ BOA, *Cevdet Nafia*, 26.Ca.1293 (19 Haziran 1876).

⁷⁹⁸ *Düstur*, Birinci Tertib, c.5, Ankara 1937, s.858-860.

⁷⁹⁹ Celal Dinçer, "Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa'nın Anadolu'nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layiha", *Belgeler V-VIII/9-12, 1968-1971*, Ankara 1971, s.153-233.

⁸⁰⁰ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*,s.232-234.

⁸⁰¹ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*,s.175-176.

Niğde'yi, Kayseri-Nevşehir ve Akşehir'e bağlayan yollar (1905) örnek gösterilebilir. Ayrıca bu yol yapımları sırasında 629 köprü menfez ve 39 büyük köprü inşasından da söz edilmektedir⁸⁰².

Bu dönem içinde kentleşmenin bir olgusu olarak ortaya çıkan cadde ve sokak açılışlarına da rastlanır. Ancak bunların tam anlamıyla tespiti çok zordur.

Giresun Hamidiye Caddesi (1901)⁸⁰³

Bursa Hamidiye Caddesi (Fot. 185) (1902-1904)⁸⁰⁴

Bursa Mecidiye Caddesi (Fot. 186) (1906)⁸⁰⁵

İzmit Hamidiye Caddesi (Fot. 187-190) (1898)⁸⁰⁶

Bitlis Hamidiye Caddesi, İstanbul Salkımsöğüt Tramvay Caddesi

İstanbul Beşiktaş Hasfırın Caddesi (1901) bu dönemde açılmış cadde örneklerinden bazılarıdır⁸⁰⁷.

e) Köprüler

Abdülhamid dönemi köprü yapım faaliyetleri, Osmanlı topraklarında yapılan ulaşım faaliyetleriyle eş orantılı biçimde gelişmiştir. İnşası gerçekleştirilen köprüler öncelikli olarak şehirler arası ulaşımı sağlamada karayolu ve demiryolu üzerinde küçük çaplı köprüler şeklinde inşa edilmiştir⁸⁰⁸. Bu dönemden günümüze kadar ulaşabilen örnekler çok azdır. Bunda en büyük etken, yol güzergâhlarının değişmesi, yerleşim birimlerinden uzaklaşması ve kullanılmayan bu köprülerin yenilenmemesi neticesinde günümüze kadar ulaşamamıştır. Mevcut belgelerde ele geçen bilgilerde onarım ağırlıklı örnekler yer almaktadır.

⁸⁰² Aydın Talay, *a.g.e.*, s.304-307.

⁸⁰³ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.138.

⁸⁰⁴ Neslihan Türkün Dostoğlu, *a.g.e.*, s.336-377. Ayrıca bkz. *Hüdavendigâr salnamesi 1324*.

⁸⁰⁵ *Hüdavendigâr Salnamesi 1324 ve Hüdavendigâr Salnamesi 1325*. Ayrıca bkz. Engin Özendeş, *Osmanlı'nın İlk Başkenti Bursa Geçmişten Fotoğraflar*. YEM Yayınları, İstanbul 1999, s.75-76.

⁸⁰⁶ Komisyon, *Hicaz Demiryolu Fotoğraf Albümü*, Al Baraka Türk Yayınları, İstanbul 1999, s.48-51.

⁸⁰⁷ Aydın Talay, *a.g.e.*, s.308.

⁸⁰⁸ *BOA*, Y.EE. Defter No:414'de Erzurum-Gümüşhane, Erzurum-Tercan, Erzurum-Bayburt, Erzurum ve bazı çevre ilçeleriyle bağlantıyı sağlayan köprülerin inşa ve sonrası fotoğrafları albüm hâlinde yer almaktadır. Söz konusu resimler büyük boyutlu olması nedeniyle fotokopisi alınamamıştır.

Abdülhamid dönemi yapılması düşünülen en büyük köprü proje fikri yine Sultanın, büyük hayali olarak, kendisine aittir. 1900 yılında Fransız mimar F. Ardohen ve Boğaziçi Demiryolu Kumpanyasına ait bu yönde proje çalışmaları yaptırılır⁸⁰⁹ (Fot. 191). Ancak uygulama safhasında bu işin akıbetinin ne olduğu bilinmez.

Bu dönemde İstanbul'da, Haydarpaşa Hamidiye Köprüsü (1886)⁸¹⁰, Alemdağ-Büyükdere Köprüsü, Kurbağalıdere-Çiftlikat-ı Hümayun Köprüsü ve Baltalimanı Köprü yapımları yer alıp bunlara Sultanın kendi kesesinden yardımı söz konusudur⁸¹¹.

Başkent dışında Anadolu'da gerçekleştirilen köprü örnekleri şunlardır:

Amasya-Gümüşhacıköy Hamidiye Köprüsü (1906)⁸¹²

Kırklareli Şeytandere Köprüsü (1896)⁸¹³

Kangal-Malatya Halil Rifat Paşa Köprüsü (1882-85)⁸¹⁴

Trabzon Hamidiye Köprüsü (1885)⁸¹⁵

Urfa Osmaniye Köprüsü (1892)⁸¹⁶

Aydın-Nazilli Menderes Köprüsü

Tecer-Gürün Halil Rifat Paşa Köprüsü (1882-85)⁸¹⁷

Burdur-Antalya Göz Köybeli Köprüsü (1901)

Bandırma Köprüsü, Soma-Babaçay Köprüsü

Tokat-Niksar Kelkit Çayı Köprüsü

Ordu-Koyulhisar (Hamidiye) Çivil Deresi Köprüsü (1886)⁸¹⁸

Yozgat-Boğazlıyan Beyler Köprüsü (1896-98)⁸¹⁹

⁸⁰⁹ Hayri Mutluçağ, "Boğaziçi Köprüsünün Yapılması Yolunda İlk Çabalar", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 4, İstanbul 1968, s.32-37. Ayrıca bkz. Mustafa Müftüoğlu, *a.g.e.*, s.189.

⁸¹⁰ Cevdet Çulpan, *Türk Taş Köprüleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1975, s 197. Tek gözlü olarak inşa edilen köprü günümüzde mevcut değildir.

⁸¹¹ Aydın Talay, *a.g.e.*, s.310.

⁸¹² Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.139.

⁸¹³ Cevdet Çulpan, *a.g.e.*, s. 193. Ayrıca bkz. Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.211.

⁸¹⁴ Cevdet Çulpan, *a.g.e.*, s.192.

⁸¹⁵ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.289-296.

⁸¹⁶ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.297-298.

⁸¹⁷ Cevdet Çulpan, *a.g.e.*, s. 192.

⁸¹⁸ Cevdet Çulpan, *a.g.e.*, s. 194.

⁸¹⁹ Hakkı Acun, *a.g.m.*, s.660. Ayrıca bkz. Cevdet Çulpan, *a.g.e.*, s. 194'de köpü için 1898 yılı verilmiştir. Her iki yazarın farklı tarihi vermiş olması Acun'un , Rumi 1314 yılını 1896 yılı olarak göstermiş olması muhtemeldir.

Bursa-Mudanya Geçit Köprüsü (Fot. 192) (1886)⁸²⁰

Bursa Deliçay Köprüsü (1901)⁸²¹.

Bunların dışında İzmir, Kütahya, Bilecik, Bursa gibi şehirlerde ve yakın çevrelerinde gerçekleştirilen köprü yapımları yer almaktadır⁸²². II. Abdülhamid dönemi öncesi inşa edilen birçok köprüde onarım görmüş olup bu faaliyetler için harcama hazine ve sultanın kendi kesesinden olmuştur.

f) Demiryolu Yapıları

Osmanlı Devleti hâkimiyeti altında bulunan topraklardaki ilk demiryolu faaliyeti, İngilizler tarafından 1851-56 yıllarında inşasına başlatılan ve işletilen İskenderiye-Kahire demiryoludur⁸²³. Bunu 1856'da Aydın-İzmir demiryolu hattı izler. Paris, Viyana ve Berlin gibi önemli batı kentlerini başkent İstanbul'a bağlayan 1279 km uzunluğundaki Rumeli Demiryolları ise 1870-1888 yıllarında tamamlanmıştır. 1891'de Osman Nuri Paşa Cidde-Mekke arasında döşenecek olan demiryolunun önemini anlatan bir rapor padişaha sunulur. 1891'de Cidde Evkaf Müdürü Ahmet İzzet Efendi, Şam-Medine arasında döşenecek olan demiryolu hattının stratejik ve ekonomik önemini detaylarıyla anlatan bir layiha sunar. Padişahın ilgisini çeken bu projenin yürütücüsü olarak Mehmed Şakir Paşa'yı görevlendirir. Böyle bir projenin hayata geçirilmesi ve uygulayıcısı olmak batılı devletlerin büyük ölçüde ilgisini çekmiştir. II. Abdülhamid'in denge politikasına dayanan dış siyaseti çerçevesinde önce Anadolu Demiryolları inşa ve işletme hakkı (1888) ve şimdiye kadar bir yabancı sermayeye verilen en büyük yatırım olan *Bağdat Demiryolları* imtiyazı Almanlara verilerek *Hicaz Demiryolu* projesi hayata geçirilmiştir⁸²⁴.

⁸²⁰ Cevdet Çulpan, *a.g.e.*, s. 193. Ayrıca bkz. Neslihan Türkün Dostoğlu, *a.g.e.*, s.284-285.

⁸²¹ Engin Özendeş, *a.g.e.*, *Bursa*, s.84.

⁸²² Aydın Talay, *a.g.e.*, s.310-313.

⁸²³ E. Ziya Karal, *a.g.e.*, VI, s.264.

⁸²⁴ İlber Ortaylı, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981, s. 73-103. Konu hakkında bkz. Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 1994., Murat Özyüksel, *Anadolu ve Bağdat Demiryolları*, İstanbul 1988., İbrahim Numan, "Hamidiye Hicaz Demiryolu", *Lale*, Sayı 7, İstanbul 1990, s.26-34., Said Öztürk, "Hicaz Demir Yolu.", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II)*, İstanbul 2000, s.139-162., Akşin Selçuk Somel, "Osman Nuri Paşa'nın 17 Temmuz 1885 Tarihli Hicaz Raporu", *Tarih Araştırmaları Dergisi/XVIII*, Sayı 29, Ankara 1997, s.1-38.

1898'de Alman İmparatoru II. Wilhelm'in bu projenin bir teşekkür ifadesi olarak Sultan II. Abdülhamid'i ziyareti Osmanlı-Alman ilişkilerinde yeni ve uzun bir tarih sayfasını açacaktır⁸²⁵. II. Wilhelm ziyareti boyunca başkentten itibaren demiryolu hattıyla Osmanlı Devleti sınırları içerisinde yer alan önemli kentleri ziyaret ederek Osmanlı-Alman ilişkilerinin geliştirmenin yanında Hristiyan bir yönetici olarak Müslümanların kendisinin en iyi dostu olduğunu da ifade etmiştir.

Almanların gerçekleştireceği Bağdat Demiryolu projesi diğer batılı devletleri özellikle İngiltere'yi son derece rahatsız etmiştir. Proje sayesinde Almanların, Ortadoğu ve Arap dünyasında hâkimiyetinin artmasının yanında Hindistan'ı da etkileyebileceğini düşünüyorlardı. Fransa ise, Suriye ve Filistin'deki etkinliğinin kaybolacağını düşünür. Ruslar ise hattın doğu illerinden geçirilmemesini istiyordu. Batılı devletlerin benzer kuşkuları neticesinde büyük bir rekabet ve siyasi mücadeleler başlar. Bu mücadele İngiltere ve Almanya'yı I. Dünya Savaşı'na kadar taşıyacaktır.

Sultan II. Abdülhamid *Bağdat Demiryolu* anlaşmasının hemen ardından, 2 Mayıs 1900 tarihinde *Hicaz Demiryolu*'nun da hayata geçirilmesi için irade yayınlar. Hicaz projesi aslında Bağdat'ın devamı olarak görülebilir. Bu projeye başkent İstanbul, Mekke ve Medine'ye bağlanarak Sultanın büyük hayali gerçekleşmiş olacaktır. Böylece İstanbul-Mekke arası 3 ay gibi bir zamanda gidilen ve kutsal hac görevini yerine getirme işlevi 5 güne indirilmiş oluyordu.

Hicaz Demiryolu, yabancı şirketlere ihale edilme ve yerli kaynaklar sayesinde yapılacaktı. Batılı şirketler kutsal bir amaç için bunca yolun inşa edilemeyeceği ve maliyetinin oldukça yüksek olduğunu düşünürler. Hicaz Demiryolu projesi bu olumsuz propagandaların aksine sadece Osmanlı Devletinde değil tüm İslam Dünyasında büyük bir heyecanla karşılanır. Dönemin gazetelerinden *Sabah*, projeyi bir demiryolu olmaktan çıkıp inanç yolu olarak nitelendirmeye başlamıştır. Demiryolu için gerekli maliyet dört milyon lira olarak hesaplanır. İnşaata başlaması için öncelikle Ziraat Bankasından kredi alınır. En önemli finans kaynağını ise yardım kampanyaları oluşturur. Padişah'tan en küçük memura kadar herkes bağış ve maaşlardan kesinti yapar. Osmanlı halkının yanında

⁸²⁵ İlber Ortaylı, *a.g.e.*, s.52-56.

dünyanın her yerinden Müslümanlarca bağış yapılmıştır. Bağışı özendirmek için *Berat* ve *Madalya*'lar verilmiştir⁸²⁶. Bu gelirlerin dışında resmi evrak, kağıt vergi, harç gibi kamuya ait devlet tarafından toplanan gelirlere yer alıp bunlar projenin düzenli olarak işlemesine yardımcı kaynak olmuştur. Tüm bu finans kaynakları sayesinde demiryolunun başlangıcından bitimine kadar olan süreçteki hesaplarda gelirlerin giderlerden daha fazla olduğu ortaya çıkmıştır.

1 Eylül 1900'de *Hicaz Demiryolu* inşaatı temel atma töreniyle başlatılmıştır⁸²⁷. Demiryolu inşaatının başlangıcında batılı mühendisler yoğun iken ilerleyen dönemlerde Osmanlı mühendislerinde de bir artış olmuştur. Şam-Der'a arası ilk başlanılan demiryolu, 1903'te Amman, 1904'te de Maan'a ulaşılmıştır. 1905'te ilk yolcu ve eşya taşınır. 1906'ya kadar hat Mudevvera ve Medayin-i Salihe ulaşmıştır. 1908 yılında da Medine'ye ulaşır. Yaklaşık 1464 km.yi bulan *Hicaz Demiryolu*'nun tamamının işletmeye açılışı da Sultanın tahta çıkışının 33. yılı sebebiyle 1 Eylül 1908'de yapılmıştır.

Hicaz Demiryolu inşası sırasında sadece ray döşenmemiştir. Demiryolu ile doğrudan ya da dolaylı bağlantılı îmar faaliyetleri de gerçekleştirilmiştir. Çok sayıda köprü, istasyon, tünel, menfez, gölet, çeşme, fabrika, hastahane, dökümhane, okul, mescit, tamirhane gibi yapısal faaliyetlere yer verilmiştir⁸²⁸.

Abdülhamid döneminde yapılan demiryolları üzerinde inşa edilen mimarî yapılar özellikle gar ve banliyö binaları geleneksellikten uzak yeni işlevleri ortaya koyması açısından tamamen dış etkili olmuştur. Alman sermayesinin hâkim olduğu bir demiryolu yapımında Alman mimarlarının da mimarî oluşumda etkisi kaçınılmaz olacaktır. İnşa edilen bu binalar, plan ve biçimsel özellikleri açısından batı kaynaklı mimarî tarzların hâkim olduğu yapılar olarak karşımıza çıkar. Bu etkiler daha çok başkent İstanbul'da daha yoğun olarak karşımıza çıkar.

1- Sirkeci Garı

⁸²⁶ *Düstur*, Birinci tertib, c.7, Ankara 1941, s. 810-811. Ayrıca bkz. Ufuk Gülsoy, *a.g.e.*, s.86-89.

⁸²⁷ Ufuk Gülsoy, *a.g.e.*, s.128.

⁸²⁸ Komisyon, *Hicaz Demiryolu Fotoğraf Albümü*, Al Baraka Türk Yayınları, İstanbul 1999, s.9-17. Ayrıca bkz. Said Öztürk, "Hicaz Demir Yolu.", *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II)*, İstanbul 2000, s.139-162.

1890 yılında Alman Mimar Jachmund tarafından inşa edilmiştir⁸²⁹ (Fot. 193). Neo-barok tarzın hâkim olduğu yapıda, minare biçimli saat kuleleri, geniş saçaklar, at nalı kemerli pencere gibi mimarî elemanlarla doğu-batı sentezinin *Oryantalist* etkileriyle dönem içi bir vurgulaması olarak karşımıza çıkar⁸³⁰.

Sirkeci Garı, uzunlamasına simetrik bir görünüm arz eder. Ana giriş mekânı daha anıtsal inşa edilerek vurgulanmak istenmiştir. Ana girişin iki yanında yer alan saat kuleleri ilk inşasında ince uzun soğan biçimli külahların yer aldığı ancak günümüzde mevcut olmadığı gözlenir⁸³¹ (Fot. 194). Gardaki pencere tipleri ve vitray düzenlemeleriyle ilgi çekicidir. Dış cephe malzemesi taş, iç mekân ahşap malzemeye oluşturulmuştur. Kaplama malzeme olarak tuğla kullanılmıştır. Yapı, ilk inşasından günümüze değin bir gar binası olarak işlevini sürdürmektedir (Fot. 195).

Sirkeci garından itibaren günümüzde de kullanılan ve Halkalı'ya kadar uzanan banliyölerde yer alan istasyon binaları ise gar binalarının aksine bir üslup kaygısı olmaksızın inşa edilmişlerdir. Kâgir malzemeye inşa edilen işlevselliği olan banliyö binalarını çelik ayakların taşıdığı peron çatılar tamamlar. Sirkeci-Halkalı arasında yer alan banliyöler kendi içerisinde farklı tipte inşa edilmişlerdir⁸³². Günümüzde, banliyölerin, orijinal hâlimden izler bulmak oldukça zordur (Fot. 196,197).

2- Haydarpaşa Garı⁸³³

Anadolu Demiryollarının başlangıç noktası olan Haydarpaşa Garı mimarî yapısı ve tarihî özellikleri ile Türkiye'deki gar binalarının en önemlisidir⁸³⁴. Haydarpaşa Garı'nın bulunduğu alan 1903 yılına kadar denizle kaplıydı. İlk Haydarpaşa Garı bugünkü Çayırbaşı köprüsünün bulunduğu yerde 11.05.1872 yılında yapıldı.

⁸²⁹ Mehmet Yavuz, "Osmanlı'da Alman Mimarlar ve Eserleri", *Türkler*, c. 15, s. 404.

⁸³⁰ Yıldırım Yavuz-S. Özkan, *a.g.m.*, s.1080 ve Turgut Saner, *a.g.e.*, s.84.

⁸³¹ Metin Sözen, *a.g.e.*, s.21.

⁸³² Neşe Yıldırım, *a.g.e.*, s. 191-192.

⁸³³ <http://www.tcdd.gov.tr/IstDanisma.html>. Ayrıca bkz. *Serveti Fünun Salnamesi* 1326.

⁸³⁴ Mehmet Yavuz, *a.g.m.*, s. 405-406.

Sultan II. Abdülhamit döneminde, Haydarpaşa-İzmit hattının Anadolu'ya yeni yapılan hatlarla ilerlemesi sonucu bu bina yetersiz kalınca, yeni bir gar binasının yapımına karar verildi. Anadolu-Bağdat Demiryolu Şirketi Haydarpaşa Liman ve Gar inşaatı ve işletmesi ile görevlendirildi. İlk olarak 1899 yılında limanın dalgakıranının inşasına başlandı ve şirket tarafından üzerine Abdülhamid'in tahta çıkışının 25. yıldönümü anısı olarak bir sütun yapıldı. Üstündeki deniz fenerleri Mühendis Mustafa Lütfi, sütun Mimar Vallaury tarafından yapılan dalgakıran ile Haydarpaşa Limanı 1902'de Abdülhamit'in doğum gününde törenle açıldı (Fot. 198,199).

Haydarpaşa Gar Binası'nın projesini ise Otto Ritter ve Helmut Cuno isimli iki mimar yapmıştır. İnşaatta İtalyan ustalar ve mühendisler çalışmıştır. İnşasına 30.05.1906 da başlanan Gar'ın 1908'de yolcu salonu bölümü açılıp işletmeye sokulur. Yapı, 1909 yılında tamamlanır.

Bina başlangıçta 2525 metrekare arsa üzerine kuruldu, bu alan günümüzde 3836 metrekareye yayılmıştır.

Her biri 21m. uzunluğunda 1100 ahşap kazığın buharlı şahmerdan ile denize çakılması ile temeli atılan bina, subasman seviyesine kadar Hereke'den getirilen açık pembe taşlarla yükselir. Zemin kat ve asma katlarda kullanılan taş cephe kaplaması açık nefli renkte Bilecik-Osmaniye'den çıkarılan Lefke taşıdır. Bu taş orta sertlikte kolay işlenebilen bir kumtaşıdır. Kuzey Cephe (Selimiye tarafı) yer yer taş kaplama ve sıvayla örtülüdür.

Haydarpaşa Gar binası Noe-Rönesans stilinde olup klasik bir alman mimarî örneğidir. Yüksek arduvaz çatısı, iki yan kulesi ve kütleli görünümüyle adeta Alman-Bavyera mimarî ekolünü yansıtır biçimdedir⁸³⁵. Ancak kent dokusu ve kültürünün reddedilmemesi noktasında yer alan Osmanlılık esintileri de yer almaktadır⁸³⁶. Binanın planı, batı cephesi kısa, doğu cephesi uzun "U" şeklindedir. Bu "U" planının ortasında geniş koridorlar ve koridorların iki tarafında geniş ve yüksek tavanlı odalar sıralanmıştır. Odaların kapılarında kimi içerden kimi de dışarıdan açılan gözetleme delikleri vardır. Bugün sadece permi odasının tavanında

⁸³⁵ Yıldırım Yavuz-S. Özkan, *a.g.m.*, s.1081.

⁸³⁶ Neşe Yıldırım, *a.g.e.*, s.198.

kalan özgün kalemişi süslemelerde demiryolunun simgesi kanatlı tekerlek motifleri resmedilmiştir.

Haydarpaşa Gar binasının çatısı ahşap olup Alman mimarîsinde çok kullanılan dik çatı şeklindedir ve üzeri arduvaz kaplıdır. Güney cephesinin çatı hizasında Barok düzenli alınlığında büyük bir saat yer alır. Saatin kadranı Alman Demiryollarının simgesi olan tekerlekli kartal kanadı ile süslüdür. Bu motif daha sonra stilize edilerek Türk Demiryollarının da simgesi olmuştur.

Haydarpaşa Garı'nın doğu kanadında bulunan Gar Lokantasının çini panoları Mehmet Emin Usta'nın eseridir. Bina, 1917 yılında yapılan sabotajda cephelere sevk edilen cephanenin infilakı sonucu büyük hasar görmüş ve kuleleri yanmış, yüzlerce asker ölmüştür. Bu tahribatlar neticesinde Cumhuriyet döneminde ciddî bir restorasyon geçirmiştir. 15 Kasım 1979 da dalgakıranın biraz açığında "Independanta" adlı Romen tankerinde meydana gelen patlamada, binanın camları ve tarihî vitrayları parçalandı. Zamanla yıpranan cephe 1973-1981 yılları arasında restore edildi ve cephe kaplamasının yaklaşık %80 oranında yıpranan kesimleri yenilendi. Günümüz de aynı işlevini görmektedir.

Haydarpaşa-Pendik banliyö hatları, 1871-1873 yılları arasında Haydarpaşa-İzmit demiryolu inşası sırasında 1872'de işletmeye açılmıştır. İşletmeye açılan bu hatta yer alan banliyö istasyonlarının her biri farklı biçimsel özelliklerinin yanında benzer özellikleri de yer alır. Genel olarak kar tipi çatılar, yuvarlak ya da taç kemerli pencereler ve bu pencerelerde belirginleştirilmiş kilittaşları, üç kata kadar çıkan yapı malzemesi kâgirdir⁸³⁷. Günümüzde, gar binaları kadar özgünlüğünü koruyamamıştır.

Haydarpaşa ile başlayan ve Hicaz'a kadar uzanan demiryolu ağının günümüz Türkiye'si sınırları içerisinde kalan, belirlenen demiryolu yapı örnekleri şunlardır⁸³⁸:

Gebze Demiryolu Köprüsü (Fot. 200) (1898)

Sakarya Mekece İstasyonu (Fot. 201)(1898)

İzmit Tren İstasyonu (Fot. 202,203) (1898)

⁸³⁷ Neşe Yıldırım, *a.g.e.*, s.216-218.

⁸³⁸ Söz konusu örneklerin birçoğu, *Hicaz Demiryolu Fotoğraf Albümü*, Al Baraka Türk Yayınları, İstanbul 1999. adlı eserden alınmıştır. Bu eserin tarafıma teminini sağlayan Sayın Ekrem Şahin'e teşekkür ediyorum.

Sakarya Nehri Balaban Köprüsü (Fot. 204,205) (1898)

Bilecik Pekdemir Köprüsü (Fot. 206,207)

Bilecik Garı (Fot. 208)

Eskişehir Tren İstasyonu (Fot. 209,210) (1897)

Konya Tren İstasyonu (Fot. 211,212) (1897)

g) Liman ve Rıhtımlar

İstanbul'da rıhtım inşaatı, 1857'de Fenerler imtiyazını alan ve daha sonradan müslüman olan Mişel Paşa'ya (Marius Michel) 1879'da yetki verilmiştir. Bu yetki de sadece rıhtımları inşa etmek değil rıhtım çevresinde yer alan özellikle dinî yapıların yeniden yapılması söz konusudur (Belge 9)⁸³⁹.

Bu çerçevede yapılan rıhtım ve limanlar, Tophane-Galata Rıhtımı (1892-1894)⁸⁴⁰, Haydarpaşa Rıhtım⁸⁴¹ ve Mendireği (1903), İzmir Rıhtımı (1884), İzmit Rıhtımı (1905), İzmit-Derince Limanı (1895), Trabzon Limanı⁸⁴², Balıkesir-Bandırma Rıhtım ve İskelesi (1902)⁸⁴³, Zonguldak Rıhtımı (1890)⁸⁴⁴ ve birçok denize kıyısı olan büyük kentte bu dönemde inşa edilmiş olan örnekler mevcuttur.

2- Kamu Yapıları

a) Tütün Rejisi Binası-Osmanlı Bankası

Bank-ı Osmani-i Şahane adı ile kurumlaşan Osmanlı Bankası, Düyûn-ı Umûmiye İdaresinin kurulmasıyla da önemli ölçüde etkinliğini artırır. Tütün gelirlerinin kontrol edilmesi amacıyla oluşturulan Tütün Rejisi bankanın malî gücünü de artırarak aynı çatı altında bulunmadan doğan istek sonucu 1890'da Alexandre Vallauray'e bugünkü mevcut bina inşa ettirilmiştir⁸⁴⁵.

⁸³⁹ BOA, Y.A.HUS. 162/140 (19.12.1296/3.12.1879).

⁸⁴⁰ Mustafa Cezar, "Ondokuzuncu Yüzyılda Beyoğlu Neden ve Nasıl Gelişti", *XI. Türk Tarih Kongresi Ankara:5-9 Eylül 1990, Bildiriler VI. Cilt*, Ankara 1994, s.2680-2681.

⁸⁴¹ *Sabah*, nr. 3881, s. 2, 7 Ca 1318'de temeli atıldığına dair ifade mevcuttur.

⁸⁴² Aydın Talay, *a.g.e.*, s.292-293.

⁸⁴³ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.46.

⁸⁴⁴ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.118. Bu rıhtım kömür nakli için yapılmıştır.

⁸⁴⁵ Mustafa Akpolat, *a.g.m.*,s. 357.; Michel de Grece, *a.g.e.*, s.218'de yapının 26 Ağustos 1896'da yeni tamamlandığı Sultanın ifadesi olarak yer almaktadır.

Üç katlı olarak inşa edilen yapı, Karaköy Bankalar caddesinde yer almaktadır (Fot. 213,214). Neo-Rönesans etkili yapının farklı tarzları da bünyesinde barındırmasından dolayı eklektik mimarî tarzında hâkim olduğu söylenebilir⁸⁴⁶. Özellikle giriş cephesinde yer alan ion ve korint başlıklı sütunçeler, pencere düzenlemeleri, barok madalyonlar, üçgen alınlıklar, figürlü kabartmalar gibi yoğun bir mimarî plastik hâkimiyetine sahip eklektik tarzın bir göstergesidir. Yapının Hâliç'e bakan arka kısmı ise, girişin aksine geleneksel mimarînin bir yansıması olarak görünüm arz eder⁸⁴⁷. Bu farklılık Vallaury'nin mimarîdeki dualist yaklaşımından kaynaklanmaktadır. Yapı, günümüzde Garanti Bankası Genel Müdürlük Binası olarak işlevini sürdürmektedir.

b) Düyûn-ı Umûmiye Binası

1899'da Mimar Alexandre Vallaury tarafından inşa edilmiştir⁸⁴⁸. Eminönü Cağaloğlu semtinde yer alan yapı üç katlıdır. Geniş bir bahçesi bulunan yapı, mimarî anlayış olarak kendisinden sonra inşa edilmiş anıtsal boyutlu yapılara tarz olarak önemli ölçüde etki etmiştir. Anıtsal dışa taşkın girişi, farklı türde kemerli pencere tasarımı, köşe kuleleri gibi mimarî birimlerindeki yeni denemeler yapıda yer alan eklektik anlayışın kendi içindeki farklı uygulamaların bir göstergesidir.

Günümüzde İstanbul Erkek Lisesi olarak işlevini sürdüren yapı orijinal planından ve durumundan pek farklılık göstermemektedir (Fot. 215).

c) Hükümet, Adliye ve Belediye Konakları

1- Konya Hükümet ve Eski Belediye Konağı

Hükümet binası; yapımına Konya Valisi Sait Paşa tarafından başlanmış (1883), Vali Sururi Paşa tarafından ikmal edilmiştir (1887). Bina üç katlı, 30 odalı, içinde mescidi olan bir kamu yapısıdır. Hükümet alanının ortasında yer alan ve sonradan kaldırılan şadırvanın solunda, iki katlı ilk belediye binası yer almaktaydı. (Fot. 216)⁸⁴⁹.

⁸⁴⁶ Yıldırım Yavuz-S. Özkan, *a.g.m.*,4, s.1080.

⁸⁴⁷ Jacques Thobie, "Osmanlı Bankası", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*,3, İstanbul 1985, s.775. Ayrıca bkz. *Neval-i Serveti Fünun Salnamesi 1310*.

⁸⁴⁸ Yıldırım Yavuz-S. Özkan, *a.g.m.*,s.1080.

⁸⁴⁹ <http://www.konya-bld.gov.tr/gecmisalbum2.htm>. Fotoğraf G. Berggren tarafından çekilmiştir.

2- Manisa Belediye Dairesi

1901 yılında II. Abdülhamit tarafından inşa edilen yapı iki katlıdır. Günümüzde sadece Albümlerde kalan fotoğraflardan tanıyabiliyoruz⁸⁵⁰.

3- Kastamonu Hükümet Konağı

1833-34 yıllarından sonra inşa edilen Hükümet Konağının harap olması nedeniyle yıktırılarak 1900 yılında Mimar Vedat Tek tarafından yeniden inşa edilmiştir⁸⁵¹. 1901 yılında da Vali Enis Paşa tarafından hizmete açılmıştır. Yapı üç katlı, dikdörtgen plana sahip kâgir bir yapıdır. Günümüz de aynı işlevini devam ettirmektedir (Fot. 217).

Bu dönemde inşa edilen, açılışı yapılan ve yapılması düşünülen idarî ve kamu yapı örnekleri:

Hükümet, Adliye ve Belediye Binaları;

Ankara-Kalecik-Kızılkoca (1900)⁸⁵²

Elazığ (Fot. 218) (1894)⁸⁵³

Adana (1877)⁸⁵⁴, Adana-Kozan/Karız-Hokak Nahiyesi (1900)⁸⁵⁵

Amasya-Gümüşhacıköy (1899)⁸⁵⁶

Balıkesir (Fot. 219)⁸⁵⁷, Balıkesir-Bandırma (1900)⁸⁵⁸

Aydın, Bilecik (Fot. 220)⁸⁵⁹

Çankırı (Fot. 221,222) (1903)⁸⁶⁰

İzmir (Fot. 223,224) (1891)⁸⁶¹

İzmit, Mersin, Bursa, Bursa-Yenişehir (Fot. 225)⁸⁶²

⁸⁵⁰ Nusret Köklü, *a.g.e.*, s.68.

⁸⁵¹ Kemal Kutgün Eyüpgiller, *a.g.e.*, s.213.

⁸⁵² *Sabah*, nr. 3884, s. 1, 10 Ca 1318, aynı zamanda köylerine de iptidai mektepler açılmıştır.

⁸⁵³ *BOA*, I. Dahiliye 1312.C./5.

⁸⁵⁴ Pars, Tuğlacı, *a.g.e.*, s.6.

⁸⁵⁵ *İkdam*, nr. 2228, s. 1, 16 Ca 1318.

⁸⁵⁶ Ali Karaca, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993, s.120

⁸⁵⁷ *Hüdavendigar Salnamesi 1325*.

⁸⁵⁸ *Tercüman-ı Hakikat*, nr. 6955, s. 1, 10 Ca 1318, *Sabah* nr. 3884, s. 1, 10 Ca 1318.

⁸⁵⁹ *Hüdavendigar Salnamesi 1325*.

⁸⁶⁰ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*,s.193.

⁸⁶¹ *İzmir İl Yıllığı 1973*. s.668. Ayrıca bkz. Yapının, *Aydın Vilayeti Salnamesi 1308*'de resmi mevcuttur.

⁸⁶² *Hüdavendigar Salnamesi 1325*. yapının ilk inşası M.1332 lere kadar gitmektedir. 1968 onarımından sonra İznik Müftülük binası olarak kullanılmıştır.

- Bolu (Fot. 226,227, Belge 10) (1903)⁸⁶³
 Tokat (Fot. 228) (1892)⁸⁶⁴
 Erzincan-Refahiye ve Kuruçay (1900)⁸⁶⁵
 Muş (1906)⁸⁶⁶
 Sinop (Fot. 229) (1907)
 Manisa-Akhisar (Fot.230) (1901)⁸⁶⁷
 Erzincan Hükümet Konağı (1884-85)⁸⁶⁸
 Erzincan Belediye Dairesi (Fot. 231) (1897)⁸⁶⁹
 Mustafa Kemal Paşa/Kirmasti Belediye Binası (1895)
 Beykoz-Yalıköy Hükümet Konağı ve Belediye Binası (1900)⁸⁷⁰
 Konya-İlgın Hükümet Konağı ve Telgrafhane (1887)⁸⁷¹
 Kırklareli Hükümet ve Adliye Dairesi (1890)⁸⁷²
 Bursa Belediye Binası (Fot. 232) (1879)⁸⁷³
 Kütahya Hükümet Konağı (Fot. 233) (1907)⁸⁷⁴.
 Ordu Hükümet Konağı (1897)⁸⁷⁵
 Erzurum Adliye Binası (Fot. 234) (1901)⁸⁷⁶

d) Hapishaneler

Bu dönem hapishane yapılarından günümüze ulaşabilen en iyi örneklerden biri de Kastamonu hapishanesidir. Yapı, 1886 yılında mevcut olan hapishanenin yanmasından sonra dönemin Valisi Abdurrahman Paşa'nın emriyle 1888 yılında

⁸⁶³ BOA, İ. Evkaf 17.R.1321. Ayrıca yapı 1916 tarihli olarak kayıtlarda geçmesi kanaatimizce yenilenen yapıyla ilgilidir. Yapıya ait, *Bolu Vilayeti Salnamesi 1334*'de resim yer alır. Yapı, günümüzde aslına uygun tekrar inşa edilmektedir.

⁸⁶⁴ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*,s.287-289. Ayrıca bkz. *Sivas Vilayeti Salnamesi 1325/1907*

⁸⁶⁵ *Tecüman-ı Hakikat*, nr. 6953, s. 2, 8 Ca 1318, *Servet*, nr. 812, s. 1. Temel atılır.

⁸⁶⁶ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*,s.252-253.

⁸⁶⁷ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*,s.11.

⁸⁶⁸ İsmail Hakkı Akansel, *a.g.e.*,s. 64-65.

⁸⁶⁹ İlber Ortaylı, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi, I*, İstanbul 1985, s.244.

⁸⁷⁰ *Sabah*, nr. 3870, s. 1, 26 R 1318.

⁸⁷¹ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*,s.143.

⁸⁷² Pars Tuğlacı, *a.g.e.*,s.211.

⁸⁷³ Beatrice Laurent-Saint, *a.g.m.*, s.94-96. Ayrıca bkz. *Hüdavendigâr Salnamesi 1324*.

⁸⁷⁴ Rıfat Çini, *Türk Çiniciliğinde Kütahya*, İstanbul 1991, s.25-26.

⁸⁷⁵ Komisyon, *Yaşayan Tarihi ve Kültürel Askeri Yapılar*, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara 2001, s.617. Yapı, günümüzde askerlik şube binası olup lojmanda aynı yılda inşa edilmiştir.

⁸⁷⁶ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.127-129.

yeniden yapımına karar verilerek temeli atılmıştır⁸⁷⁷. Yapı, hükümet konağının bulunduğu meydanda yer alıp iki katlı, orta kısım açık avlulu, kâgir yapıdır. Günümüzde İl Kültür Müdürlüğü idarî binası olarak kullanılmaktadır (Fot. 235).

Hapishane yapısı olarak bu dönemde;

Amasya-Gümüşhacıköy Hapishanesi (1899)⁸⁷⁸, Aydın Kadın (1882)⁸⁷⁹, Diyarbakır, Sinop (1897), Ordu-Fatsa Kadın, Sivas-Karahisar-ı Şarki Kadın (1896)⁸⁸⁰, Kilis (1879), Maraş Kadın (1877)⁸⁸¹, Kırklareli Merkez (1890)⁸⁸², Tokat (Hapishane/Hastahane) (Fot. 236)⁸⁸³ hapishanelerinin adı geçmektedir.

e) Askerlik Daire-Şubesi, Redif, Telgrafhane ve Diğer Binalar

1- Kastamonu Askerlik Dairesi

1891-92 yıllarında eski Askerlik Şubesinin yangın sonucu harap olması neticesinde yeniden inşa edilmiştir⁸⁸⁴. Halen Askerlik Şubesi olarak hizmet veren bina, üç katlı kâgir yapıdır (Fot. 237).

Redif, Telgrafhane, Askerlik Şubesi ve diğer binalar;

Yozgat Askerlik Şubesi (Fot. 238) (1895-96)⁸⁸⁵

Bilecik Redif Dairesi

Konya-Ilgın Redif/Merkez Konağı (Fot. 239) (1894)

Konya-Beyşehir Redif Taburu İskan Binası (1892)⁸⁸⁶

Yalova Vergi Dairesi (1900)⁸⁸⁷

Adana Telgrafhanesi (1882-1883)⁸⁸⁸

Antalya-Elmalı Telgrafhanesi (1883)

Antalya-Elmalı Askerlik Şubesi (1903)⁸⁸⁹

⁸⁷⁷ Kemal Kutgün Eyüpgiller, *a.g.e.*, s.179.

⁸⁷⁸ Ali Karaca, *a.g.e.*, s.120.

⁸⁷⁹ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.36-38.

⁸⁸⁰ *BOA*, İ.Dahiliye 1313.Z./31.

⁸⁸¹ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.237.

⁸⁸² Pars Tuğlacı, *a.g.e.*, s.211.

⁸⁸³ *Sivas Vilayeti Salnamesi 1325/1907*.

⁸⁸⁴ Kemal Kutgün Eyüpgiller, *a.g.e.*, s.191.

⁸⁸⁵ Hakkı Acun, *a.g.m.*, s.664-665.

⁸⁸⁶ Komisyon, *Yaşayan Tarihi ve Kültürel Askeri Yapılar*, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara 2001, s.595. Yapı, günümüzde askerlik şubesi olarak hizmet vermektedir.

⁸⁸⁷ *İkdam*, nr. 2222, 10 Ca 1318, *Sabah*, 3882, s. 2, 8 Ca 1318.

⁸⁸⁸ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*,s.6.

- Aydın-Çine Askerlik Şubesi (1890)⁸⁹⁰
 Erzincan Askerlik Dairesi (Fot. 240)
 Kayseri-Develi Askerlik Şubesi (1880) (Fot. 241)⁸⁹¹
 Trabzon Rüsumat Binası (1882-83)⁸⁹²
 Bursa Ahmet Vefik Paşa Tiyatrosu (1888)⁸⁹³
 Bursa Müze-i Hümayun (Fot. 242) (1904)⁸⁹⁴
 Bursa Posta ve Telgraf İdaresi (1879)⁸⁹⁵
 Bursa Salhanesi (Fot. 243) (1906-7)⁸⁹⁶
 Ankara Telgrafhanesi⁸⁹⁷.
 Kastamonu Vilayet Matbaası⁸⁹⁸
 Kastamonu-İnebolu Askerlik Şubesi (1891)⁸⁹⁹
 Kastamonu-Taşköprü Askerlik Dairesi (1891)⁹⁰⁰
 Malatya Askerlik Dairesi (1893)⁹⁰¹
 Nevşehir-Ürgüp Askerlik Şube ve Karargah Binaları (1889)⁹⁰²
 Manisa Zahire ve Üzüm Borsa Binası⁹⁰³.

⁸⁸⁹ Komisyon, *Yaşayan Tarihi ve Kültürel Askeri Yapılar*, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara 2001, s.41-42.

⁸⁹⁰ Komisyon, *a.g.e.*, s. 43-44.

⁸⁹¹ Ali Yeğen, *a.g.e.*, s.163. Bugün yapıya ait olan ve lojman olarak kullanılan bina ise bir dönem hükümet konağı olarak kullanılmış ve aynı yıllarda inşa edilmiştir.

⁸⁹² Murat Yüksel, *a.g.e.*,s.259-260. Yapı ile ilgili tek kayıt Trabzon Ayasofya Müzesi bahçesinde yen alan kitabesinden anlıyoruz.

⁸⁹³ Beatrice Laurent-Saint, “Bir Tiyatro Amatörü:Ahmed Vefik Paşa ve 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Bursa’nın Yeniden Biçimlenmesi”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.92-94.

⁸⁹⁴ Pars Tuğlacı, *a.g.e.*,s.68-79. Ayrıca Bkz. *Bursa Vilayet Salnamesi 1324*’ de resmi mevcut olup günümüzde Bursa Erkek Lisesi Laboratuvarı olarak kullanılmaktadır

⁸⁹⁵ Beatrice Laurent-Saint, *a.g.m.*, s.96.

⁸⁹⁶ *Bursa Vilayet Salnamesi 1324*. Ayrıca bkz. Zafer Toprak, “Tanzimatta Osmanlı Sanayi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*,5, İstanbul 1985, s.1347’de yapıyı Silahhane olarak tanımlamıştır. Kayıtlarda buranın silahhane olduğu ya da çevrildiğine dair bir ifadeye rastlamadık

⁸⁹⁷ *Ankara Vilayeti Salnamesi 1325*.

⁸⁹⁸ Kemal Kutgün Eyüpgiller, *a.g.e.*, s.209. 1891’de temeli atılan ve açılan yapı, günümüzde mevcut değildir.

⁸⁹⁹ Komisyon, *a.g.e.* , s. 551. Bir dönem cezaevi olarak kullanılan yapı, günümüzde kullanılmamaktadır.

⁹⁰⁰ Komisyon, *a.g.e.* , s. 561. Günümüzde sağlık ocağı olarak kullanılmaktadır.

⁹⁰¹ Komisyon, *a.g.e.* , s. 597.

⁹⁰² Komisyon, *a.g.e.* , s.609-616.

⁹⁰³ Nusret Köklü, *a.g.e.*, s.72. 1902 yılında yeniden inşa edilen yapıdan günümüze eski fotoğrafları kalmıştır.

G) YILDIZ SARAYI

Yıldız Sarayı, Beşiktaş Yıldız Tepesi'nde yer alan Osmanlı saray mimarîsinin en son örneğini teşkil eden yapı gruplarından (Fot. 244). Sarayın bulunduğu Rumeli yakası, XVIII.-XIX. yüzyıl boyunca batı anlayışlı mimarî faaliyetlerin yoğunlaştığı bir bölgedir. Özellikle bu alanda boğazın sahil kenarında inşa edilmiş sivil konut ve saray mimarîsi örnekleri karşımıza çıkar. Dolmabahçe, Çırağan Sarayları ve İhlamur Kasırları bu yapılaşmanın birkaç önemli örnekleri olarak gösterilebilir.

Sarayın bulunduğu "Hazine-i Hassa"ya kayıtlı bu arazi Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri padişahlar tarafından av sahası olarak kullanılmaktaydı⁹⁰⁴. *Kazancıoğlu Bahçesi* olarak bilinen bu bölgeye ilk kasrı yaptıran Sultan I. Ahmet'tir (1603-1617). Sultan IV. Murat (1623-1640) döneminde bu kasır kızı Kaya Sultan'a hediye edildiği bilinir⁹⁰⁵. XVIII. yüzyıl sonunda, Sultan III. Selim (1789-1087) validesi Mihrişah Sultan için buraya başka bir kasır yaptırmış ve bu kasra "Yıldız" ismi verilmiştir. Sultan Selim sarayın iç bahçesinde Rokoko stilinde bir de çeşme yaptırmıştır. Sultan III. Selim'den sonra tahta çıkan Sultan II. Mahmut'da (1808-1839) Yıldız bahçesinde düzenlenen ok atışlarını ve güreş oyunlarını seyretmek için buraya gelirdi. Bu padişah, 1834-1835 yıllarında burada bir köşk yaptırarak etrafını da bir bahçeyle düzenletmişti. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı ortadan kaldıran Sultan II. Mahmut "Asakir-i Mansure-i Muhammediye" adıyla yeni kurulan ordunun Yıldız bahçesinde yaptırdığı talimleri bizzat buradan denetlerdi. Sultan Abdülmecit (1839-1861) döneminde bu köşkleri yıktırarak, 1842 yılında "Kasr-i Dilkuşa" isimli köşkü annesi Bezm-i Alem Valide Sultan için yaptırmıştır⁹⁰⁶. Genellikle yaz aylarında Yıldız Köşkü'ne oturmaya gelen Sultan Abdülaziz (1861-1876) ise, Balyan ailesi mimarlarına Büyük Mabeyn Köşkü'nü inşa ettirmiştir. Daha sonra da, dış bahçe denilen kısma Malta ve Çadır köşklerini, asıl saray kısmına ise Çit Kasrı'nı ekletmiştir. Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinden sonra Sultan V. Murat (1876), 92 gün süren saltanat günlerinde

⁹⁰⁴ Ahmet Ağın, *Camilerimiz, Müzelerimiz ve Saraylarımız*, İstanbul 1965, s.126.

⁹⁰⁵ Afife Batur, "Yıldız Sarayı", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 4, İstanbul 1985, s.1048.

⁹⁰⁶ Erdoğan Sevgin, "Yıldız Sarayı", *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı 5, İstanbul 1966, s.40.

Yıldız Sarayı'nda oturmuştur. Sultan V. Murat'ın tahtan indirilmesinden sonra, kardeşi Sultan II. Abdülhamid'in (1876-1909) Yıldız hayatı başlamıştır. Yıldız Saray kompleksi oluşmadan önce burada yer alan malikane, köşkçükler, asırlık ağaçlar, yapay göller Sultan II. Abdülhamid'in dinlendiği bir alan konumundadır⁹⁰⁷.

Sultan II. Abdulhamid, amcası Sultan Abdülaziz'in ve ağabeyi Sultan V. Murat'ın birbirini takip eden ikametlerine sahne olan Dolmabahçe Sarayı'nın deniz kıyısında bulunması ve bu sarayın denizden kuşatılması ihtimalini göz önünde bulundurarak, 7 Nisan 1877'de Yıldız'a taşınmıştır.

Abdülhamid'in Yıldız Sarayı'na taşınmasıyla, burada yıllar süren bir yapılaşma söz konusu olmuş ve *Yıldız Sarayı Hümayun*'u adını almıştır. Saray civarındaki araziler alınmış, bugünkü Yıldız Parkı olarak bilinen, Dış Bahçe genişletilmiş ve büyük ölçüde îmar çalışmalarına da girişilmiştir. Dış Bahçe ve Has Bahçe arasına duvar örülerek asıl sarayın olduğu bölüme açılan girişler kontrol altına alınmıştır. Arazinin doğal hâli bozulmadan inşa edilen yapılar, Topkapı Saray örneğindeki gibi dağınık ve kompleks bir hal almıştır. Bu da yapılar arası ilişkilerde bir düzenlilik ve mimarî düzenleme kaygısı olmadığı anlaşılmaktadır⁹⁰⁸. Bu anlayışta saraya, minyatür bir şehir dokusu havası vermiştir. Sarayın tüm alanı, 80 dönümlük bir alan içerisindedir⁹⁰⁹.

II. Abdülhamid döneminde inşa edilip saray kompleksini oluşturan yapılar, Küçük Mabeyn, Cariyeler Dairesi, Kızlarağası Köşkü, Şale Köşkü, Yıldız-Hamidiye Camii, Tiyatro, Marangozhane, Eczahane, Tamirhane, Kilithane, Çini Atölyesi, Kütüphane, Şehzadeler Köşkü'dür⁹¹⁰. İnşa edilen bu yapıların birçoğu birbiriyle bağlantılı şekildedir.

⁹⁰⁷ Michel de Grece, *a.g.e.*, s.123.

⁹⁰⁸ Afife Batur, *a.g.m.*, s.1050. Ayrıca bkz. Ertuğrul Önalp, "XX. Yüzyıl Başlarında İstanbul'da Bir İspanyol Gezini: Vicente Blasco Ibanez", *XI. Türk Tarih Kongresi Ankara:5-9 Eylül 1990, Bildiriler VI. Cilt*, Ankara 1994, s.2717'de Saraya kabul edilen İspanyol Gezin İbanez, Yıldız Sarayı'nın birbiriyle ilişkisi olmayan yapı topluluğu ve masalsi anlatımdan uzak olduğunu söylemektedir.

⁹⁰⁹ Necla Arslan Sevin, "Batılılaşma Dönemi Osmanlı Sarayları", *Türkler*, c. 15, Ankara 2002, s. 379'da toplamda 500.000 metrekarelik bir alana sahip olduğu ifade edilmektedir.

⁹¹⁰ Bülent Bilgin, *Türk Saray Mimarisinin Gelişmesi Çerçevesinde Yıldız Sarayı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1993, s. 50.

Sarayın Dış Bahçe olarak adlandırılan kısmında inşa edilen yapılardan, *Yeni Köşk (Hususi Daire)*⁹¹¹, *Acem Köşk* ve *Talimhane Köşkü* ile *Tavukluk ve Limonluk* günümüzde mevcut değildir⁹¹². Dış Bahçede bugün mevcut olan, *Şale Köşkü*, *Çini Fabrikası* ve *Istabl-ı Amire (Has Ahır)* yapılarıdır. İç Bahçe olarak bilinen Has Bahçede, bir çoğu günümüze kadar gelebilmiş yapılar mevcuttur (Belge 11)⁹¹³. Bu yapılar, *Seyir/Set Köşkü*, *Küçük Mabeyn Köşkü*, *Yaveran Köşkü*, *Cihannüma Köşkü*, *Limonluk Köşkü*, *İç Harem Kapısı* (Fot. 245,246), *Tiyatro*, *Küçük Pavyon*, *Silահhane*, *Marangozhane*, *Kütüphane*, *Hamam*, *Harem Binaları*, *Güvercinlik Köşkü (Eczane)* (Belge 12)⁹¹⁴, *Kuşhane* ve *Ada Köşkü*'dür.

Yıldız sarayının bahçe düzenlemeleri ilk kez 1850 ve 1860 yıllarında Alman uzmanlarca projelendirilip hayata geçirilir⁹¹⁵. II. Abdülhamid Döneminde ise, Alman Heinrich Koch ve oğulları, İtalyan Romeo Scanciani, Fransız Derion, Türk bahçıvanlar Adil Ağa, Tatar Zeynel Ağa ve Necip Ağa bahçe düzenlemelerini gerçekleştirmişlerdir⁹¹⁶. Bahçe düzenlemesinde, küçük köprüler, havuzlar, patika ve su yolları, küçük göller, doğal ortam bozulmadan geniş bir ağaçlık alanın içerisine yayılmıştır.

1888-1889'da sarayın güvenliğini sağlamak amacıyla sarayın yakınına Orhaniye ve Muhabere Kışlaları inşa edilmiştir⁹¹⁷.

Sarayın bugün mevcut kullanımda ve ayakta olan birimleri kamu kurum ve kuruluşları ile özel vakıf, merkez ve belediyece kullanılmakta ve işletilmektedir. Şale Köşkü T.B.M.M., Büyük ve Küçük Mabeyn Köşkü, Silահhane, Cihannüma Köşkü, Ada Köşkü, Tiyatro ve Harem Binaları Kültür ve Turizm Bakanlığı,

⁹¹¹ Bülent Bilgin, *a.g.e.*, s.86.

⁹¹² Pars Tuğlacı, *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*, İstanbul 1981, s.290.

⁹¹³ BOA, Y.EE. Defter no:1035'de mevcut yapılar içerisine entegre olmuş cephanelik, fırın,kiler gibi birimlerinde varlığı söz konusudur. Benzer konumda saray içerisinde farklı yerlere farklı adlarla inşa edilen mimarî birimlere ilişkin olarak; BOA, Y.PRK.HH 10/32, 3/21, 4/5, 6/41, 8/7, 8/8, 8/32, 11/21, 12/3, 12/23, 13/11, 13/38, 23/17 no lu dosyalar yer almaktadır.

⁹¹⁴ Michel de Grece,*a.g.e.*, s.181'de, Sultanın rahatsızlanması neticesinde bir eczane kurulması emreder. Bu eczane ile ilgili olarak BOA, Y.PRK.HH. 1/42'de (1293 H./1876 M.) çizilmiş planda mevcuttur.

⁹¹⁵ Afife Batur, *a.g.m.*, s.1049.

⁹¹⁶ Neşe Yıldırım, *a.g.e.*, s.76.

⁹¹⁷ Semavi Eyice, *a.g.m.*,5/II, s.1214/48.

Seyir/Set Köşkü, Çit Kasrı, Yaveran Köşkü, Limonluk Köşkü IRCICA tarafından kullanılan yapı örneklerinden bir kaçıdır.

Yıldız Sarayına, birçok taraftan girişler konulmasına rağmen saraya giriş dört ana kapıdan sağlanmaktadır⁹¹⁸. Yıldız yönünden, girilen üç ana giriş kapısı yer alır. Koltuk Kapı, saraya her türlü giriş çıkışın yapıldığı Seyir köşkünün hemen altındaki kapıdır. Saltanat Kapısı, yalnızca Sultanın kullandığı kapıdır (Fot. 247). Harem/Valide Kapısı, Saltanat Kapısı'nın hemen solunda yer alan ve saray kadınlarının girip çıktıkları kapıdır. Beşiktaş-Ortaköy yolunda ise, Mecidiye Kapı yer alıp Çırağan Sarayı'nın karşısında ve Yıldız Parkı'na girilen büyük kapıdır.

1- Şale Köşkü

Merasim Köşkü-Merasim Dairesi olarak bilinen Şale Köşkü, Dış Bahçe'de bulunmaktadır (Fot. 248-250)⁹¹⁹. Köşk, Alman İmparator II. Wilhelm'in İstanbul'u ziyaret tarihleri olan 1889 ve 1898 yıllarında üç aşamada inşa edilmiştir. Batı kökenli sivil konut mimarîsinin bir örneği olan Şale'nin ilk bölümünün mimarı hakkında bilgi bulunmamaktadır. İkinci aşama, 1887'de Serkis Balyan'a ihale edilmiştir. II. Abdülhamid dönemi saray mimarı d'Aronco, köşkün üçüncü aşamasında bulunduğu bilinmektedir⁹²⁰.

Şale Köşkü, II. Abdülhamid döneminin önemli yapısı olmakla birlikte, dönemini önemli olaylarına da tanıklık etmiştir. Kaiser II. Wilhelm ve eşinin konuk edilmesi, Sultan'ın II. Meşrutiyet ilanı sonrası Muayede Salonunda milletvekillerine yemek verilmesi gibi önem arz eden olaylar yaşanmıştır. Özellikle devletin zirvesinin ilgilendiren olaylar Şale'de günümüze kadar devam etmiştir. Bugün köşk, T.B.M.M. Milli Saraylar Dairesine bağlı bulunmaktadır.

Yapı, üç katlı olup ahşap ve kâgir malzemedен inşa edilmiştir. Uzunlamasına bir yöneliş söz konusu olup ana koridora açılan oda ve salonlardan meydana gelmiştir. Köşke yedi kapıdan girilip 64 Odalıdır. Odaların çoğunluğu, konukların

⁹¹⁸ Sevim İlgürel, "Yıldız Köşkü", *İslam Ansiklopedisi*, 13, İstanbul 1993, s.424.

⁹¹⁹ Afife Batur, "Yıldız Sarayı'na İlişkin Bazı Belgeler ve Türkiye'de Belgeleme Çalışmalarının Sorunları", *T.B.M.M. Milli Saraylar Sempozyumu, 15-17 Kasım 1984, Yıldız Sarayı/Şale, Bildiriler*, İstanbul 1985, s.94.

⁹²⁰ Feryal İzer, "Kaiser Wilhelm'in İstanbul'u Ziyareti ve Şale Kasrı Hümaynu", *Tarih ve Toplum*, Sayı 73, Ankara 1990, s.13-14.

kullanımına ayrılmıştır. Dış cephe etkileri açısından Cihannüma Köşkünü andırır biçimdedir. Köşkün birinci bölümü Haremlik, ikinci bölümü ise Selamlık olarak kullanılır. *Sarı Salon*, *Sedefli Salon* ve *Muayede Salonu* önemli salonlarıdır. Muayede Salonunun zeminini komple kaplayan, Hereke’de özel olarak dokunmuş 124 metrekare ve 7 ton ağırlığındaki, halı dünyanın en büyük halılarından biridir⁹²¹. Köşkün iç mekânlarında hâkim olan süsleme formu, yüzyılın Batılı resim anlayışının hâkim olduğu, madalyonlar ve çerçeveler içerisinde panoramik kent görünüşleri, doğa tasvirleri, insan ve hayvan tasvirleri gibi barok ve rokoko tarzı anlayışla bezenmiştir. Bu bezeme anlayışı mobilya ve diğer kullanım eşyalarına da yansımıştır.

2- Cihannüma Köşkü

Sarayın içerisinde, İç Bahçe denilen kısımdadır. II. Abdülhamid tarafından dinlenme mekânı olarak inşa ettirilmiştir (Fot. 251).

Yapı, üç katlı olup ayrıca bir çatı/çekme katı eklenerek cephe tasarımında bir simetri anlayışı oluşturulmuştur. Çift yönlü merdivenli giriş, Küçük Mabeyn Köşküyle benzerlik gösterir. Görünüşüyle bir dağ evinin andırın köşk, huzur ve sükuneti yansıtmasıyla da Sultanın tercih ettiği bir mekân olmuştur. Mimarî tarz olarak Şale Köşkü’ne benzer.

3- Seyir/Set Köşkü

Sarayın *Saltanat Kapısı*’nın solunda, Büyük Mabeyn Köşküne bitişik olarak yer alır (Fot. 252). Mimar Serkis Balyan tarafından inşa edilen yapı, 1889’da Alman İmparatoru II. Wilhelm’in ilk ziyaretinde yaptırılmıştır⁹²². Seyir Köşkü, yabancı misafirlerin, Sultanın Yıldız Hamidiye Camii Cuma Selamlığını izlemek amacıyla yaptırılmıştır⁹²³. Günümüzde IRCICA tarafından kullanılmaktadır. Neo-Klasik ve Neo-Rönesans anlayışın hâkim olduğu Köşk, bitişğinde yer alan Büyük Mabeyn Köşkü ile mimarî bir uyum içerisinde (Fot. 253).

⁹²¹ Erdoğan Sevgin, “Yıldız Parkı ve Şale Köşkü”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı 6, İstanbul 1966, s.59.

⁹²² Tuğlacı, *a.g.e.*, s. 298.

⁹²³ Bülent Bilgin, *a.g.e.*, s.73-74.

4- Yaveran Köşkü

Büyük Mabeyn Köşkü girişinin tam karşısında yer alan köşk, *Yaveran Kasrı*, *Yaverler Dairesi* olarak da adlandırılır (Fot. 254). Nöbetçi Pavyonu olarak bilinen *Bendegan Dairesi*'ne bitişik olarak inşa edilen yapı, Raimondo d'Aronco tarafından inşa edilmiştir⁹²⁴. Yapının kesin inşa tarihi bilinmemekle birlikte üslup özellikleri ve mimarî tarzı, d'Aronco'nun da İstanbul'da bulunduğu dönem olan 1897-1900'lere tarihlendirilir⁹²⁵. Yaveren Köşkü, önemli evrakların getirilip götürüldüğü, yabancı misafirlere çevirmenlik ve mihmandarlık yapıldığı, Sultanın bir hediyesinin yabancı devlet adamlarına ulaştırmak gibi üst derece görev ve rütbeli yaverlerin kalması amacıyla inşa edilmiştir. Günümüzde IRCICA tarafından idarî bina olarak kullanılmaktadır.

Yapı iki katlıdır. Her biri kendine ait girişi olan beş ayrı daire bulunur. Uzunlamasına dikdörtgen bir biçim arz eder. Dış cephe görünümündeki anlayış, pencereler, saçaklar gibi mimarî elamanların yapıya tıpkı Şale ve Cihannüma Köşkü'ndeki gibi Kır-Dağ evi formu verilmeye çalışılmıştır.

5- Küçük Mabeyn Köşkü

1900 yılında Sultan II. Abdülhamid tarafından inşa ettirilmiştir. Yapı iki katlı, simetrik bir plan arz eder (Fot. 255). Alt kat salon, yabancı diplomatların kabul yeridir. Bu salon, Sultan için ziyafetlerin verildiği ve 31 Mart Vak'ası sonrası Meclisin padişahın tahtan indirilme kararının bildirildiği yerdir. Alt kattaki diğer bölümler Sultanın çalışma odası, Nazırların bekletildiği, kabul edildiği odalar ve toplantı odaları yer almaktadır. Üst kat ihtiyaca göre kullanılırdı. Büyük çaplı kabuller, mevlüt, kandil gibi özel gecelerde bu ihtiyacı karşılardı. Köşk, iki taraftan Özel Daire, Hamam, Tiyatro ve Şale Köşkü'ne bağlıdır. İki ayrı girişe sahiptir⁹²⁶.

6- Limonluk Köşkü ve Küçük Pavyon

Küçük Mabeyn Köşkü'nün karşısında ve İç Harem duvarına bitişik vaziyette

⁹²⁴ Afife Batur, "Yıldız Sarayı", *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 4, İstanbul 1985, s.1054.

⁹²⁵ Afife Batur, "Yıldız Sarayı'na İlişkin Bazı Belgeler ve Türkiye'de Belgeleme Çalışmalarının Sorunları", *T.B.M.M. Milli Saraylar Sempozyumu*, 15-17 Kasım 1984, *Yıldız Sarayı/Şale, Bildiriler*, İstanbul 1985, s.93.

⁹²⁶ Bülent Bilgin, *e.g.e.*, s. 81-84.

yer alan Limonluk Köşkü, Raimondo d'Aronco tarafından cam ve demir malzemeye dayalı bir anlayışın getirdiği mimarî yapıdır (Fot. 256). Kesin inşa tarihi bilinmemekle birlikte inşa tarzından 1895'lerde yapıldığı anlaşılmaktadır⁹²⁷. Yapının metal iskelet üzeri tamamen camla kaplı olup L biçimli plan arz eder. Batılı anlayışın hâkim olduğu rokoko ve barok üslup özellikleri karşımıza çıkmaktadır. Kış Bahçesi adı verilen Limonluk Köşkü küçük bir sera ve kameriye görünümünü yansıtır. Köşkün formu ve kullanılan malzemesi Osmanlıda yeni bir anlayışın ürünüdür.

Küçük Pavyon olarak adlandırılan birim, iç harem duvarına bitişik, Limonluk Köşkü'nün yakınında ve köşkle aynı tarihlerde inşa olduğu bilinmektedir (Fot. 257). Tek katlı yapı kâgirdir. Yapı bulunduğu konum itibarıyla, diğer yapılarla ortak bir anlayışın ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Üslup özellikleri açısından Küçük Mabeyn Köşkü'nü andırmaktadır. Kullanım amacı kesin olarak bilinmemekle beraber, dinlenme veya bekleme bölümü olarak yararlanılmış olabilir⁹²⁸.

7- Silahhane

Yıldız sarayı içerisinde yer alan ve silah müzesi olarak kullanılan Silahhane yapısı, II. Abdülhamid dönemine aittir (Fot. 258). II. Abdülhamid'in tahtan uzaklaştırılması sonucu Mahmut Şevket Paşa, tüm silahları bu binaya nakleder. Yapı, tek katlı olup uzunlamasına bir görünüm arz eder. Arazi eğiminden dolayı güney kısmı iki katlı bir hal alır. Burası, ilk katında erkek hizmetkarların, ikinci katında da kadın hizmetkarların yemek yediği bölümlerdir.

Neo-Klasik cephe düzenlemesinden dolayı üslup açısından saraydaki diğer yapılardan farklıdır. Saray yapılarından ayrılan bir diğer özelliği de müze olarak inşa edilmiş olmasıdır⁹²⁹.

8- Tiyatro

Projesi d'Aronco tarafından çizildiği bilinen yapı, Mimar Yanko tarafından 1894-1900 yılları arasında inşa edilmiştir⁹³⁰. İki katlı olan yapının dış cephesi

⁹²⁷ Afife Batur, *a.g.m.*, s.92.

⁹²⁸ Neşe Yıldırım, *a.g.e.*, s.91.

⁹²⁹ Neşe Yıldırım, *a.g.e.*, s.105.

saraydaki diğer eserlere oranla oldukça sadedir (Fot. 259). İç kısmının ilk inşa edildiği döneme ait bilgiler yetersizdir. Dönemine ait tiyatro ile ilgili anılara bakıldığında, 700-800 kişilik salonu, Sultan locası bulunan, 16m.x10m. boyutlarında bir iç hacme sahiptir⁹³¹. Elektrikle aydınlatılan salonun tam ortasında avize yer almakta ve sahne dekoru da manzara resimleriyle sağlanmıştır⁹³².

Haftanın belirli günlerinde gösteriler verilen tiyatro *Muzıka-i Hümayun*'dan bir paşanın denetimi altındadır. Tiyatroda, Ahmet Mithat, Güllü Agop ve İtalyan Stravolo görev almıştır. Tiyatroda görev alan sanatçıların ödemeleri saray tarafından yapılırdı.

9- Porselen-Çini Fabrikası

1893-1897 yılları arasında sarayın porselen ve çini malzeme ihtiyaçlarını karşılamak için inşa edilmiştir⁹³³. Dış Bahçede yer alan fabrikaya, Sultan, İznik'ten çini ustaları getirtmiştir. Ancak tam bu yıllarda, Avrupa'da sanayi devrimi, o güne kadar geçerli olan tasarım tarzlarını ve üretim biçimini tamamen değiştirmişti. Sonuç olarak ta, Yıldız Sarayı'nın bahçesinde "Yıldız Çini Fabrika-i Hümayunu" kurulduğunda, Fransızların ünlü porselen üreticileri Sevres ve Limoges fabrikalarının benzer tarzında teknikle çalışması ve çini soba, vazo, porselen tabak, kase gibi çeşitli türde kap üretimi amaçlanmıştır⁹³⁴.

1894 İstanbul depreminde büyük ölçüde zarar gören yapı yeni eklemeler ve Sultanın desteğiyle tekrar üretime geçmiştir⁹³⁵. Mimar Raimondo d'Aronco tarafından inşa edilen yapının inşa şekli ve emriyle ilgili bir çok rivayetler yer almaktadır. Bunlardan biri de, Sultanın Sevres işi bir bardağın hoşuna gitmesi ve Fransız Büyükelçisi Paul Cambon'un önerisi ve böyle bir fabrikayı kurma talebidir⁹³⁶.

⁹³⁰ Afife Batur, *a.g.m.*,s.93.

⁹³¹ Neşe Yıldırım, *a.g.e.*,s.95.

⁹³² Günsel Renda, "Milli Saraylarımızın Resim Sanatı Açısından Önemi",*Milli Saraylar Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 1985, s.174.

⁹³³ Afife Batur, *a.g.m.*,92. Ayrıca bkz. Ali Ergenekon, *a.g.e.*, s.213.

⁹³⁴ Selçuk Metin, http://www.milliyet.com.tr/ekler/gazete_pazar/991212/haber/zoom.html. Ayrıca bkz. Hâlit Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi*, İstanbul 1981, s.107.

⁹³⁵ Mustafa Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, İstanbul 1971, s. 212.

⁹³⁶ Mustafa Cezar, *a.g.e.*, s.212.

Abdülhamid'in tahtan indirilişine değin üretimine devam eden fabrika malîyet yüksekliği ve olumsuz muhalefet neticesinde üretimi durmuştur. Fabrikanın yok olmasını önlemek amacıyla Osman Hamdi Bey zamanında Müze-i Hümayun Müdürlüğüne bağlanarak Hâlil Edhem Bey döneminde de (1911) yeniden onarılarak üretime başlamıştır⁹³⁷. 1918'de savaş nedeniyle duran üretim 1957'de Sümerbank'a devredilerek 1962'de üretime geçebilmiştir. Günümüzde ise Milli Saraylar Daire Başkanlığı'na bağlı "müze-fabrika" olarak hizmet vermektedir (Fot. 260).

Yapı, tek katlı olup anıtsal bir girişi kapısı, yüksek kulesi ile ilgi çekici bir görünümü sahiptir. Gerek mimarîsi ve gerekse kuruluş amacı olarak saray yapıları arasında farklı bir yere sahiptir.

⁹³⁷ Mustafa Cezar, *a.g.e.*,s.212. Ayrıca bkz. Sadi Bayram, "Yıldız Çini Fabrikasına Ait Birkaç Vesika", *Suut Kemal Yetkin'e Armağan*, Ankara 1984, s.101-105'de Fabrikanın ilk açıldığında imalat müdürü olan Pierre Tharet, ikinci açılışında tekrar görev almak için başvurmuştur.

SONUÇ

XVII. yüzyılın sonlarından itibaren bir gerileme ve çöküş dönemine giren Osmanlı İmparatorluğu, gelişen ve değişen dünya düzenine karşı ayakta durabilmenin ön şartı olarak yenileşmeyi görür. Yenileşmenin kaynağı ise Batı'dadır. Batı ile uyumun sağlanabilmesi için *Batılışma Hareketleri*'ne ihtiyaç vardır. Bu amaçla, hukukî, askerî, eğitim, kültür ve toplumsal alanda birçok yenileşme hareketi içerisine girilmiştir. Yenileşmenin özünde yatan fikir, devletin hızlı çöküşündeki makus talihini yenmek ve eski günlere geri dönmektir. Ancak bu hareketlerin sonucu, köklü değişimlerden ziyade devletin çöküşünü ertelemekten öteye gitmemiştir. Batılılaşma çabaları, batılının daha çok işine yaramıştır.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru bu anlayış daha çok, batıdan daha fazla yararlanarak batıya karşı koymak olacaktır. Özellikle askerî alanda yurtdışından getirtilen uzmanlar, eğitim-kültür alanında da etkin rol oynamışlardır. Bu uzmanlar ait oldukları kültürel birikimi, yetiştirdikleri elemanlara aksettirmişlerdir. Böylece devlet içerisinde etkili bir konuma gelen yetişmiş sınıf, ülkenin siyasal ve kültürel alanını şekillendiren ve misyon yüklenen kesimi olarak ortaya çıkacaklardır.

Osmanlı Devleti'nin, *cihan devleti* olma yolunda harcadığı önemli çabalarından biri de ülkenin imarına önem vermesidir. Ülkenin imarı için öncelikli olarak imara yön veren teşkilat yapısını oluşturmaktı. Klasik dönemde imara damgasını vuran teşkilat Hassa Mimarlar Ocağı olmuştur. İmarın ortaya konulmasındaki kaynak ise toprak sistemi ve bu sistemin yürütücüleri olan üst düzey kesimin icraatlarıdır. Bu da imar faaliyetlerini ortaya koyan üç önemli kesimi ön plana çıkarmıştır. Bu kesim, devletin en üst noktasındaki *Sultan*, sistemin işlerliliğinde etkin olan yönetici *Şahıslar* ve ortaya konulan imar faaliyetlerin devamlılık ve yaşatma ilkesini benimsemiş *Vakıflar*'dır.

Osmanlı Klasik Dönemi'nin sonlanmasıyla birlikte devlet yeniden yapılanma noktasına girer. Devlet, kurumlarını işletebilmek için geleneksel yönetim anlayışını bırakarak bir teşkilat yapısı oluşturmaya başlar. İmar faaliyetlerinde de yüzyıllardır saray merkezli işlev gören Hassa Mimarlar Ocağı ortadan kalkar. Artık imarda batılı standartlara haiz, kendi kararlarını verebilen teşkilatlar ortaya çıkar. Her kurum

kendine ait imar faaliyetleriyle ilgili birimleri ortaya koyar. Ayrıca devletin ülke genelinde yapması gereken yol, su, demiryolu gibi ana işler *Nafia Nezareti* adıyla bakanlık seviyesinde bir teşkilat yapısına sahip olur.

II. Abdülhamid dönemi imara yön veren kurumlar aynı zamanda XIX. yüzyıl imar teşkilatlarının da devamı niteliğindedir. Bu kurumlar, Nafia Nezareti, Ebniye İdareleri, Belediye'dir. Kurumlar daha çok başkent merkezlidir. Taşrada ise bu kurumlara ait birimler yer alır. Ayrıca imarı tek bir elden yürütmek için oluşturulmuş imar meclisleri de uzun ömürlü olmamıştır. Bu dönemde çıkarılan nizamnameler sayesinde imara yön veren kurumlar daha işler hale getirilmiştir. Başkentte çıkarılan nizamnameler aynı şekilde taşrada da uygulanmaya çalışılmıştır. Bu nizamnameler imarın uygulama alanında etkin rol oynamış ve Osmanlı devletinin yıkılması sonrasında da bir takım değişikliklerle yürürlükte kalmıştır. Günümüzde bayındırlık, iskan ile ilgili bakanlıklar, belediyeler ve devlete ait diğer kurumların imar faaliyetlerindeki birimlerin oluşumunda önceki kurumların teşkilat yapısının etkisi söz konusudur.

II. Abdülhamid dönemi imar faaliyetlerini, İstanbul ve Anadolu'daki etkinlikler şeklinde ele almak gerekir. İstanbul'da oluşan imar etkinliklerinin en önemli yansıması yapısal alanda yani mimari alanda olmuştur. Bu mimari oluşumda, Osmanlı tebaasından gayrimüslim ve batı kökenli yabancı mimarlar yer almıştır. Bu kişilerce ortaya konulan eserler ise dönemin mimari tarzını ortaya koymuştur.

Osmanlı dünyasındaki farklı kültürlerden kaynaklanan çeşitlilik, batılılaşmanın da etkisiyle birlikte, her alanda olduğu gibi mimarlık alanında da kendini göstermiştir. Yabancı ve azınlık mensubu mimarların ortaya koydukları eserlerin, mimarîdeki değişim ve gelişimin öncüsü olmuştur.

II. Abdülhamid dönemi Osmanlı mimarîsinde yabancı mimar yoğunluğu, Balyan Ailesinin mimarîdeki etkinliğini de önemli ölçüde ortadan kaldırmıştır. İtalyan Raimondo d'Aronco, Fransız Alexandre Vallaury, Alman Jachmund bu dönemin en önemli yabancı mimarlarından. Mimarlar yalnızca mimarî faaliyetlerde bulunmamış, eğitimle de uğraşmışlardır. Osmanlı mimarîsine getirdikleri en önemli anlayış, doğu-batı senteziyle Osmanlılık kavramını bir potada

eriterek eklektik anlayışın farklı açılımlarını ortaya koymalarıdır.

İstanbul'da oluşturulan mimarî örneklere baktığımızda, dönemin belirgin yapısına uygun olarak yapı çeşitliliğinin oldukça fazla olduğu görülür. Bu yapılarda ortak olan mimarî özelliklerin yanı sıra, işlevsellik ve mimarî üslup denemeleri de gözden kaçmaz.

Taşrada ortaya koyulan mimarî, kentleşme anlayışındaki değişimi de beraberinde getirir. Anadolu kentlerinde, anıtsal ve farklı yapı çeşitleri, İstanbul'daki mimarî örneklerin benzerleri olarak ortaya konulmaya çalışılır. İstanbul'da yer alan batılı ya da eklektik anlayıştaki mimarî eserler, Anadolu'da yöresel anlayışlarla birlikte küçük ölçekli bir yansıması olarak uygulama alanı bulacaktır. Bu yansımanın oluşumunda çoğunlukla yerel yöneticilerin etkisi göze çarpar.

Abdülhamid döneminde oluşturulan mimarî eserler üç ana grupta ele alınmaktadır: Askerî, Dinî ve Sivil mimarî örnekleridir. Bu örneklerin yoğunlaştığı, dönemin kültürel ve mimarî tarzlarının ortaya konulduğu yer şüphesiz başkent İstanbul'dur. Sivil mimarî örnekleri en yoğun olarak karşımıza çıkan mimarî gruptur. Bunda devletin içerisinde bulunduğu *ekonomik durum, yaşam tarzı, yönetim anlayışındaki ve düşünce sistemindeki* değişim etken olmuştur. Sivil mimarîde dönemin tüm üslup özellikleri, bazen batılı, bazen doğulu ama genelde eklektik bir anlayışta karşımıza çıkar. Bu da *devlet ideolojisinin ne batıdan ne doğudan vazgeçmeme politikasına dayanmaktadır*. Batılı tarzlar, Neo-Klasik, Neo-Rönesans, Neo-Barok, Art Nouvea (Jugendstil) gibi üsluplardır. Bu tarzlar daha çok kamu yapılarında ya da yabancıların etkisinin yoğun olduğu bölgelerdeki sivil mimarîde karşımıza çıkar.

Anadolu kentlerinde, mimari oluşumun dışında gelişmenin önemli ölçütü olarak sayılan şehirleşme ve buna bağlı imar faaliyetleri alanında önemli atılımlar yapılır. Anadolu'nun kalkınması noktasında imara yönelik raporlar hazırlanarak bunlar uygulamaya konulur. Kentler arasındaki gelişim çizgisinin en önemli ölçeği ulaşım ağının yaygınlaşması olarak görülmüştür. Bu amaçla karayolu ve demiryolu yapımına büyük önem verilmiştir. Projelerin özünde yatan, tüm ülkeyi saran bir

ulaşım ağı ortaya koymaktır. İmar faaliyetlerini bu noktadan ele alındığında büyük ölçüde gerçekteğiği düşünölebilecek tek ulaşım ağı demiryolları olmuştur.

Anadolu'da oluşturulan İmar faaliyetleri tamamen devletin üst derecedeki politikası olma özelliğini taşımaktadır. Buralarda oluşturulan tüm mimarî faaliyetler bir kültürün özelliklerini yansıtmaktan çok *siyasetin ve ihtiyacın* bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bu konuda, üzerinde en çok emek harcanıp yaygınlaştırılan yapı tipleri *Eğitim Yapıları*'dır. Eğitim alanında bu dönemde görölen ciddi anlamdaki gelişim, eğitim kurumlarının mimarîsine aynı ölçüde yansımamıştır. Bu konudaki yapılaşmada öncelikli olarak Fransa standartlarına yakın okullar yapılması istenmiş, ancak bu mümkün olmamıştır. Mümkün olan tek Şey belirli bir mekânın oluşturulup toplumun eğitim-költür seviyesinin geliştirilmesidir.

Abdölhamid dönemindeki imar faaliyetleri sonucunda ortaya çıkan örneklere baktığımızda, daha önceki dönemlerdeki imar oluşum kaynaklarıyla aynı olduğu söylenebilir. Bu dönemde farklılık, imar faaliyetlerine katılan grupların farklılaştığı ve etkinlik alanlarının değiştiğidir. Sultan, şahıslar, halk ve bu üç grubun yer aldığı inşa ve İmar faaliyetleri göze çarpmaktadır.

Bu dört grubun dışında yer alan tamamıyla yabancıların oluşturduğu mimarî faaliyetler de vardır. Bu faaliyetler, devlet izniyle Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren yabancı ya da azınlıkların oluşturduklarındır. Oluşturulan bu eserler, dönemin üslup arayışları, farklı költür aktarımını ve yabancı devletlerin Osmanlı üzerindeki gücünü temsil eder niteliktedir.

Abdölhamid döneminde inşa edilen yapıların sayı ve niteliklerini belirlemek oldukça zordur. Bunda en büyük etken yapıların günümüze kadar ulaşmamış olmasıdır. Belgelerde adı geçen yapıların bu dönemde, ilk inşa haliyle mi? yoksa onarım sonucu mu? mevcut olduğu bilinmiyor. Yapıların bir çoğunun var olduğu, ancak bu dönemde isim değişikliğine uğradığı ve bu yapıların yeniden açılışlarının yapılmış olabileceği gibi bir dizi sorunlar net sayının ortaya konulmasını engellemektedir. Devletin çöküş ve ekonomik açıdan iflas ettiği bir dönemde, ortaya konulan İmar faaliyetleri gerek ilk inşa, gerek onarım da olsa sayının onbinlerin üzerinde olduğunu telâfuz etmek mümkündür.

II. Abdülhamid döneminden günümüze kadar gelen imar faaliyetleri örneklerinin bir çoğu, ilk inşa edildikleri zamandaki durumuna uygun bir şekilde işlevini sürdürmektedir. Günümüzde kaybolan yapıların bir çoğu anıtsal nitelikte olmaması, plansız şehirleşme ve çarpık kentleşmenin kurbanıdır.

Abdülhamid dönemi oluşturulan tüm inşa ve îmar faaliyetleri, dönemin siyasal ve kültürel yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu dönemde oluşan kültür ortamı, önceki dönemleri reddedir gibi görünse de temelde gelenekçidir. Bu dönemde yetişen muhalif anlayış ise bu döneme bir tepki sonucu olarak *Ulusçuluk*, *Türkçülük* anlayışını ortaya koyarlar. Bu anlayışların bir potada eritilmesi sonucunda, geçmişi reddetmeyen ama geleceğe her yönüyle açık olan yeni *Türkiye Cumhuriyeti*'ni meydana getirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA

I- ARŞİV VESİKALARI

A- Başbakanlık Osmanlı Arşivi

1- Yıldız Tasnifi

a) Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.)

Defter No:

73	74	75	76	89	92	95	335	404	408	409	410
412	413	414	419	422	746	1027	1030	1032	1037	1040	1043
1046											

Dosya/Vesika No:

78/62	31/19
-------	-------

b) Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı II (Y.A.RES.)

Dosya/Vesika No:

75/42

c) Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı I, II (Y.A.HUS),

Dosya/Vesika No:

162/140	182/93
---------	--------

d) Yıldız Mütenevvî Maruzat Evrakı (Y.MTV) (H. 1293-1319/M. 1876-1909)

Dosya/Vesika No:

127/88	128/7	131/39	175/317
--------	-------	--------	---------

e) Yıldız Perâkende Evrakı Hazîne-i Hassa Nezaretî Maruzatı (Y.PRK.HH)

Dosya/Vesika No:

1/42	1/57	3/21	4/5	6/41	8/8	8/32	9/63
10/32	12/3	13/38	14/22	17/14	22/50	23/17	34/3

f) Yıldız Perakende Evrakı Umum Vilayetler Tahriratı I (Y.PRK.UM)

Dosya/Vesika No:

14/59	19/87
-------	-------

g) Yıldız Perâkende Evrakı Mabeyn Başkitâbeti I (Y.PRK.BŞK),

Dosya/Vesika No:

6/83	18/90	19/25
------	-------	-------

2- İradeler

a) İrade Evkâf I (1310-1334) (İ. Evkaf)

Vesika No:

1310.Ş.12	1310.Ş.15	1311.M.11	1311.S.17	1311.Ca.9	1311.B.14	1312.C.19
1312.B.23	1314.Ca.17	1314.Ş.19	1315.Ş.5	1316.S.5	1316.Z.2	1317.M.15
1317.N.10	1318.M.1	1319.N.1	1319.N.8	1320.M.19	1320.Ra.14	1321.Ca.12
1321.L.11	1321.Ra.12	1321.Ş.8	1321.C.3	1321.Ca.2	1321.Ca.14	1321.Ca.8
1321.R.6	1322.Ca.12	1322.Ş.13	1322.Ca.5	1322.Ş.14	1324.M.13	1324.Z.1
1324.Za.6	1324.Ş.1	1324.Ra.7	1324.Ca.1	1324.B.9	1324.Ş.23	1325.L.1
1325.S.20	1326.M.22	1326.S.3	1326.B.19			

b) İrade Maarif I (1310-1334) (İ.MF)

Dosya/Vesika No:

1312.R/3	1313.R/8	1316.C/4	1320.S/1	1320.S/2	1320.R/1	1320.L/2	1320.Za/1
1322.C/6	1323.Ra/2	1323.Za/2	1325.M/4	1325.Z/6	1326.Ca/1		

c) Dahiliye İradeleri Kataloğu I (1310-1315)

Dosya/Vesika No:

1312.C/5	1313.Z/28	1313.Z/31
----------	-----------	-----------

II- SÜRELİ YAYINLAR

A- Salnameler

- 1- *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*
- 2- *Salnamei-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye*
- 3- *Vilayet Salnameleri*
- 4- *Hilali Ahmer Cemiyeti Salnamesi*
- 5- *İlmiye Salnamesi*

B- Düstûr

Birinci Tertip, c. 4, İstanbul 1299 (1802).

Birinci Tertip, c. 5, Ankara 1937.

Birinci Tertip, c. 6, Ankara 1939.

Birinci Tertip, c. 7, Ankara 1941.

C- Gazeteler

İkdam

Malumat

Tercüman-Hakikat

Sabah

III- HATIRALAR, ARAŞTIRMA VE İNCELEMELER

A- Hatıralar

AHMED SAİB-, *Abdülhamid'in Evail-i Saltanatı*, Mısır 1326.

ALİ HAYDAR MİTHAT-, *Hatıralarım 1872-1946*, İstanbul 1946.

ALİ SAİD-, *Saray Hatıraları, Sultan Abdülhamid'in Hayatı*, (Haz: Ahmet Nezhik Galitekin), İstanbul 1994.

AŞIKPAŞAZADE-, *Aşıkpaşazade Tarihi*, (Hazırlayan: Atsız) Ankara 1970.

BOZDAĞ, İsmet-, *Sultan Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, İstanbul 1992.

- CULLAGH, Mc Francis-, *Abdülhamid'in Düşüşü*, (Çev. Nihal Öno), İstanbul 1990.
- ÇETİN, A. A. ve R. YILDIZ-, *Sultan II. Abdülhamid Han, Devlet ve Memleket Görüşlerim*, İstanbul 1976.
- EBU'S SÜREYYA SAMİ-, *Abdülhamid'in Kaygıları*, Kader Matbaası, İstanbul 1330.
- ERGENEKON, Ali-, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid*, İstanbul 1990.
- FESCH, Paul-, *Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul*, (Çev: Erol Üyepazarcı), İstanbul 1999.
- GRECE, de Michel-, *II. Abdülhamit Yıldız Sürgünü*, (Çev. Derman Bayladı), Milliyet Yayınları, İstanbul 1995.
- HASLİP, Joan-, *Bilinmeyen Tarafları İle Abdülhamit*. (Çev:Nusret Kuruoğlu), İstanbul 1964.
- KUSHNER, David-, *The Rise of Turkish Nationalizm 1876-1908*.
- NEAVE, L. Dorina-, *Eski İstanbul'da Hayat*, (Çev. Osman Öndeş), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1978.
- NEŞRİ-, *Neşri Tarihi*, (Çev: F. Reşit Unat-M. Altay Köymen), Ankara 1987.
- OSMANOĞLU, Ayşe-, *Babam Sultan Abdülhamid (Hatıralarım)*, İstanbul 1986.
- RAMBER, Lui-, *Gizli Notlar*, (Yay.Haz. Niyazi Ahmet Banoğlu), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.
- SABUNCUZADE, Luis Alberi-, *Sultan II. Abdülhamid'in Hal Tercümesi*, (Yay. Haz.Mahir Aydın), İstanbul 1997.
- SAİT PAŞA-, *Anılar*, (Yay.Haz.Şemsettin Kutlu), İstanbul 1977.
- SERDENGEÇTİ, O. Yüksel-, *Abdülhamit Anlatıyor*, Ankara.
- TAHSİN PAŞA-, *Abdülhamit Yıldız Hatıraları*, İstanbul 1931.
- TINAYRE, Marcelle-, *Tinayre'nin Günlüğü*, İstanbul 1998.
- UŞAKLIGİL, Hâlit Ziya-, *Saray ve Ötesi*, İstanbul 1981.

B- Araştırma ve İncelemeler

ACUN, Hakkı-, “Yozgat ve Yöresi Türk Devri Yapıları”, *Vakıflar Dergisi XIII*, Ankara 1981, s.635-715.

_____, *Anadolu Saat Kuleleri*, Atatürk Kültür Merkezi Yayını, Ankara 1994.

AÇIKSES, Erdal-, “Salnamelere Göre Ma’muratü’l-Aziz (Harput) Vilayetinde Eğitim ve Öğretim”, *X. Türk Tarih Kongresi Bildiriler, V*, Ankara 1994, s.2221-2232.

AFYONCU, Erhan-,“XVI. Yüzyılda Hassa Mimarları”, *Prof.Dr. İsmail Aka Armağanı*, İzmir 1999, s. 207-216.

AFYONCU, Fatma-, *XVII. Yüzyılda Hassa Mimarları Ocağı*, Ankara 2001.

AĞIN, Ahmet-, *Camilerimiz, Müzelerimiz ve Saraylarımız*, İstanbul 1965.

AKANSEL, İsmail Hakkı-, *Erzincan’da Tarihi Kışla ve Askerî Yapılar*, Erzincan 1999.

AKAR, Şevket Kamil-, *1876-1908 Yılları Bütçelerine Göre II. Abdülhamid Dönemi Maliyesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1998.

AKBAYAR, Nuri-, “Tanzimattan Sonra Osmanlı Devleti Nüfusu”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi,5*, İstanbul 1985, s.1238-1248.

_____, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001.

AKKUŞ, Mehmet-, “Araplara Türkçe Öğretimi (Osmanlı Dönemi)”, *Diyanet İlmî Dergi*, 35, Sayı 1, Ankara 1999, s.83-96.

AKPOLAT, Mustafa-, *Fransız Kökenli Levanten Mimar Alexandre Vallauray*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1991.

_____, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Mimarlığı”, *Türkler*, c. 15, Ankara 2002, s.350-359.

- AKTÜRE, Sevgi-, “Osmanlı Devleti’nde Taşra Kentlerindeki Değişimler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*,4, Ankara 1985, s.891-904.
- AKÜN, Ömer Faruk-, “II. Abdülhamid’in Kültür Faaliyetleri Üzerine Bazı Dikkatler”, *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri 2 Mayıs 1992*, İstanbul 1992, s.75-83.
- AKYILDIZ, Ali-, *Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul 1993.
- _____, “Osmanlı Merkez ve Taşra Teşkilâtlarının Yeniden Yapılanma Süreci (1836-1856)”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı 3, İstanbul 2000, s. 57-92.
- AKYÜZ, Yahya-, *Türk Eğitim Tarihi (Başlangıçtan 1988’e)*, Ankara 1989.
- ALBAYRAK, Hüseyin-, *Tarih İçinde Trabzon Lisesi*, Trabzon 1987.
- ALSAC, Alsaç-, *Türk Kent Düzenlemesi ve Konut Mimarlığı*, İstanbul 1993.
- ALTINAY Ahmed Refik-, *Onuncu Asrı Hicride İstanbul Hayatı*, (Hazırlayan: Abdullah Uysal), Ankara 1987.
- _____, *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı*, İstanbul 1988.
- ALTINTAŞ, Ayten-, “Gülhane Askerî Tababet Tatbikat Mektebi ve Seririyat’ında İlaç Hazırlama Çalışmaları”. *I. Tıp Tarihi Kongresi*, Ankara 1992, s.157-162.
- _____, “İstanbul Gülhane Askerî Tababet Tatbikat Mektebi Binasının Bugünkü Durumu”, *I. Tıp Tarihi Kongresi*, Ankara 1992, s.179-181.
- _____, “Gülhane”, *Tarih ve Medeniyet*,43, İstanbul 1997, s.6-9.
- AREL, Ayda-, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarîsinde Batılılaşma Süreci*, İstanbul 1975.
- ARIBAŞ, Sebahattin-, “Bir Yükseköğretim Kurumu Olarak Darülfünun’un Modernleşme Üzerine Etkileri”, *Milli Eğitim*, Sayı 128, Ankara 1995, s.20-24.
- ARIKANLI, Oğuz-, *Tarihimizde İlk’ler*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1973.

- ARIPINAR, Seval-, “Türkiye’de Darülaceze’nin Kuruluşu”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 20, İstanbul 1969, s.44-51.
- _____, “XIX. Yüzyılda Ülkenin Tarım Sorunlarına Eğilme Hareketleri ve Halkalı Ziraat Okulu’nun Açılışı”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 36, İstanbul 1970, s.53-60.
- ARSEVEN, Celal Esad-, *Sanat Ansiklopedisi*, c.1-5, İstanbul 1993-1994.
- ASLANAPA, Oktay-, *Osmanlı Devri Mimarîsi*, İstanbul 1986.
- ATALAR, Münir-, “Türkler’in Kâbe’ye Yaptıkları Hizmetler”, *A.Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sayı 30, Ankara 1988, s.287-292.
- BARDAKÇI, Murat-, *Son Osmanlılar*, İstanbul 1991.
- BARKAN, Ö. Lütfi-, *Süleymaniye Camii ve İmareti İnşaatı (1550-1557)*, c. I, Ankara 1972.
- BAŞAR, Hüseyin-, *Tarihsel Süreç İçerisinde Bina Yapım Yönetim Örgütlenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 1997.
- BATUR, Afife-, “Yıldız-Serencebey’deki Şeyh Zafir Türbe, Kitaplık ve Çeşmesi”, *Anadolu Sanatı Araştırmaları 1*, İstanbul 1968, s.103-137.
- _____, “Yıldız Sarayı’na İlişkin Bazı Belgeler ve Türkiye’de Belgeleme Çalışmalarının Sorunları”, *T.B.M.M. Milli Saraylar Sempozyumu, 15-17 Kasım 1984, Yıldız Sarayı/Şale, Bildiriler*, İstanbul 1985, s.90-96.
- _____, “Batılılaşma Döneminde Osmanlı Mimarlığı”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,4*, İstanbul 1985, s.1038-1067.
- _____, “Yıldız Sarayı”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,4*, İstanbul 1985, s.1048-1054.
- _____, “İstanbul Art Nouveau’su”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi,4*, İstanbul 1985, s.1086-1088.
- _____, “A. Jasmund”, *TDVİA*, c. 4, İstanbul 1991, s. 317-318.
- _____, “19.Yüzyıl İstanbul Mimarlığında Bir Stilistik Karşılaştırma Denemesi: A. Vallaurry / R. D’Aronco”, *Osman Hamdi Bey Ve Dönemi*

- 17-18 Aralık 1992, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993, s.146-158.
- BATUR, Selçuk-, “Balyan Ailesi.”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*,4, İstanbul 1985, s.1089-1090.
- BAYKAL, Kazım-, *Bursa ve Anıtları*, Bursa 1950.
- BAYKARA, Tuncer-, *Osmanlı Taşra Teşkilatında XVIII. Yüzyılda Görev ve Görevlileri*, Ankara 1990.
- BAYRAKTAR, Nedret-, “Sultan II. Abdülhamid’e Gelen 25. Culus Hediyeleri Defteri”, *Tarih ve Toplum*, Sayı 21, Ankara 1985, s.12-19.
- BAYRAM, Sadi-, “Yıldız Çini Fabrikasına Ait Birkaç Vesika”, *Suut Kemal Yetkin’e Armağan*, Ankara 1984, s.101-105.
- BAYUR, Hikmet Y-, *Türk İnkılabı Tarihi I*, İstanbul 1940.
- BENGİSERP, Saim Polat-, “İstanbul’da İlk Belediye Hastahanesi Beyoğlu Zükur Hastahanesinin Dünü ve Bugünü”, *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi, Bildiriler, İstanbul, 17-19 Şubat 1988*, Ankara 1992, s.277-286.
- BERKES, Niyazi-, *100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi, I*, İstanbul 1969.
- _____, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978.
- BİLGİN, Bülent-, *Türk Saray Mimarisinin Gelişmesi Çerçevesinde Yıldız Sarayı*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi, İstanbul 1993.
- _____, *Geçmişte Yıldız Sarayı*, İstanbul 1998.
- BİNARK, İsmet-, “Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki Belgeler Işığında İstanbul’daki Şehircilik Faaliyetleri”, *Yeni Türkiye (Habitat II Özel Sayısı)*, Sayı 8, Ankara 1996, s.306-320.
- BOSTAN, İdris-, *Osmanlı Bahriye Teşkilatı, XVII. Yüzyılda Tersane-i Amire*, Ankara 1992.
- BOZDAĞ, İsmet-, *Harem Penceresinden Sultan Abdülhamid*, İstanbul 1992.
- BÖCÜZADE Süleyman Sami-, *Isparta Tarihi*, İstanbul 1983.

BULUT, Sabahattin-, *Erzurum Çarşı Pazar*, Erzurum 1997.

BÜTÜN (DRAMUR), Rengin-, “1906 Senesinde Sultan II. Abdülhamid’e Yapılan Konsültasyon Reçetelerinin ve Sultan’ı Tedavi Eden Hekimlerin Tanıtılması”, *IX. Türk Tarih Kongresi Ankara:21-25 Eylül 1981, Bildiriler*, c. II, Ankara 1988, s.1087-1097.

CAN, Selman-, *Osmanlı Mimarlık Teşkilatının XIX. Yüzyıldaki Değişim Süreci ve Eserleri İle Mimar Seyyid Abdülhalim Efendi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2002.

CEZAR, Mustafa-, “Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tâbi Afetler.”, *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, I*, İstanbul 1963, s.327-414.

_____, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 1971.

_____, “Mimarlık ve Resim Öğretimine Gidiş”, *VII. Türk Tarih Kongresi Bildiriler,II*, Ankara 1973, s.733-763.

_____, *Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık*, İstanbul 1977.

_____, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi*, İstanbul 1985.

_____, “Osmanlı Klasik Dönem İmar Sistemi”, *IX. Türk Tarih Kongresi Bildiriler*, c. III, Ankara 1989, s. 1391-1414.

_____, *XIX. Yüzyıl Beyoğlusu*, İstanbul 1991.

_____, “Ondokuzuncu Yüzyılda Beyoğlu Neden ve Nasıl Gelişti”, *XI. Türk Tarih Kongresi Ankara:5-9 Eylül 1990, Bildiriler VI. Cilt*, Ankara 1994, s.2673-2690.

ÇADIRCI, Musa-, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Ülke Yönetimi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 2, İstanbul 1985, s.210-230.

_____, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri ’nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Ankara 1991.

- ÇAĞDAŞ, Haluk-, “Sivas İdâdisi”, *Tarih ve Toplum*, Sayı 90, İstanbul 1991, s.30-33.
- ÇAĞMAN, Filiz-, “Mimar Sinan Döneminde Saray’ın Ehli Hiref Teşkilatı” *Mimar Sinan Döneminde Türk Mimarlığı ve Sanatı*, İstanbul 1988, s. 73-77.
- ÇAKMAK, Sevim-, *Sultan II. Abdülhamid’in 25. Cülüs Yıldönümü Kutlamaları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2000.
- ÇAM, Nusret-, *Erzurum Tabyaları*, Ankara 1993.
- _____, *İslamda Sanat, Sanatta İslam*, Ankara 1997.
- _____, “Osmanlı Mimarîsinde ve Sanatında Sultanların Estetik Rollerini”, *Osmanlı*, c.10, Ankara 1999, s. 65-73.
- ÇETİN, Atilla- , “Medreselerin Islahına Dair Safvet Paşa’nın Düşünceleri ve Bir Arizası”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 95, İstanbul 1994, s.16-18.
- _____, “İstanbul’un İmarı Hakkında Safvet Paşa’nın Bir Arizası”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Sayı 91, İstanbul 1994, s.23-25.
- _____, “Bursa’da Bir Eğitim-Öğretim Kurumu: Bursa İdâdisi (1883) ve Sosyo-Kültürel Önemi”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, c. 3/II, Ankara 2002, s.785-799.
- ÇİNİ, Rifat-, *Türk Çiniciliğinde Kütahya*, İstanbul 1991.
- ÇOKER, Fahri-, “Hâliç Köprüleri”, *Tarih ve Toplum*, Sayı 8, Ankara 1984, s.30-33.
- ÇULPAN, Cevdet-, *Türk Taş Köprüleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1975.
- DEMİRALP, Yekta-, *Akşehir ve Köylerindeki Türk Anıtları*, Ankara 1996.
- DEMİRÖZ, Aydın-, *1893-1969 Fotoğraflarla Çankırı*. Çankırı 2001.
- DENEL, Serim-, *Batılılaşma Sürecinde İstanbul’da Tasarım ve Dış Mekânlarda Değişim ve Nedenleri*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara 1982.
- DENİZLİ, Hikmet-, *Sivas Tarihi ve Anıtları*, Sivas.

- DEVELLİOĞLU, Ferit-, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 2000.
- DİNÇER, Celal-, “Osmanlı Vezirlerinden Hasan Fehmi Paşa’nın Anadolu’nun Bayındırlık İşlerine Dair Hazırladığı Layiha”, *Belgeler V-VIII/9-12, 1968-1971*, Ankara 1971, s.153-233.
- DİŞBUDAK, Dilek-, *İstanbul’da 19. Yüzyılın İkinci Yarısından 1923’e Eğitim Binaları*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul 1986.
- DOSTOĞLU, Neslihan Türkün-, *Osmanlı Döneminde Bursa 19. Yüzyıl Ortalarından 20. Yüzyıla Bursa Fotoğrafları, I.* Akmed Yayınları, Antalya 2001.
- DÖNMEZ, Cengiz-, *1294 (M.1877) Senesi Devlet Sâlnâmesine Göre Osmanlı Devlet Teşkilâtı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara 1991.
- DÖRDÜNCÜ, Muharrem-, *1326 (M.1910) Senesi Devlet Sâlnâmesine Göre Osmanlı Devlet Teşkilâtı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara 1995.
- DÜNDAR, Abdulkadir-, *Arşivlerdeki Plan ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII. ve XIX. Yüzyıl)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2000.
- EMİROĞLU, Gülmisâl-, *II. Abdülhamid Dönemi Lâyhalarında Eğitim ve Öğretim*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Selçuk Üniversitesi, Konya 1996.
- ERASLAN, Cezmi-, “II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti Ve Eğitime Etkileri”, *II. Abdülhamid ve Dönemi Sempozyumu Bildirileri 2 Mayıs 1992*, İstanbul 1992, s.27-46.
- _____, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, İstanbul 1992.
- _____, *Doğruları ve Yanlışlarıyla Sultan II. Abdülhamid*, İstanbul 1996.

- _____, “II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti Üzerine Düşünceler.”, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II)*, İstanbul 2000, s.128-138.
- ERDENEN, Orhan-, “Osmanlı Devri Mimarları, Yardımcıları ve Teşkilatları”, *Mimarlık*, Sayı 27, Ocak 1996, s. 15-18.
- ERDOĞDU, Şeref-, *Ankara ’m*, Ankara 1965.
- ERGİN, Osman Nuri-, *Türk Maarif Tarihi, 1-2-3-4*, İstanbul 1977.
- ERGİN, Osman-, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, İstanbul 1995.
- EROĞLU, Bahtiyar-, “Hatay’da Osmanlı Dönemi Kültür Yapılarından Birkaç Örnek”, *Hatay Folklor Derneği*, Antakya 1999, s.1-7.
- ETİ, Usman-, *Diyarbakir*, Diyarbakir 1937.
- EYİCE, Semavi-, “Tarih İçinde İstanbul ve Şehrin Gelişmesi”, *Atatürk Konferansları VII 1975*, Ankara 1980, s.89-182.
- _____, “İstanbul”, *İslam Ansiklopedisi, 5/II*, İstanbul 1993, s.1214/44-1214/144.
- EYÜPGİLLER, Kemal Kutgün-, *Bir Kent Tarihi:Kastamonu*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1999.
- FEVZİ, Hasan-, “Hamidiye Etfal Hastahane-i Alisi”, *Tarih ve Medeniyet*, Sayı 37, İstanbul 1997, s.53-55.
- FEYZİOĞLU, Bedi Necmeddin-, *Nazari, Tatbiki, Mukayeseli Bütçe*, İstanbul 1981.
- GELİŞLİ, Yücel-, “Osmanlı Eğitim Kurumlarından İdâdîler”, *Türk Kültürü*, Sayı 444, Ankara 2000, s.196-208.
- GUADET, J-, *Elements et Theorie de L’Architecture II*, Paris 1904-1909.
- GÜLMEZ, Mesut-, “Tanzimat’tan Sonra İşçi Örgütlenmesi ve Çalışma Koşulları (1839-1919)”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul 1985, s.792-802.
- GÜLSOY, Ufuk-, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul 1994.

- _____, “II. Abdülhamid, Memleketi Şantiyeye Döndürmüştü”, *Tarih ve Medeniyet*, Sayı 27, İstanbul 1996, s.25-29.
- GÜNGÖR, Mazlum-, “Edirne’nin Tarihî Mektepleri”, *Toplumsal Tarih*, c.18, Sayı 105, İstanbul 2002, s.58-59.
- GÜNKUT, Bedri-, *Diyarbakır Tarihi*, Diyarbakır 1938.
- HALAÇOĞLU, Ahmet-, “Humbaracı”, *T.D.V.İ.A.*, c. 18, İstanbul 1998, s. 349-350
- HASOL, Doğan-, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul 1975.
- HAYDAROĞLU POLAT, İlknur-, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar*, Ankara 1993.
- İBNİ BİBİ-, *Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi*, (Çev. M. Nuri Gençosman) Ankara 1941.
- İLGÜREL, Sevim-, “Yıldız Köşkü”, *İslam Ansiklopedisi*,13, İstanbul 1993, s.423-428.
- İNALCIK, Halil-, “Eyalet”, *TDVİA*, c. 11, İstanbul 1995, s. 548-550.
- İREZ, Feryal-, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Saray Mobilyası*, Ankara 1989.
- _____, “Kaiser Wilhelm’in İstanbul’u Ziyareti ve Şale Kasr-ı Hümaynu”, *Tarih ve Toplum*, sayı 73, Ankara 1990, s.11-16.
- İREZ, Feryal-Vahide Gezgör-, “Yıldız Sarayı Kasr-ı Hümayunlarından Şale”, *9.Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi İkinci Cilt*, Ankara 1995, s.313-321.
- KAHYA, Esin-, “Sağlık Kuruluşlarımıza Bir Örnek: Safranbolu’da Frengi Hastahanesi”, *IX. Türk Tarih Kongresi Ankara:21-25 Eylül 1981, Bildiriler III. Cilt*, Ankara 1989, s.1291-1296.
- KANSU, N. Atuf-, *Türk Maarif Tarihi II*, İstanbul 1932.
- KARACA, Ali-, *Anadolu Islahatı ve Ahmet Şâkir Paşa (1838-1899)*, İstanbul 1993.
- KARAL, Enver Ziya-, *Osmanlı Tarihi, V-VIII*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.

- KARPAT, Kemal H-, “Pan-islamizm ve İkinci Abdülhamid: Yanlış Bir Görüşün Düzeltilmesi” *X. Türk Tarih Kongresi Ankara:22-26 Eylül 1986, Bildiriler IV. Cilt*, Ankara 1993, s.1331-1359.
- KAYACAN, M.A-, “Çatalca Vilayeti”, *Türkiye'nin Sıhhi ve İctimai Coğrafyası*, İstanbul 1925.
- KAYAOĞLU, İsmet-, “Turumtay Vakfiyesi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 12, Ankara 1978, s. 91-112.
- KINAL, Füzuran-, *Eski Anadolu Tarihi*, Ankara 1991.
- KOCABAŞ, Süleyman-, *Sultan II. Abdülhamid Şahsiyeti ve Politikası*, İstanbul 1995.
- KOÇAK, Cemil-, “Tanzimattan Sonra Özel ve Yabancı Okullar”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*,2, İstanbul 1985, s.485-494.
- KOÇER, H. Ali-, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, Milli Eğitim Yayınevi, İstanbul 1991.
- KOÇU, R. Ekrem-, *Osmanlı Padişahları*, İstanbul 1981.
- _____, *Darülaceze (1895-1974)*, Darülaceze'ye Yardım Derneği Yayını, İstanbul.
- KODAMAN, Bayram-, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Ankara 1987.
- _____, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Ankara 1991.
- _____, “II. Abdülhamid Hakkında Bazı Düşünceler”, *S.D.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı*, Sayı 4, Isparta 1999, s.23-41.
- KOMİSYON-, *Edirne İl Yıllığı* 1967.
- KOMİSYON-, *İstanbul İl Yıllığı* 1973.
- KOMİSYON-, *İzmir İl Yıllığı* 1973.
- KOMİSYON-, *Türkiye'de Vakıf Abideleri ve Eski Eserler,I-IV*, Ankara 1977-83.

- KOMİSYON-, *Manisa*, İzmir 1995.
- KOMİSYON-, *Geçmişten Günümüze Kültür Değerleriyle Samsun*, Samsun 1997, s.56-58.
- KOMİSYON-, *Bolu İl Yıllığı 1998*, Ankara 1998, s.253-257.
- KOMİSYON-, *Hicaz Demiryolu Fotoğraf Albümü*, Al Baraka Türk Yayınları, İstanbul 1999.
- KOMİSYON-, *Çankırı İl Yıllığı 1999*, Çankırı 1999.
- KOMİSYON-, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul 2000.
- KOMİSYON-, *700. Kuruluş Yıldönümünde İstanbul'daki Osmanlı Mimarî Eserleri*, İstanbul Valiliği, İstanbul 2000.
- KOMİSYON-, *Yaşayan Tarihi ve Kültürel Askerî Yapılar*, Milli Savunma Bakanlığı, Ankara 2001.
- KOMİSYON-, *Anılardaki Elazığ I*, Elgiad Kültür Yayınları, İstanbul 2002.
- KONYALI, İ. Hakkı-, "Alman Çeşmesi", *Tarih Hazinesi*, İstanbul 1951, c.1, Sayı 8, s.383-387.
- _____, *Abideleri ve Kitabeleri ile Üsküdar Tarihi I, II*, İstanbul 1976,1977.
- KONYAR, Basri-, *Diyarbakir Yıllığı,III*, Ulus Basımevi, 1936.
- KÖKLÜ, Nusret-, *Düinkü Manisa*, Ankara 1970.
- KÖKNAR, Nejat-, *Tarihte-Coğrafyada-Sanatta-Kültürde Edirne*, Edirne 1946.
- KÖPRÜLÜ, M. Fuad-, "Vakfa Ait Tarihi İstilahlar", *Vakıflar Dergisi, II*, Ankara 1942, s. 267-278.
- KÖROĞLU, Hüseyin-, *Konya Lisesi Tarihi*, Konya 1989.
- KUBAN, Doğan-, *Türk Barok Mimarîsi Hakkında Bir Deneme*, İstanbul 1954.
- _____, *Kent ve Mimarlık Üzerine İstanbul Yazıları*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 1998.

- _____, *Türk ve İslam Sanatı Üzerine Denemeler*, İstanbul 1995.
- KUNTER, Halim Baki-, “Türk Vakıfları ve Vakfiyeleri”, *Vakıflar Dergisi*, I, Ankara 1938, s. 103-129.
- KURAN, Ercüment-, *Avrupa’da Osmanlı İkame Elçiliklerinin Kuruluşu ve Elçilerin Siyasî Faaliyetleri, (1793-1821)*, Ankara 1968.
- _____, “Panislamizm’in Doğuşu ve Gelişmesi”, *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi İstanbul, 23-28 Eylül 1985, Tebliğler*, İstanbul 1986, s.395-400.
- KURTAY, Nevin-, *Yıldız Sarayı Üzerine Yapılan Çalışmaların Değerlendirilmesi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul 1994.
- KUYULU, İnci-, “İzmir’de Osmanlı Dönemi Yapıları”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, c. 3/II, Ankara 2002, s.1187-1204.
- KÜÇÜK, Cevdet-, “Osmanlılarda Millet Sistemi ve Tanzimat”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*,4, İstanbul 1985, s. 1007-1024.
- _____, “Abdülhamid II”, *TDVİA*, c. 1, İstanbul 1989, s.216-224.
- _____, “Bina Emini”, *TDVİA*, c. 6, İstanbul 1992. s.179.
- LAURENT-SAINT, Beatrice-, “Bir Tiyatro Amatörü:Ahmed Vefik Paşa ve 19. Yüzyılın Son Çeyreğinde Bursa’nın Yeniden Biçimlenmesi”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.79-98.
- LEWIS, Bernard-, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, (Çev: Metin Kıratlı),Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1993.
- MADRAN, Emre-, “Ondokuzuncu Yüzyıl Sonunda Osmanlı İmparatorluğu’nda Yapı Alanında Çalışanlar”, *X. Türk Tarih Kongresi Ankara:22-26 Eylül 1986*, Ankara 1994, s.2461-2469.

- _____, “Osmanlı Devleti'nde Onarım Etkinlikleri Vakıf Kurumu İlişkisi”, *Osmanlı*, Yeni Türkiye Yayınları, c. 9, İstanbul 1999, s. 236-244.
- MAHMUD CEVAT İBNÜ'Ş ŞEYH NAFİ-, *Maarif-i Umumiye Nezaret-i Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı- XIX. Asır Osmanlı Maarif Tarihi-*, (Haz: Taceddin Kayaoğlu), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001.
- MANTRAN, Robert-, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi,I-II*, (Çev: Server Tanilli), İstanbul 1995.
- MARDİN, Şerif-, *Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908*, İstanbul 1983.
- _____, “Tanzimat ve Aydınlar”, *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi,1*, İstanbul 1985, s.52.
- MARTAL, Abdullah-, “16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Su-Yolculuk”, *Belleten, LII/205*, Ankara 1988, s. 1585-1653.
- _____, *Değişim Sürecinde İzmir'de Sanayileşme 19. Yüzyıl*, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir 1999.
- MATASYON, Agop-, *Nâfia Nezaretinin Suret-i Teşkil ve Vezâifine Dair Nizamname*, (Osmanlıca-Fransızca), İstanbul 1870.
- MERİÇ, Hüseyin-, *Amasya*, Samsun 1997.
- MORAWITZ, Charles, *Türkiye Maliyesi*, (Derleyen: Maliye Tetkik Kurulu), Ankara 1978.
- MUTAF, Abdülmecit-, *Tarihi Eserleriyle Balıkesir*, Balıkesir 1996.
- MUTLU, Şamil-, “II. Meşrutiyet Devrinde İstatistik Bilgileriyle Eğitim”, *Belgeler, XVII*, Sayı 21, Ankara 1997, s.127-143.
- MUTLUÇAĞ, Hayri-, “Boğaziçi Köprüsünün Yapılması Yolunda İlk Çabalar”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 4, İstanbul 1968, s.32-37.
- _____, “Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 4, İstanbul 1985.

- _____, “Yakın Tarihimize İlk Kalkınma Planı (Sosyal-İktisadi ve Teknik)”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 49-53, İstanbul 2001, s. 17-25, 71-77, 32-38, 45-49, 38-47.
- MÜDERRİSOĞLU, Fatih-, “Edirne II. Beyazid Külliyesi”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 22, Ankara 1991, s. 151-198.
- MÜDERRİSOĞLU, Fatih-H. Çetin Arslan-, “Osmanlı Sanatının Malî Kaynakları”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 27, Ankara 1998, s. 95-101.
- MÜFTÜOĞLU, Mustafa-, *Tarihin Hükmü Her Yönüyle Sultan İkinci Abdülhamid*, İstanbul 1985.
- MÜLAYİM, Selçuk-, “Mimar Sinan ve Halefi” *Uluslararası Mimar Sinan Sempozyumu Bildirileri*, (Ankara 24-27 Ekim 1988), Ankara 1996, s. 347-351.
- NASIR, Ayşe-, *Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul 1991.
- NİZAMÜLMÜLK-, *Siyasetnâme*, (Tercüme: M.Altay Köymen), İstanbul 1990.
- NUMAN, İbrahim-, “Hamidiye Hicaz Demiryolu”, *Lale*, Sayı 7, İstanbul 1990, s.26-34.
- ONGUNSU, A. H-, “Abdülhamid II”, *İslam Ansiklopedisi*, 1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, s.76-80.
- ONUR, Oral-, *Edirne Kitabeleri*, İstanbul 1972.
- ORHONLU, Cengiz-, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, (Der. Salih Özbaran), İzmir 1984.
- ORTAYLI, İlber-, *İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1981.
- _____, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyıl*, İstanbul 1983.
- _____-v.d-, “Söyleşi: Osmanlı’dan Bugüne Hükümet Konakları”, *Mimarlık*, 5, 1984, s.3-15.

_____, “Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi,1*, İstanbul 1985, s.231-244.

_____, “Belediye”, *TDVİA*, c.5, İstanbul 1992, s.398-402.

_____, “19. Yüzyılda Ankara”, *Ankara Ankara*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1994, s.109-119.

_____, “Osmanlı Belediyeleri ve Kent Hizmetleri”, *Şehir ve Yerel Yönetimler*, c. I, İstanbul 1996, s.395-405.

_____, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Yerel Yönetimler”, *Şehir ve Yerel Yönetimler*, c. I, İstanbul 1996, s.445-466.

_____, “Maarifin Son 150 Yıldaki Serencamı”, *Yeni Türkiye,Eğitim Özel Sayısı*, Sayı 7, Ankara 1996, s.462-466.

_____, “II. Abdülhamid ve İmparatorluğun Sonu.”, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II)*, İstanbul 2000, s.75-81.

_____, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2000.

ÖNALP, Ertuğrul-, “XX. Yüzyıl Başlarında İstanbul’da Bir İspanyol Gezgini: Vicente Blasco Ibanez”, *XI. Türk Tarih Kongresi Ankara:5-9 Eylül 1990, Bildiriler VI. Cilt*, Ankara 1994, s.2707-2721.

ÖNKAL, Hakkı-, *Osmanlı Hanedan Türbeleri*, Ankara 1992.

ÖRİK, Nahid Sırrı-, *Kayseri-Kırşehir-Kastamonu*, İstanbul 1955.

ÖZALP, Reşat-, *Milli Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923)*, İstanbul 1982.

ÖZBEK, Nadir-, “Darülhayr-ı Ali”, *Tarih ve Toplum*, Sayı 182, Ankara 1999, s.11-20.

ÖZBEK, Yıldırım-, “Son Dönem Osmanlı Medreselerine Bir Örnek: Şihli Hamidiye Medresesi”, *Vakıflar Dergisi,XXIV*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1994, s.165-176.

- ÖZCAN, Abdülkadir-, “II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve Kültür Faaliyetleri.”, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II)*, İstanbul 2000, s.51-58.
- ÖZDOĞAN, Kazım-, *Kayseri, Tarihi, Kültür ve Sanat Eserleri*, Erciyes Matbaası, Kayseri 1948.
- ÖZENDES, Engin-, *Osmanlı'nın İkinci Başkenti Edirne Geçmişten Fotoğraflar*, YEM Yayınları, İstanbul 1999.
- _____, *Osmanlı'nın Son Başkenti İstanbul Geçmişten Fotoğraflar*, YEM Yayınları, İstanbul 1999.
- _____, *Osmanlı'nın İlk Başkenti Bursa Geçmişten Fotoğraflar*. YEM Yayınları, İstanbul 1999.
- ÖZER, A. Selçuk-, *Geçmişten Günümüze Bursa Çeşmeleri*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Bursa.
- ÖZGÜVEN, Burcu-, *İdâdî Schools: Standart Secondary School Buildings in the Ottoman Empire (1884-1908)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 1989.
- _____, “İdâdî Binaları”, *Tarih ve Toplum*, 82, Ankara 1990, s.44-46.
- ÖZKAYA, Yücel-, “II. Abdülhamid’e Güzel Sanatlar Hakkında Sunulan Layiha”, *OTAM*, Sayı 4, Ankara 1993, s.645-685.
- ÖZMEN, Yüksel-M. Erkan Özeral-, “Adana'nın Simgeleri”, *Adana:Köprü Başı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s.157-167.
- ÖZTÜRE, Avni-, *Resim,Fotoğraf ve Belgelerle Nicomedia-İzmit Tarihi*, İstanbul 1969.
- ÖZTÜRK Mustafa- İbrahim Yılmazçelik-, “Arifi Paşa'nın Seyahatnamesi Diyarbekir Seyahati”, *Belgeler, XVIII*, Sayı 22, Ankara 1998, s.91-109.
- ÖZTÜRK, Said-, “Hicaz Demir Yolu.”, *Sultan II. Abdülhamid Dönemi Paneli (II)*, İstanbul 2000, s.139-162.
- PAKALIN, Mehmet Zeki-, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü I,II,III*, İstanbul 1993.

- PALALI, İlhan-, *Diyarbakir Vilayeti Salnamelerine Göre Maarif (1292-1323)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, Ankara 1987.
- PEREMECİ, Osman Nuri-, *Edirne Tarihi*, İstanbul 1939.
- PİLEHVARİAN, Nuran- Nur URFALIOĞLU- Lütfi YAZICIOĞLU-, *Osmanlı Başkenti İstanbul'da Çeşmeler*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul 2000.
- PULATHANELİ, Arslan ve A. ÖZER-, “Karadeniz’in Başkenti”, *Mimarlık*, 234, 1989, s.60.
- RENDA, Günsel-, *Batılılaşma Döneminde Türk Resim Sanatı*, Ankara 1977.
- _____, “Milli Saraylarımızın Resim Sanatı Açısından Önemi”, *Milli Saraylar Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul 1985, s.172-176.
- SAKAOĞLU, Necdet-, “Eğitim Tartışmaları”, *Tanzimat Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c.2, İstanbul 1985, s.478-484.
- _____, *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 1991.
- SANER, Turgut-, *19. Yüzyıl İstanbul Mimarlığında “Oryantalizm”*, İstanbul 1988.
- SERÇE, Erkan-, *İzmir ve Çevresi Resmi,Özel Binalar İstatistiği,1918*, Akademi Kitabevi, İzmir.
- SEVGİN, Nazmi-, *Anadolu Kaleleri*, c. I, Ankara 1959.
- SEVGİN, Erdoğan-, “Beylerbeyi Sarayı”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı 4, İstanbul 1966, s.38-47.
- _____, “Yıldız Sarayı”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı 5, İstanbul 1966, s.38-47
- _____, “Yıldız Parkı ve Şale Köşkü”, *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı 6, İstanbul 1966, s.52-61.
- SEVİN ARSLAN Necla-, “Batılılaşma Dönemi Osmanlı Sarayları”, *Türkler*, c. 15, Ankara 2002, s. 374-381.

- SEZER, Hamiyet-, “1894 İstanbul Depremi Hakkında Bir Rapor Üzerine İnceleme”, *Tarih Araştırmaları Dergisi/XVIII*, Sayı 29, Ankara 1997, s. 169-197.
- SHAW, Stanford-, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, (Çev. Mehmet Harmancı), c.I-II, İstanbul 1982.
- SIRMA, İ Süreyya-, *II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, İstanbul 1990.
- SİVRİKAYA, İbrahim-, “Osmanlı İmparatorluğu İdaresindeki Aşiretlerin Eğitimi ve İlk Aşiret Mektebi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 63, İstanbul 1972, s.17-24.
- SOMEL, Selçuk Akşin-, “Osman Nuri Paşa’nın 17 Temmuz 1885 Tarihli Hicaz Raporu”, *Tarih Araştırmaları Dergisi/XVIII*, Sayı 29, Ankara 1997, s.1-38.
- SÖNMEZ, Zeki-, “Mimar Sinan ve Hassa Mimarlar Ocağı”, *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı*, İstanbul 1988, s.251-258.
- SÖZEN, Metin-, “II. Meşrutiyet Sonrası Gelişmeler ve Birinci Ulusal Mimarî Akımı”, *VIII. Türk Tarih Kongresi Bildiri Özetleri*, Ankara 1976, s.124-125.
- _____, *Cumhuriyet Dönemi Türk Mimarlığı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1984.
- _____, *Devletin Evi Saray*, Sandoz Kültür Yayınları, İstanbul 1990.
- SÖZEN Metin-Cengiz Eruzun-, *Anadolu’da Ev ve İnsan*, İstanbul 1992.
- SÖZEN, Metin-Osman Nuri Dülgerler-, “Konya’da Sanayi Mektebi”, *Doğumunun 100. Yılında Atatürk’e Armağan*, İstanbul 1981, s.437-460.
- STATHAM, H.H-, *Modern Architecture*, London 1897.
- _____, *Modern Architecture Nineteenth and Twentieth Centuries*, Baltimore 1967.
- STRZYGOWSKI Josef-Heinrich GLUCK-Fuat KÖPRÜLÜ-, *Eski Türk Sanatı ve Avrupa’ya Etkisi*, Ankara 1973.

ŞAŞMAZ, Musa-, “Trabzon Vilayeti’nde Eğitimin Durumu”, *Tarih ve Toplum*, Sayı 163, Ankara 1997, s.41-53.

TALAY, Aydın-, *Eserleri ve Hizmetleriyle Sultan Abdülhamid*, İstanbul 1991.

TANIŞIK, İbrahim Hilmi-, *İstanbul Çeşmeleri I, İstanbul Ciheti*, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.

_____, *İstanbul Çeşmeleri II, Beyoğlu ve Üsküdar Cihetleri*, Maarif Matbaası, İstanbul 1945.

TEKELİ, İlhan-, “Türkiye’de Kent Planlamasının Tarihsel Kökleri”, *Türkiye’de İmar Planlaması*, Ankara 1980, s.8-112.

_____, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Günümüze Eğitim Kurumlarının Gelişimi”, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, c. 3, İstanbul 1983, s.650-675.

_____, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Kentsel Dönüşüm”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 4, İstanbul 1985, s.878-904..

TEKELİ, İlhan-Selim İlkin-, “Mustafa Celaleddin Bey’in “Bir Eyaletin Islah ve İmarı Hakkında Mükaleme” Adlı Risalesi ve 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda İmar Kavramının Gelişimi Üzerine Düşünceler”, *XI. Türk Tarih Kongresi Ankara:5-9 Eylül 1990, Bildiriler IV. Cilt*, Ankara 1994, s.1469-1492

_____, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara 1999.

TEKİNDAĞ, M.C. Şehabeddin-, “Trabzon”, *İslam Ansiklopedisi*, 12/1, İstanbul 1993, s.455-477.

TERZİ, Arzu T-, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Ebniye-i Seniyye İdaresi (Görevleri ve Teşkilatı)”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 16, İstanbul 1998, s.109-119.

_____, *Hazine-i Hassa Nezareti*, Ankara 2000.

THOBIE, Jacques-, “Osmanlı Bankası”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, 3, İstanbul 1985, s.775-781.

- TİRYAKI, Gürsu-, *1839-1970 Arası Dönem İçinde Orta Dereceli Eğitim Yapılarının İrdelenmesi*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon 1988.
- TOSUN, Mehmet-, *21.Yüzyılda Sultan II. Abdülhamid'e Bakış*, İstanbul 2003.
- TUĞLACI, Pars-, *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi*, İstanbul 1981.
- _____, *Osmanlı Şehirleri*, Milliyet Yayınları, İstanbul 1985.
- TUNCER, Orhan Cezmi-, "Eski Mimarlık Çizimlerimiz Üzerine Bilgiler", *XI. Türk Tarih Kongresi Ankara:5-9 Eylül 1990, Bildiriler III. Cilt*, Ankara 1994, s.1165-1170.
- TURAN, Kemal-, "II. Abdülhamid Dönemi'nden 1918'e Türk-Alman Askerî Eğitim İlişkileri", *Yeni Türkiye,701 Osmanlı Özel Sayısı I, Siyaset ve Teşkilat*, Sayı 31, Ankara 2000, s.297-308.
- TURAN, Osman-, "Selçuk Kervansarayları", *Belleten, X*, Sayı 39, Ankara 1946, s. 471-496.
- _____, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Ankara 1980.
- TURAN, Şerafettin-, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. I, Sayı I, Ankara 1964, s. 157-202.
- TÜRKAY, Cevdet-, "Beyazid Umumi Kütüphanesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı 79-80-81, İstanbul 1974, s. 71-74.
- TÜRKOĞLU, Ömer-, *Bir Zamanlar Çankırı*, Ankara 1988, s.30.
- UNAT, F.Reşit-, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Bir Bakış*, Ankara 1964.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı-, "II. Sultan Abdülhamid'in Hal'i ve Ölümüne Dair Bazı Vesikalar.", *Belleten,X,40*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1946, s.705-748.
- _____, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*, Ankara 1988.
- _____, *Çandarlı Vezir Ailesi*, Ankara 1988.

_____, “Defterdar”, *İslam Ansiklopedisi*, 3, İstanbul 1993, s.506-508.

_____, *Osmanlı Tarihi, I-V*, Ankara 1995.

ÜLKER, Necmi-, “İzmir Saat Kulesi”, *Lale*, Sayı 7, İstanbul 1990, s.9-14.

ÜNSAL, Behçet-, “Topkapı Sarayı Arşivinde Bulunan Planlar Üzerine”, *Türk San’atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, I*, İstanbul 1963, s.168-197.

ÜNSAL, Behçet-, “İstanbul’un İmarı ve Eski Eser Kaybı”, *Türk San’atı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri, II*, İstanbul 1969, s.6-61.

VELİOĞLU, Ayşe-, “Trabzon’da Taş Yapı Mimarîsi”, *Mimarlık*, 234, 1989, s.80-81.

VITRUVIUS-, *Mimarlık Üzerine On Kitap*, (Çev: Suna Güven), İstanbul 1993.

YAVUZ, Mehmet-, “Osmanlı’da Alman Mimarlar ve Eserleri”, *Türkler*, c.15, s. 400-411.

YAVUZ, Yıldırım-, “Mimar Kemalettin Bey (1870-1927)”, *O.D.T.Ü. Mimarlık Fakültesi Dergisi*, c.7, Sayı 1, Ankara 1981, s.52-73.

_____, *Mimar Kemalettin ve I. Ulusal Mimarlık Dönemi*, Ortadoğu Teknik Üniversitesi Yayınları, Ankara 1981.

YAVUZ, Yıldırım- S. Özkan-, “Osmanlı Mimarlığının Son Yılları.”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi, 4*, İstanbul 1985, s.1078-1085.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin-, “Vakıf Müessesesinin XVIII. Asır Türk Toplumundaki Rolü”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 14, Ankara 1982, s. 1-27.

_____, “XVIII. Asır Türk Vakıflarının İktisadi Boyut”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı 18, Ankara 1984, s. 5-41.

_____, “Vakıf”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 13, İstanbul 1993. s.153-172.

YEĞEN, Ali-, *Kayseri’de Tarihi Eserler*, Kayseri 1993.

YILDIRAN, Neşe-, *İstanbul'da II. Abdülhamid Dönemi (1876-1908) Mimarîsi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul 1989.

_____, "II. Abdülhamid Dönemi Mimarlığı", *Türkler*, c. 15, Ankara 2002, s.367-373.

YILDIRIM, Nuran, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 5, İstanbul 1985, s.1320-1338.

_____, *İstanbul Darülaceze Müessesesi Tarihi*, İstanbul 1996.

YILMAZ, Ayfer-, *H.1287/M.1870, H.1288/M.1871 ila H.1317/M.1899, H1318/M.1900 Tarihli Erzurum Vilayeti Salnameleri'ne Göre Erzurum Vilayetinin Eğitim Durumu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara 1993.

YÜCEL, Hasan-Ali-, *Türkiye'de Ortaöğretim*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1994.

YÜCELT, Nazım-, *Tarihte Bursa*, Bursa 1948.

YÜKSEL, Murat-, *Trabzon'da Türk-İslam Eserleri ve Kitabeleri*, 1, Trabzon 2000.

YÜZGÜN, Arslan-, "Ziraat Bankası", *Tanzimattan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3, Ankara 1985, s.771-774

C- Web Sayfaları

<<Sultan Abdülhamid'e Sunulan 1894 Tarihli Deprem Raporu>>,

<http://www.osmanli.org.tr/makaleler/makale38.htm>

Havva Arslangazi "Maslak Kasırları",

<http://www.dergi.org/152001/1302.htm>.

Vahide Gezgör, "Yüzyıllardır Çalışan Saat: Dolmabahçe Saat Kulesi",

<http://www.mmg.org.tr/sayfalar/28.sayiyazi/dolmabahce.htm>

http://www.milliyet.com.tr/ekler/gazete_pazar/991212/haber/zoom.html

<http://tcdd.www4.50megs.com/diger.htm>

<http://www.almanbaskonsoloslugu-istanbul.org.tr/de/gk/kanzlei/brunnen.html>

http://www.balikesir.gov.tr/kultur_tarihiyapi.html

<http://www.besiktasgazetesi.com/camiler.htm>

<http://www.besiktasgazetesi.com/cesmeler.htm>

<http://www.bolu.gov.tr/egitim.htm>

<http://www.bolu.gov.tr/kultur.htm#>

<http://www.cesmeler.gen.tr/alitfi.htm>

http://www.ges.net.tr/kutahya/cami_muze.htm

<http://www.istâbip.org.tr/hf/hf798.html>

<http://www.kabataslilar.org/muze/ikaya/kronoloji.htm>

<http://www.konya-bld.gov.tr/gecmisalbum2.htm>

<http://www.tcdd.gov.tr/IstDanisma.html>

http://www.tokat.gen.tr/turizm/tarihi_eserleri.asp